

Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері
университеті

ӘОЖ: 327.3 (574)

Қолжазба құқығында

МАКАШЕВА ЖАНАТ СТАНОВНА

**Әлемдік тәртіптің қалыптасу жағдайындағы Қазақстан Республикасының
егеменділігін жүзеге асыру факторының ұлттық мүдделері**

6D020200 – Халықаралық қатынастар

Философия докторы (PhD)
дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация

Ғылыми кеңесшілер
филос. ғыл. док., проф.
Кадыржанов Р.К.

Орталық Азия аймағын зерттеу
бойынша Француз инст-ның
аға ғылыми қызметкері
Ксавье Халлез/PhD

Қазақстан Республикасы
Алматы, 2022

МАЗМҰНЫ

БЕЛГІЛЕУЛЕР МЕН ҚЫСҚАРТУЛАР.....	3
КІРІСПЕ.....	4
1 ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ МЕМЛЕКЕТТІК ЕГЕМЕНДІЛІГІН НЫҒАЙТУ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ МҮДДЕЛЕРДІҢ ҚАЛЫПТАСУЫН ЗЕРТТЕУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ-ӘДІСНАМАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ.....	13
1.1 Егеменді Қазақстанның іргелі ұлттық мүддесі ретіндегі территориялық тұтастығының теориялық-тұжырымдамалық қырлары.....	13
1.2 Қазақстан Республикасы мемлекеттік егемендігінің негізі ретіндегі ұлттық бірегейлігі.....	29
1.3 Сыртқы саясат: Қазақстан Республикасы ұлттық мүдделерінің қалыптасуы мен іске асырылуы.....	43
2 ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ РЕСЕЙ ФЕДЕРАЦИЯСЫ МЕН СТРАТЕГИЯЛЫҚ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАРЫ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ МҮДДЕЛЕРІ.....	54
2.1 Қазақстан мен Ресей арасындағы мемлекетаралық қарым-қатынастарының тарихи алғышарттары.....	54
2.2 Қазақстан Республикасының Ресей Федерациясымен стратегиялық қарым-қатынастары жағдайындағы ұлттық қауіпсіздігі.....	68
2.3 Қазақстан Республикасының Ресей Федерациясымен қарым-қатынастары жағдайындағы территориялық тұтастық мәселесі.....	78
3 ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЕГЕМЕНДІЛІГІН ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ ФАКТОРЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ МҮДДЕЛЕРІ КОНТЕКСТІНДЕГІ САУАЛНАМАЛЫҚ ЗЕРТТЕУДІҢ САРАПТАМАЛЫҚ ТАЛДАУЫ.....	92
3.1 Қазақстанның территориялық тұтастығын нығайтудағы сауалнамалық зерттеудің сараптамалық талдауы.....	93
3.2 Қазақстанның ұлттық бірегейлік контекстіндегі сауалнамалық зерттеудің сараптамалық талдауы.....	102
3.3 Қазақстанның ұлттық мүддесі мен егеменділігін нығайтудағы сауалнамалық зерттеудің сараптамалық талдауы.....	111
ҚОРЫТЫНДЫ.....	119
ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕРТІЗІМІ.....	122
ҚОСЫМША А - Қазақстан республикасының ұлттық мүдделері мен егемендігі тақырыбы бойынша әлеуметтік сараптамалық сауалнама сұрақтары.....	141

БЕЛГІЛЕУЛЕР МЕН ҚЫСҚАРТУЛАР

КСРО – Кеңестік Социалистік Республикалар Одағы
ҚазАКСР – Қазақ Автономиялық Кеңестік Социалистік Республикасы
ҚазКСР – Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасы
РКФСР – Ресей Кеңестік Федеративті Социалистік Республикасы
ҚР – Қазақстан Республикасы
РФ – Ресей Федерациясы
ҚХР – Қытай Халық Республикасы
АҚШ – Америка Құрама Штаттары
ЕО – Еуропалық Одақ
ЕҚЫҰ – Еуропадағы Қауіпсіздік және Ынтымақтастық Ұйымы
ЕҚЫК – Еуропадағы Қауіпсіздік және Ынтымақтастық Кеңесі
БҰҰ – Біріккен Ұлттар Ұйымы
ТМД – Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы
АҚКТ – аймақтық қауіпсіздік кешендері теориясы
ҰҚШҰ – Ұжымдық Қауіпсіздік Шарт Ұйымы
НАТО – Солтүстік Атлантикалық Шарт Ұйымы
ШҰАР – Шыңжан Ұйғыр Автономиялық Республикасы
БАҚ – Бұқаралық ақпараттар құралдары
СІМ – Сыртқы Істер Министрлігі
ЕАЭО – Еуразиялық Экономикалық Одақ
РҒА – Ресей Ғылым Академиясы
ҚК – Қауіпсіздік Кеңесі

КІРІСПЕ

Ғылыми жұмыстың жалпы сипаттамасы. Теориялық және эмпирикалық деректерге сүйене отырып, диссертациялық жұмыс қазіргі әлемдегі геосаяси жағдайдың шиеленісуі жағдайында Қазақстан Республикасының егемендігі мен ұлттық мүдделерін қарастырады. Әлемдік халықаралық қатынастар жүйесінің трансформациясы өзінің ерекшелігін көрсете отырып, оның маңыздылығын бейнелеумен жүзеге асырады.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі. Қазақстан Республикасының егемендігі мен ұлттық мүддесі мәселелері қашанда бұқаралық сана мен ғылыми сарапшылар ортасының назарында. Реализм теориясы және халықаралық қатынастардың басқа теориялары кез келген мемлекеттің егемендігі мен ұлттық мүддесі үнемі белгілі бір қауіптер мен тәуекелдерге ұшырайтынын атап көрсетеді. Бұл тұжырым қазіргі әлемнің ірі мемлекеттеріне де, орта және шағын мемлекеттерге де қатысты құбылыс екендігі сөзсіз. Мемлекеттің егемендігі мен ұлттық мүдделеріне төнетін қауіптер мен тәуекелдер көп жағдайда басқа мемлекеттерден болуы мүмкін, сонымен қатар мемлекеттік емес немесе квазимемлекеттік құрылымдардан, мысалы, террористік ұйымдардан туындауы мүмкін.

Қазақстан Республикасы үшін КСРО-ның ыдырауы нәтижесінде пайда болған тәуелсіз мемлекет ретінде егемендік пен ұлттық мүдде мәселелері бірінші кезектегі мәнге ие. Мемлекеттің қауіпсіздігі көбінесе оның географиялық орналасуымен, атап айтқанда оның қандай мемлекеттермен қоршап тұрғанымен және олардың елге қандай қауіп төндіретінімен анықталады. Осы орайда Қазақстан үшін Ресей және Қытаймен көршілестік ерекше стратегиялық маңызға ие. Бұл ежелден келе жатқан империялық дәстүрлері бар ірі және экономикалық және әскери жағынан қуатты акторлар. Қазақстан үшін көршілес қалған үш бауырлас мемлекет – Қырғызстан, Түркіменстан және Өзбекстан біздің елдің қоғамдық пікірі мен сарапшылар қауымдастығына қарағанда әлдеқайда аз қауіп төндіреді.

Мемлекеттің егемендігі мен ұлттық мүдделеріне төнетін қауіптер мен тәуекелдерді бағалауда уақыт факторы маңызды рөл атқарады, өйткені кейбір кезеңдерде әлемдік хал-ахуал мен жағдай және аймақтағы көршілес мемлекеттермен қарым-қатынастар егемендік пен ұлттық мүдделерге азырақ қатер мен қауіп төндіреді, ал басқа кезеңдерде қауіптер мен тәуекелдер артады. Қазақстанда тәуелсіздіктің бастапқы кезеңінде, 1990-шы жылдары қоғамда және сарапшылар қауымдастығында елдің егемендігі мен ұлттық мүдделеріне төнетін қауіптер мен тәуекелдерді қабылдау төмен деңгейде және сонымен бірге қауіпсіздік деңгейі жоғары деңгейде, - деп сипатталды.

Қазақстан Республикасының егемендігі мен ұлттық мүдделеріне төнетін қауіптер мен тәуекелдердің төмен деңгейін сезінудің бұл кезеңі 2000-шы жылдардың ортасына дейін 10-15 жылға созылып, қоғам мен саяси элитаның халыққа қауіп-қатер мен қауіп-қатерлерді елдің егемендігі мен ұлттық

мүдделерін қабылдауының бірте-бірте артуына жол берді. Қазақстанның қоғамдық санасындағы өзгерістер көп жағынан Ресейдің посткеңестік кеңістіктегі саясатына баға берумен байланысты болды. Басқа елдердегі сияқты Қазақстанда да Ресейдің посткеңестік кеңістіктегі саясаты үстемдік, - деп бағаланды, жаңа тәуелсіз мемлекеттерді Ресейдің айрықша ықпал ету саласы (аймағы) ретінде бекітуге, олардың тәуелсіздігі мен территориялық тұтастығына қысымды күшейтуге бағытталған. Ресейдің бұл саясаты Ресейдің агрессиясына ұшырап, территорияларын аннексиялап алған Грузия мен Украинаға қатысты өзін барынша және ашық түрде көрсетті.

2000-шы жылдардың ортасынан бастап және осы күнге дейін Қазақстан басқа да посткеңестік мемлекеттер сияқты Ресей Қазақстанның егемендігі мен ұлттық мүдделеріне қысым көрсете бастады. Барри Бузан мен Оле Вевердің аймақтық қауіпсіздік теориясының терминологиясында көрсетілгендей Қазақстанда Ресейге қатысты секьюритилендіру, яғни қоғамның көрші мемлекеттен келетін қауіп туралы қабылдау үдерісі күшейе бастады. Қоғамда егемендікке қысым көрсету Қазақстанның территориялық тұтастығына қауіп төндіруі, Қазақстанның және оның көпэтносты қоғамының ұлттық бірегейлігін өзгертуге ұмтылу, елдің көпвекторлы сыртқы саясатын жүзеге асыру еркіндігін шектеу ретінде қабылданады.

2022 жылы 24 ақпанда басталған Ресей мен Украина арасындағы қақтығыс Ресейдің Қазақстанның егемендігіне қысым көрсету үрдісін едәуір арттырды. Өз кезегінде, оқиғалар көрсеткендей, Қазақстанда өз егемендігі мен ұлттық мүдделерін қорғауға – деген ұмтылыс артып келеді. Қазақстан үшін, Президент Қасым-Жомарт Тоқаев атап өткендей, қазіргі заманғы халықаралық қатынастар жүйесінің негізі ретінде территориялық тұтастық қағидасы және халықаралық құқықтың барлық басқа қағидаттары аса маңызды [1]. Ресейдің Украинаға қарсы әділетсіз агрессиясы Қазақстанның ұлттық бірегейлігін, көп ұлтты қоғам мен мемлекеттің бірлігін нығайтады.

Жоғарыда айтылғандардан Ресейдің геосаяси жағдайының өзгеруі аясында Қазақстанның егемендігі мен ұлттық мүдделерін зерттеудің үлкен өзектілігі шығады. Диссертациялық жұмыста егемендік пен ұлттық мүдделерді зерттеу ең маңызды үш ұғымды – территориялық тұтастықты, ұлттық бірегейлікті және Қазақстанның көпвекторлы сыртқы саясатын сараптамалық талдау арқылы жүзеге асады.

Қазіргі кезең жаһандану үрдісіндегі халықаралық қатынастар жүйесінің мәселелері төңірегінде қалыптасып отырған өзекті жағдайлардың, оның ішінде ұлттық мүдделер саласында өзара ынтымақтастық пен әріптестікті дамытудың жаңаша мүмкіндіктерінің артуымен қатар, көптеген қауіп-қатер түрлері белең алууда. Халықаралық қатынастар жүйесіндегі ұстанымдардың қарама-қайшылықтары және әлемдік саясаттағы ұлттық мүдделердің қорғалмауы сияқты ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ете алмайтын қауіп-қатерлер әлемнің дамыған елдерінде де көрініс табууда. Сондай-ақ, халықаралық қатынастар

саласында сыртқы саясаттың әлсіз мәселелері тым көбейе түсуімен, осылардың барлығы мәселенің кешенді зерттелуіне негіз болып табылады.

Қазақстан Республикасының халықаралық қатынастар акторы ретіндегі аймақтағы рөлінің өсуіне байланысты сыртқы саясатта өзінің ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз етудің жаңаша тәсілдерін жүзеге асыруындағы көрші мемлекеттермен оның ішінде Ресей Федерациясы мен Қытай Халық Республикасымен стратегиялық ынтымақтастығының нығайтуымен қоса, ұлттық мүдделердің қорғалу мәселесі болып табылады.

Зерттеу нысаны. Ресей Федерациясының геосаясатының өзгеруі жағдайындағы Қазақстанның сыртқы саясаты мен қауіпсіздігі және оның аймақтық елдердің геосаясатына әсері.

Зерттеу пәні. Ресейдің өзгермелі геосаясаты және әлемдік тәртіптің өзгеруі жағдайында Қазақстанның аймақтық және жаһандық деңгейде егемендігі мен ұлттық мүдделерін бекіту және нығайту саясаты.

Зерттеу мақсаты. Ресейдің өзгермелі геосаясатының және әлемдік тәртіптің өзгеруі жағдайында Қазақстанның егемендігі мен ұлттық мүдделеріне төнетін жағдайды, қауіптер мен тәуекелдерді талдау.

Мақсатқа жету үшін келесі **міндеттер** қойылады:

- Қазақстан егемендігінің іргелі ұлттық мүддесі ретіндегі территориялық тұтастықтың теориялық және тұжырымдамалық негіздерін талдау;

- Қазақстанның ұлттың, мемлекеттің, оның егемендігі мен қауіпсіздігінің өмір сүруінің ең маңызды шарты ретіндегі ұлттық бірегейлікті негіздеу;

- Қазақстанның көпвекторлы сыртқы саясатындағы Қазақстанның егемендігі мен ұлттық мүдделерін бекітудің аса маңызды шарты ретінде ашып көрсету;

- Қазақстан мен Ресей арасындағы мемлекетаралық қатынастардың тарихи алғышарттарын талдау;

- Қазақстанның егемендігі мен ұлттық мүддесі мәселелеріндегі Қазақстан мен Ресей арасындағы қатынастардың күрделі және қайшылықты сипатын көрсету;

- Қазақстанның ішкі және сыртқы саясатының негізгі басымдығы ретіндегі территориялық тұтастықты қорғау және нығайту саясатын ашу;

- Әлемдік тәртіп моделінің трансформациясының қазақстандық қоғамның қауіп-қатерлерді қабылдауына және елдің егемендігі мен территориялық тұтастығына қолдау көрсетуіне әсерін ашу;

- Қазақстанның егемендігі үшін тәуекелдерді қоғамның қабылдауына қазіргі геосаяси жағдайдың әсерін талдау;

- Қазақстанның егемендігі мен ұлттық мүдделерінің аса маңызды мәселелері бойынша қоғамдық сананың трансформациясын анықтау мақсатында сараптамалық сауалнама жүргізу.

Тақырыптың зерттелу деңгейі. Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алғаннан бері оның егемендігі мен ұлттық мүддесі мәселелері Қазақстандағы және шетелдегі ғылыми-сараптамалық қоғамдастықтың назарында болды.

Қазақстанды зерттеу дәстүрлері Орталық Азия мемлекеттерінің бірі ретінде және Еуразия кеңістігінде дамыды. Бұл Қазақстанның егемендігі, қауіпсіздігі және ұлттық мүдделері мәселелерін оның Ресеймен және Қытаймен қарым-қатынасы призмасы арқылы зерттеуге мүмкіндік береді. Аймақтық аспектіден басқа, бұл мәселелердің жаһандық аспектісі Қазақстан Республикасының егемендігі, ұлттық мүдделері мен қауіпсіздігі мәселелерін, ең алдымен, соңғы кезде шиеленіскен АҚШ, Қытай және Ресей арасындағы геосаяси текетірес призмасы арқылы зерттеу үшін маңызды. Сонымен қатар, Ресейдің Украинаға қарсы ашқан қақтығысына байланысты.

Жоғарыда көрсетілген тұжырымдамалардың шет елдік ғалымдардың еңбектері, оның ішінде Akiner S. [2], Allison R. [3], Anchesci L. [4], Busygina I. [5], Dave B. [6], Idan A. және Shaffer B. [7], Ларюэль және Пейруз [8], Olcott M.B. [9], Stevens C.A. [10] т.б. ғалымдардың құнды еңбектерін ескертуіміз қажет.

Қазақстанда да, шетелде де сарапшылар бірнеше рет атап өткендей, осы ұлы державалар арасындағы геосаяси текетірестің шиеленісуі Қазақстан Республикасының егемендігіне байланысты қысымды күшейтті, оның ұлттық мүдделерін іске асыруды қиындатады және оның ұлттық қауіпсіздігін қауіпкәтер мен тәуекелдерге ұшыратты, ұлттық бірегейлік пен территориялық тұтастық сияқты аспектілерді қоса алғандағы мәселелердің зерттелуін қажет етті.

Бұл диссертациялық зерттеу жұмысы егемендік ұғымын теориялық тұрғыдан сараптамалық талдауға үлкен үлес қосқан халықаралық сарапшылардың еңбектеріне негізделді. Бұл жерде мемлекеттің бастапқы нышаны ретінде егемендікке дәстүрлі көзқарасты ашқан еңбектерді айтамыз, олардың ішінде Hinsley F.H. [11], James A. [12] және т.б. Осы мәселеге қатысты қазіргі ғылыми әдебиеттерде егемендікті дәстүрлі түрде түсінуді қайта қарастыру мен сынға алу бар екендігі байқалады. Бұл сын-пікір, атап айтқанда, ұлттық мемлекет ұғымын, оның ұлтпен, аймақтық және жаһандық халықаралық институттармен қарым-қатынасындағы орнын қайта қараумен байланысты. Осыған байланысты Barkin J.S. мен Cronin B. [13], Deyermond R. [14], Glanville L. [15], Krasner S.D. [16], Laidi Z. еңбектері [17] және т.б. сын-пікірлер тақырыптың зерттелу деңгейін ашып көрсетуге көмегін тигізді.

Қазақстан Республикасының егемендігін, ұлттық мүддесі мен ұлттық қауіпсіздігін зерттеуге отандық ғалымдардың қосқан үлесі зор. Осы орайда С. Әкімбеков [18], Е. Әлияров [19], Е. Байдаров [20], Қ. Байзақова [21], Ә. Ермекбаев [22], Ж. Зардыхан [23], Р. Қадыржанов [24], Ө. Қасенов [25], Ф. Кукеева, С. Күшкімбаев [26], М.Е. Тукумов [27] және т.б.

Зерттеудің деректік негізі. Диссертациялық жұмыста әртүрлі дереккөздер пайдаланылды:

Қазақстан Республикасының егемендігі, ұлттық мүдделері, ұлттық қауіпсіздігі мәселелерін жаһандық және аймақтық аспектілерде, оның ішінде Қазақстан мен Ресей арасындағы қарым-қатынастарды, сондай-ақ Қазақстан мен басқа да елдері арасындағы қарым-қатынастарды зерттейтін ғылыми-теориялық,

оның ішінде ғылыми кітаптар мен шетелдік және отандық ғалымдардың мақалалары;

Мемлекеттік-құқықтық, оның ішінде Қазақстан Республикасының Конституциясы, Қазақстан Республикасының заңдары мен заңнамалық актілер, Қазақстан Республикасының егемендігі, ұлттық қауіпсіздігі, ұлттық мүдделері мәселелері жөніндегі мемлекеттік тұжырымдамалар мен бағдарламалар, Қазақстан Республикасы Президентінің жыл сайынғы халыққа жолдаулары, Қазақстан Республикасы Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың сөйлеген сөздері мен мақалалары мен еліміздің басқа да мемлекет қайраткерлерінің ресми пікірлері мен сөйлеген сөздері;

Дипломатиялық, оның ішінде Қазақстанның көпвекторлы сыртқы саясаты туралы Қазақстан Республикасы Сыртқы істер министрлігінің ресми материалдары мен мәлімдемелері;

Отандық және шетелдік БАҚ материалдары, оның ішінде Қазақстан Республикасының егемендігі, ұлттық қауіпсіздігі және сыртқы саясаты мәселелері бойынша сараптамалық талдамалық материалдар мен сараптамалық түсініктемелер;

Ғылыми-эмпирикалық, оның ішінде Қазақстан Республикасының егемендігі, ұлттық мүдделері және сыртқы саясаты бойынша 2022 жылы жүргізілген сараптамалық әлеуметтік сауалнама материалдары.

Тақырыпты зерттеудің теориялық және әдіснамалық негіздері. Диссертациялық жұмыстың негізгі әдіснамалық негізі халықаралық қатынастардағы реализм теориясы болып табылады. Бұл теорияның негізгі тұжырымы «мемлекет халықаралық қатынастар жүйесінің негізгі субъектісі ретіндегі» формуласы – болып табылады. Сондықтан, реализм теориясының негізгі ұғымдары: «мемлекет», «егемендік», «ұлттық мүдде», «қауіпсіздік», «ұлттық қуат» және тағы басқалар. Біздің зерттеу жұмысымызда бұл ұғымдар Қазақстан Республикасының егемендігі мен ұлттық мүдделерін зерттеу үшін қолданылады. Осы мақсатта егемендік пен ұлттық мүдделер Қазақстан Республикасының территориялық тұтастығы, ұлттық бірегейлігі және көпвекторлы сыртқы саясаты тұжырымдамалары призмасы арқылы талданады.

Қазақстанның егемендігі мен ұлттық мүдделері қазіргі әлемдегі геосаяси трансформация призмасы арқылы зерттелетіндіктен, диссертацияның негізгі әдіснамалық құралдарына - геосаяси көзқарас, АҚТК, «орталық-периферия» жатады. Осыған байланысты зерттеу жұмыста «ұлы державалар», «күштердің теңгерімі», «әлемнің геосаяси үлгісі (моделі)» және басқа да бірқатар ұғымдар маңызды орын алады. Осының арқасында диссертациялық жұмыста геосаяси трансформацияның Қазақстан Республикасы егемендігінің маңызды элементтеріне – оның территориялық тұтастығына, ұлттық бірегейлігіне және сыртқы саясатына әсерін сараптамалық талдауға мүмкіндік туды.

Диссертациялық жұмыста маңызды әдіснамалық рөлді посткеңестік көзқарас атқарды, оны еуразиялық тәсіл ретінде де анықтауға болады. Осының арқасында Қазақстан Республикасы орналасқан және оның егемендігі мен

ұлттық мүдделерін іске асыруға байланысты сынақтан өтіп жатқан посткеңестік немесе еуразиялық аймаққа жаһандық деңгейде геосаяси трансформацияны жобалау мүмкін болды.

Диссертациялық жұмыста теориялық тәсілдерден басқа эмпирикалық зерттеу әдістері маңызды рөл атқарды, олардың ішінде негізгісі – сараптамалық әлеуметтік сауалнама болды. Бұл тәсілді қолдануға байланысты еліміздің егемендігі мен ұлттық мүдделері сыналып жатқан Қазақстан Республикасы төңірегіндегі күрделі геосаяси үдерістерге қоғамдық пікірдің жедел реакциясын қамтамасыз еткен заманауи IT-технологиялар негізінде мүмкін болды. Сараптамалық әлеуметтік сауалнама нәтижелерін өңдеу және талдау Қазақстан Республикасының егемендігі мен ұлттық мүдделеріне жаңаша көзқараспен қарауға мүмкіндік беретін диссертациялық жұмыста қызықты және таң қаларлық қорытындыларға келуге мүмкіндік берді.

Зерттеу жұмысының хронологиялық шеңбері. 1991 жылдан, Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алған уақыттан бергі бүгінгі күнге дейінгі мерзімді қамтиды.

Зерттеу жұмысының ғылыми жаңалығы. Мақсаты мен міндеттеріне қарай:

- Еуразия кеңістігіндегі геосаяси жағдайдың шиеленісуінің қазіргі жағдайында Қазақстанның ішкі және сыртқы саясатының негізгі басымдығы территориялық тұтастықты қорғау және нығайту саясаты екені анықталды;

- Біртұтас азаматтық ұлт құруға бағытталған көпэтносты қоғамның ұлттық болмысын қалыптастыру ұлттың, мемлекеттің өмір сүруінің, оның егемендігі мен Қазақстанның қауіпсіздігінің аса маңызды шарты екендігі дәлелденді;

- Көпвекторлы сыртқы саясат, оның геосаяси қарама-қайшылық жағдайында жүзеге асуының қиындығына қарамастан, Қазақстанның егемендігі мен ұлттық мүдделерін бекітудің ең маңызды шарты екені анықталды;

- Қазақстанның егемендігі мен ұлттық мүдделері мәселелері бойынша Қазақстан мен Ресей арасындағы күрделі және қарама-қайшылықты қарым-қатынастардың әлемдік тәртіптің өзгеруі жағдайында эволюциясы ашылды;

- Ұлы державалар арасындағы текетірес жағдайында өзінің ұлттық мүдделерін жүзеге асыру үшін Қазақстанға Ресеймен және әлемдік саясаттың басқа субъектілерімен қарым-қатынаста тәуекелдерді бөлісуге тура келетіні дәлелденді;

- Әлемдік тәртіп моделінің өзгеруі қазақстан қоғамының еліміздің егемендігі мен территориялық тұтастығына қауіп-қатер мен қолдау көрсетуді қабылдауында өзгерістер туғызғаны анықталды.

Қорғауға ұсынылған негізгі ғылыми тұжырымдамалар.

- Қазақстан төңірегінде өзгеріп жатқан геосаяси жағдай жағдайында мемлекеттің егемендігі мен территориялық тұтастығын нығайту мақсатында оның ұлттық мүдделерін қорғау қажеттілігі геосаясат теориясы, саяси реализм, АҚКТ, «орталық-периферия» призмасы арқылы талдау керек. Бұл Қазақстан Республикасының сыртқы саяси стратегиясының негізгі қағидаты ретінде

көпвекторлы сыртқы саясатты түзетуге әсер ететін процестерді түсіндіреді. Жаңа геосаяси шындықты қалыптастыру жағдайында Қазақстанның Ресеймен қарым-қатынасын түсіндіру үшін «ортақ тәуекелдер» әдісін қолдану өте маңызды.

- Қазақстан Республикасы мен Ресей Федерациясының стратегиялық әріптестіктен одақтастық қатынастарға көшкен берік саяси-құқықтық базасы мен интеграциясының болуына қарамастан (ҚР сыртқы саясатының тұжырымдамасы 2022-2030 жж.) Ресей-Украина қақтығысы жағдайында ұлттық қауіпсіздікке ықтимал қауіптерді зерттеудің өзектілігі артады.

- Қазақстандық қоғамның көпұлтты құрамын ескере отырып, сыртқы субъектілерден (РФ) ықтимал қауіптер Ресеймен одақтастық қарым-қатынас мәселесін көтеріп қана қоймай, сонымен бірге ұлттық құрылыс процесіне әсер ететін қазақстандық бірегейлікті нығайтуға ықпал етуі мүмкін деп болжауға болады.

- Диссертацияда қарастырып отырған мәселелердің ерекшелігі кәзіргі таңда нақты құжаттық немесе статистикалық мәліметтер қалыптасып үлгермеді, өйткені күрделі, өзгермелі оқиғалар көз алдымызда өтіп жатыр. Сондықтан қазіргі заманғы шындық жағдайында сараптамалық сауалнаманы пайдалану Қазақстанның егемендігі мен ұлттық мүдделеріне қауіп-қатер мен қолдауды бағалаудың жеткілікті тиімді әдісі болып көрінеді.

- Сауалнама нәтижелері бойынша Қазақстан Республикасындағы ұлттық бірегейлікті нығайту факторларының бірі ықтимал сыртқы әлеуетті қауіп-қатер жағдайында қоғамның топтасуының күшеюі болуы мүмкін. Дегенмен, бұл ұзақ уақыт кезеңі мен сарапшылық базаны пайдалана отырып, қосымша тексеруді қажет етеді.

Зерттеу жұмысының теориялық және тәжірибелік маңызы. Ғылыми-теориялық тұрғыдан диссертациялық жұмыс Қазақстан мен Орталық Азиядағы егемендік пен ұлттық мүдделерді зерттеу аспектісінде халықаралық қатынастар теориясына өз үлесін қосады. Халықаралық қатынастар теориясының қырғи қабақ соғысының нәтижесінде өзгерістерге ұшырауы бүгінгі қалыптасып келе жатқан әлемдік тәртіптің өзектілігін көрсете келе, халықаралық қатынастар акторларының әрбір аймақтағы және жаһандық ауқымдағы ұстанымдарын жаңартылған бейнесіндегі іс-әрекеттер мен ұлттық мүдделерді нығайтудағы мәселелерді ашып көрсетумен пайдасын тигізеді.

Қолданбалы аспектіде тұжырымдар мен қорытындылар Қазақстан Республикасы сыртқы саясатының тұжырымдамалық негіздерін терең түсінуге көмектеседі. Диссертациялық жұмыстың тұжырымдары мен қорытындылары Қазақстанның жоғары оқу орындарындағы халықаралық қатынастар, аймақтану, саясаттану және әлеуметтану саласындағы оқу курстары аясындағы оқытудың қолданбалы әдістері арқылы пайдаланылуы мүмкін. Сондай-ақ, мемлекеттің маңызды стратегиялық шешім қабылдаушы органдарының қолданбалы нұсқаулық ретіндегі сараптамалық әлеуметтік сауалнаманың қорытындысы мен ұсыныстар пайдасын тигізеді.

Диссертациялық зерттеу тақырыбының талқылануы және сыннан өтуі. Диссертациялық зерттеу жұмысы Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, жоғарғы оқу орнынан кейінгі білім беру факультетінің халықаралық қатынастар кафедрасында талқыланып қорғауға ұсынылды. Диссертациялық еңбектің мазмұны мен негізгі нәтижелерінің қорытындылары бойынша жалпы 5 мақала жарияланды. Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым және жоғары білім саласындағы сапаны қамтамасыз ету комитеті бекіткен 4 ғылыми баспана журналдарында, сонымен қатар Scopus деректер базасына енген 2 мақала жарияланды.

1. «Ұлттық мүдде» тұжырымдамасының теориялық дискурсы: салыстырмалы сараптамалық талдау // Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің, Хабаршысы, халықаралық қатынастар және халықаралық құқық сериясы №2 (94), 2021, маусым 2021 жыл, 75-86 бб.

2. «Специфика стратегических приоритетов развития центральноазиатского региона» // Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Хабаршысы, шығыстану сериясы, №2 (97), 2021, маусым 2021 жыл, 51-58 бб.

3. Kazakhstan's National Identity in the context of Strategic Partnership with Russia // Қоғам және Дәуір, №3 (71), 2021, қыркүйек 2021 жыл, 95-109 бб.

4. Kazakhstan's Sovereignty in the context of Kazakh-Russia Relations // Central Asia and Caucasus, Volume 22, Issue 4, 2021, December, 2021, Pp. 104-117.

5. Transnational Corporations, National Interests and Security of the Country // Rivista di Studi sulla Sostenibilita, №15, Issue 2, 2021, June 2021, Pp.79-93.

Сонымен қатар, диссертант төменде көрсетілген зерттеу тақырыбына байланысты халықаралық семинарлар, ғылыми-зерттеу тағылымдама және халықаралық жазғы мектептер мен конференцияларында диссертациялық зерттеу тақырыбын сыннан өткізді:

1. Актуальные вопросы в изучении современной истории Казахстана // курсы повышения квалификации в АО «Университет Нархоз» 05-19 февраля 2018 гг. (72 часа);

2. Academic Training under the Leadership of Xavier Hallez // French Institute on Central Asian Studies, 01-23 April 2021. Bishkek, Kyrgyzstan;

3. «Ұлы даланың жеті қыры»: ҚР Тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаевтың ұлт тарихының дамуы мен тарихи сананың жаңғыруындағы ерен еңбегі» тақырыбында Республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция // ҚР Білім және Ғылым министрлігінің «Өрлеу» біліктілікті арттыру ұлттық орталығы, 13 қазан, 2019 жыл;

4. Media School CABAR.asia Training on “New Media and Content Production” // Institute for War and Peace Reporting and Central Asian Bureau for Analytical Reporting, 16 October, 2019, Almaty;

5. Абылай ханның саяси қызметіне арналған «Ұлы Дала еркіндігі мен тәуелсіздік философиясы» атты Республикалық ғылыми-тәжірибелік

конференция // Абылай хан атындағы ҚазақХҚ және ӘТУ, 19 наурыз, 2019 жыл, Алматы қаласы;

6. Политические трансформации в переходных обществах: опыт стран постсоветского пространства // XI Международная Летняя Школа Политологов в Казахском Центре гуманитарно-политической конъюнктуры, 2 июля 2021 г., г. Алматы;

7. Мегатренды и Глобальные проблемы современности // курсы повышения квалификации в Институте управления и регионального развития РАНХиГС при Президенте РФ, май-июнь 2022 г. г. Москва;

8. The Course on “French School of Geopolitics: traditions and tendencies” by Xavier Hallez // Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, 12.11 – 06.12.2019, Almaty.

Зерттеу жұмысының құрылымы мен көлемі. Диссертациялық жұмыстың құрылымы зерттеудің мақсаты мен міндеттеріне сай белгілеулер мен қысқартулар, кіріспеден, үш тараудан, тоғыз тараушадан, қорытындыдан, пайдаланылған әдебиеттер тізімінен құралған, сондай-ақ жиырма жеті сурет пен бір сараптамалық әлеуметтік қосымша қолданылған.

1 ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ МЕМЛЕКЕТТІК ЕГЕМЕНДІЛІГІН НЫҒАЙТУ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ МҮДДЕЛЕРДІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

1.1 Егеменді Қазақстанның іргелі ұлттық мүддесі ретіндегі территориялық тұтастығы

Егеменді мемлекеттің халықаралық қатынастар акторы және халықаралық құқық субъектісі ретіндегі толыққанды қалыптасуы жағдайында, оның ұлттық мүдделерін жүзеге асыру мақсатындағы мемлекетаралық мәселелердің бірі ретіндегі территориялық тұтастық мәселесі мемлекеттің ұлттық қауіпсіздігі шеңберінде әрқашан да өзекті орнын алғандығы әлемдік саяси-әлеуметтік тарихынан белгілі және анық.

Халықаралық қатынастар және саясаттану ғылымында «шекара мәселесі» тереңдетілген ғылыми зерттеудің негізгі пәні ретінде зерттеуді қажет етеді, өйткені шекарасыз мемлекеттер жоқ және олар белгіленген аумақсыз (территориясыз) шекара болмайды. Легитимді белгіленген шекара шеңберінде мемлекет өзінің ішкі және сыртқы саясаттарын жүргізе отырып, халықаралық құқықтық мәртебесіне ие болуымен қатар, көршілес мемлекеттермен және халықаралық қауымдастық елдерімен бірдей құқықтық мәртебеге ие болуымен өзінің ұлттық мүдделерін іске асыруда.

Мемлекеттік шекараларды зерттеудегі ғылыми көзқарас институционалдық теория тұрғысынан алып қарайтын болсақ [28]:

- біріншіден, ережелер мен заңнамалардың, сондай-ақ «шекара» ұғымын тұжырымдамалы түрде түсіндіретін контекстінде туындайтын идеялар мен көзқарастардың мемлекеттің «ұлттық қауіпсіздік» шеңберінің рөлін көрсетуге мүмкіндік береді.

- екіншіден, мемлекеттік шекара мәселесін қарастырған кезде, зерттеушілер мен сарапшыларға макро және микроэкономикалық деңгейде негізделген мемлекетаралық «ойын ережелерін» үйлестіру мен оның «трансшекаралық» құбылыстардың әсерінен мемлекеттердің екі жақты немесе көп жақты қарым-қатынастарды үйлестіру іс-әрекетін қабылдауға мүмкіндік береді.

Кез келген іргелес территориялық саяси-экономикалық жүйені барынша толық көрсету үшін оны жүйе-ішілік өзара іс-әрекеттесу тұрғысынан жүзеге асырылатын территорияның шекарасы, қызмет ету сипатын анықтау мен жүйелік саяси тәуекелділіктерді құру қажет. Сондықтан, мемлекеттік шекарамен белгіленген территорияда өмірлік қажеттіліктерді қанағаттандыратын факторларлардың белсенділігін қамтамасыз етуге қабілетті – жүйе құраушы факторлардың ең маңызды құрамдас бөліктері болуы керек, сонымен қатар «жабық» мемлекеттік шекараның болуын жоққа шығарады, сондай-ақ стратегиялық маңыздылығын одан әрі көрсетумен қатар, жүзеге асыру қағидаттарын іске асырады [29].

Мемлекетаралық өзара іс-қимылдардың ерекшеліктері, мемлекеттік шекаралық аймақтардың қызмет ету ерекшеліктері бірінші кезекте сол шекаралардың қызмет ету ерекшеліктеріне байланысты және мемлекетаралық (трансшекаралық) қарым-қатынастардың даму деңгейінің мәртебесіне байланысты болып келеді.

«Шекара» ұғымының тұжырымдамалық тұрғыдағы энциклопедиялық ұғым сипаттағы мәселесін кең екендігін ескерсек, оның географиялық, саяси, экономикалық және басқа да ғылымдар тоғысында түйісу барысында көптеген ғылыми көзқарастар, пікірталастар мен анықтамалар бар екендігін де мойындауымыз қажет. Бұл ұғымды нақты түсіну үшін – берілген мақсаттар шеңберінде және қай ғылым контекстінде зерттеп анықтауды қажет етеді. Ғылыми әдебиеттерде тіптен ғылымның ерекше саласы ретінде – лимология (шекаратану), латынша “limes” – шекара – деген ғылым кездеседі. Яғни әлеуметтік-гуманитарлық ғылым саласында ол ғылым тармағы өзінің рөлі мен зерттеу пәнін әлдеқашан анықтап қойған болатын.

Жалпы шекара, Б. Қалиевтің «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде»: «аумақтық жағынан бір-біріне шектесіп жатқан жер», сонымен қатар «шек», «меже» [30], - деген мағыналарды анықтап көрсеткен.

Ал, жалпы мағынасы ресейлік В.И. Дальдің орыс тіліндегі түсіндірме сөздігіне сәйкес, бұл термин «шеп (рубеж), белгі меже (межа), өлке (край), түйіспе (стык), бөлім сызығы (черта раздела) – деп көрсетеді. Шекара дегеніміз – нысандар арасында орналасқан және оларды ажырататын белгі, немесе бір заттың айналасында бірден жатқан және оны басқа нәрселерден бөлетін белгіленген сызығы [31], - деп автор анықтайды.

Ф.А. Брокгаус және И.А. Эфронның әмбебап энциклопедиялық сөздігіне сәйкес келетін болсақ, «шекара дегеніміз – екі іргелес жер иеліктерді бөлетін сызық. Көршілес мемлекеттердің шекаралары әрқайсысының аумақтық (территориялық) үстемдігінің шегін анықтайды. Сондықтан, ол шекаралар сызығы соғыс ашуды және саяси-құқықтық түсінбеушілікті болдырмау мақсатында нақты анықталуы керек [32], - деген анықтаманы береді. Тағы да анықталған басқа да ұғымды кездестіруге болады: «шекара - мемлекеттер немесе аумақтық (территориялық) құрылымдар арасындағы бөлу сызығы».

Жоғарыда көрсетілген барлық сөздік пен энциклопедиялық анықтамалар жалпы мағынаны беретіндігі сөзсіз және анық. «Шекара» ұғымының түсіндірмесі және шекараны анықтайтын жеңілдетілген түрде қарастыруға бейімді сызықтық кеңістік ретіндегі құбылысты қарастырады. Сонымен бірге, бұл ретте қазіргі кездегі шекаралас аймақтарда болып жатқан трансформациялық үдерістерді де ескеру қажет. Шекаралас елдер арасындағы облысаралық немесе тіптен аймақаралық өзара сауда-саттықтың тереңдей түсуі, мәдениетаралық қоғамдық дипломатияның кең өріс алуы, сонымен қатар «жұмсақ күш» арқылы бір-біріне деген өзара ықпал ету саясаты да көрініс табууда.

«Шекара – бұл саяси және географиялық карталарда белгіленген сызықтар ғана емес, сондай-ақ бір елдің мемлекет ретінде ыдырап, басқа елдің мемлекет

ретінде саяси-экономикалық модернизация тұрғысынан қалыптасуына түрткі болатын – бір қалыпты және әмбебаптық өлшемдері жағынан саяси өмірдің күйі ретіндегі құбылысты анықтайды. Олар (мемлекеттер) саяси шешімдер және сол саяси шешімдерді қабылдау арқылы және қолданыстағы ұлттық заңнамалар мен ережелерге бағыну мен мойынсұну арқылы құрылған мемлекеттік саяси институттарды қалыптастырады және жүзеге асыру арқылы мемлекеттің сыртқы байланыстарды халықаралық құқық шеңберінде жүзеге асырады. Шекаралар негізгі мемлекеттік саяси институт және нышан болып қалыптасады және іс жүзінде солай болып қала береді: дамыған қоғамда оларсыз қоғамды құқықтық, экономикалық, әлеуметтік немесе саяси өмірді құру мүмкін емес» [33].

«Мемлекеттік шекара» ұғымының пайда болуы «мемлекет» - деген институтының пайда болуымен байланысты болып, оған әлемдік халықаралық қатынастар тарихы куә. Шекаралар егемендікті қорғайтын және кеңейтетін аумақты анықтады, бұл аумақ сол немесе басқа егемендіктің пайдасына салық салу нысаны және саяси шешімдер арқылы ықпал етудің тек қана «жұмсақ күштің» (soft power) емес, сонымен қатар «қатты күштің» (hard power) ықпалы болып қалыптасты. Соның ерекше себеп-салдары ретінде мемлекеттер құрылғаннан кейінгі шекаралары күшпен қорғалған аумақтардың делимитациялануы орын алды. Халықаралық құқық шеңберіндегі қазіргі әлемдік тәртіптен айырмашылығы, шекаралар нақты айқындалмаған, олар соғыс іс-қимылдарының нәтижесінде жиі қайта қаралды. Оған дәлел ретінде, халықаралық қатынастар тарихында орын алған жаңа әлемдік тәртіптің орын алуына байланысты және белгілі бір ауқымы жағынан «коалиция» негізіндегі одақтастар арасында соғыс өртін тоқтатып, жаңадан құруға тырысқан «жүйелерді» атап өтуге болады, оның ішінде классикалық халықаралық қатынастар тарихындағы жүйелі кезеңдер:

- Вестфаль халықаралық қатынастар жүйесі (1648 – 1815 жж.);
- Вена халықаралық қатынастар жүйесі (1815 – 1918 жж.);
- Версаль-Вашингтон халықаралық қатынастар жүйесі (1918 – 1945 жж.);
- Потстдам-Ялта халықаралық қатынастар жүйесі (1945 – 1991 жж.)

Феодалдық бытыраңқылық дәуіріндегі шекараларды институттандыруға мемлекеттің/князьдіктің аумағы арқылы транзит үшін кедендік баждарды жинау елеулі үлес қосты. Әрине қазіргі заманғы саяси-әлеуметтік дискурста бұл экономикалық мәселелердің бір бөлігі ғана болып табылады.

Ал «саяси шекара» ұғымы «экономикалық шекара» ұғымына қарағанда, тіпті құрылымдық дискурсында бірінші болып ажырататындығымен де сыйымдырақ болып саналады. Ол барлық саяси сипаттамалық белгілері бар мемлекеттік шекара және әкімшілік-территориялық шекара ретінде танылады. Осыған байланысты германиялық экономикалық саясаттанушысы А. Леш былай деп сипаттама берген болатын: «мемлекеттер щөлдегі оазистер сияқты баж салықтарымен, әдет-ғұрыптарымен, заңдары мен ережелерімен, тілдерімен, қауымдастық сезімдерімен және тарихи тағдырларының осалдық сезімдерімен

ерекшеленеді. Экономикалық шекаралар болса, бағалардың ең ұсақ-түйек айырмашылықтарды ғана түзетеді» [34], - деген болатын.

Саяси шекараның дискурстық анықтамасы бойынша, кеңістіктегі саяси құбылыстарды шектейді. Экономикалық аудандардың шекарасынан айырмашылығы болып, – саяси шекара ресми халықаралық құқықтық мәртебеге ие болуы мүмкін, яғни формалды шекара болуы мүмкін. Ал, формалдылықтың негізгі мысалы ол саяси шекара – яғни, елдер арасындағы мемлекеттік шекара. Бұл ең тұрақты, айқын және көп функциялы саяси шекара болып табылады және іс жүзінде өзінің саяси беделі бар функциясын атқаратындығы сөзсіз.

Жалпы, саясат философиясында «мемлекет» пен «ұлт» категориялары ең маңызды орын алады. Саясат адамның өмір сүру саласын көрсетеді, ол саяси билік қатынастарымен байланысты. Саяси билік азаматтық қоғамдағы адамның өмірін ретке келтіреді, сондықтан, қазіргі қоғам саяси биліксіз өмір сүре алмайды. Адамзат өркениетінің эволюциясы қоғамдағы саясаттың, билік қатынастарының мемлекеттегі ең дамыған формасын әкелді. Шындығында, мемлекет пайда болғаннан бері ол саяси көріністі, оның адамзат қоғамының дамуына ықпалын білдірудің ең барабар формасына айналды [35].

Ежелгі Шумер мен Мысырдағы ең алғашқы саяси билік формаларынан бастап мемлекет – адамзат қоғамын ұйымдастыру институты ретіндегі көптеген трансформациялық формалардан өтіп, ұлт-құраушы мемлекеттің қазіргі формасына келді. Қазіргі таңдағы әлемдік тәртіптің қалыптасу жағдайындағы халықаралық қатынастарда ресми түрде танылған екі жүзге жуық ұлт-құраушы мемлекет, сондай-ақ халықаралық қауымдастық тарапынан мойындалмаған бірқатар мемлекеттер бар. Сонымен бірге, ұлт-құраушы мемлекеттің өзі қазіргі қоғам мен бүкіл өркениетті саяси ұйымдастырудың әмбебаптық тәсіліне айналғаны белгілі.

Зерттеу жұмысымызда Қазақстандағы мемлекеттік және ұлттық құрылысты қалыптастыру мақсатындағы сараптамалық талдау жүргізу үшін қазіргі әлемдегі «мемлекет» және «ұлт» ұғымдарының негізгі белгілерін тәсімдік (схемалық) түрде анықтаймыз. Осыған байланысты қазіргі ұлт-құраушы мемлекеттің ең маңызды үш белгі ретіндегі нышандары бар, олар:

- «территория»;

- «халық»;

- «мемлекеттік аппарат», - болып табылады. Мемлекеттің бұл нышандары бір-бірімен тығыз байланысты және осындай қарым-қатынастарда қазіргі кездегі ұлт-құраушы мемлекет тұжырымдамасын анықтайды. Бұл нышандар 1933 жылы Уругвай астанасы Монтевидео қаласында қабылданған «Мемлекеттердің құқықтары мен міндеттері туралы» конвенцияда тұжырымдалған және бекітілген. Бұл конвенция мемлекеттің классикалық құқықтық анықтамасы ретінде кеңінен танылды [36].

Қазақстандағы мемлекеттік пен ұлттық құрылысты қалыптастырудың әлеуметтік-философиялық сараптамалық талдау тұрғысынан да осы қоғамдық-саяси үдерістердің әртүрлі тарихи кезеңдердегі өзгеруін бір көзқарас тұрғысынан

сараптамалық талдауға мүмкіндік беретін белгілі бір әдістерді қолдануды көздейді. Мұндай қоғамдық-саяси қайта құру Қазақстан Республикасының саяси-тарихи дамуындағы мемлекеттік пен ұлттық құрылысының қалыптастыру жағдайындағы өзгеруімен және тұрақтылығымен байланысты.

Әлеуметтік философияда «өзгеріс» категориясы «революция», «прогресс» және т.б. сияқты әртүрлі ұғымдардың көмегімен көрсетіледі. Бұл жұмыста біз әлеуметтік философиямен қатар әлеуметтануда, саясаттануда және басқа да әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдарда кеңінен қолданылатын «модернизация» ұғымын қолданамыз. «Тұрақтылық» категориясы да әртүрлі ұғымдар арқылы, мысалы, «дәстүр», «сабақтастық» және т.б. Біздің сараптамалық талдауымызға қатысты біз қазіргі Қазақстандағы мемлекеттік пен ұлттық құрылысының қалыптасу ерекшеліктерін барабар көрсететін «сабақтастық» ұғымын қолданамыз [24, 72 б.].

Сонымен қатар, Қазақстандағы мемлекеттік пен ұлттық қалыптасу құрылысының мазмұны мен ерекшеліктерін барынша толық көрсететін үш тарихи кезеңді бөліп көрсетеміз. Бұл тарихи кезеңдер – Қазақ Хандығы тұсындағы Қасым Ханның территориялық кеңеюі, кеңестік кезең мен қазіргі Қазақстандағы тәуелсіздік кезеңді қамтиды. Осы ұғымдардың қазіргі мағынасында мемлекет пен ұлттың қалыптасуы жүріп жатқан кезең. Бүгінгі таңда Қазақстан тарихының көшпелі дәуірінде мемлекет пен ұлттың болғанын зерттеушілер авторлары растайтын көптеген еңбектер бар. Бұл еңбектерді талқыламай-ақ, біз Қазақстандағы мемлекет пен ұлттың қалыптасу құрылысын сараптамалық талдауды және оның Қазақ Хандығы дәуіріндегі кезеңін кішігірім жалпылай шолу жасап, кеңестік және егемендік кезеңдерімен ғана шектейміз, біздің көзқарасымыз бойынша мемлекет және ұлт ұғымдарына байланысты тарихи алғышарттар негізіндегі теориялық негіздер ретінде барынша сәйкес келеді, - деп ойлаймыз.

Жоғарыда аталып кеткен «шекара» мәселесінің түсініктемелік мағынасына терең энциклопедиялық сараптамалық талдау жасай келе, сонымен қатар дәстүрлі халықаралық қатынастар жүйесіндегі кездесетін және халықаралық құқықта орын алатын мемлекеттік шекараның тұжырымдамалы идеяларының біртіндеп «саяси шекара» ұғымымен «үйлесімділігін» табуымен қатар, зерттеу жұмысымыздың тараушасы тақырыбының өзектілігін ескере отырып, мемлекеттік шекараға байланысты тарихи шолу жасауды жөн көрдік. Оған дәлел ретінде халықаралық қатынастардың сонау бытыраңқылық дәуірімен және халықаралық қатынастардың ең алғашқы Вестфальдік халықаралық қатынастар дәуірінің алдыңғы шенінде енді ғана қалыптаса бастауына байланысты, сонымен қатар сол кезеңнің әлемдік тәртіптің халықаралық қатынастар жүйесіне елеулі үлесін тигізу арқылы және сондай-ақ, алдыңғы алғышарттары ретінде ескере отырып, Қазақ хандығының территориялық мемлекеттік шекарасына тоқталдық. Қасым хан кең байтақ қазақтың жеріне өзінің үстемдігін бекіткен болатын. Батысында шекара сызығы Каспий теңізінің солтүстік-шығыс аймағы бойымен өтті, ал Каспий теңізінің солтүстік-батысында болса, Қасым хан ол жерлерді

Қазақ хандығын Қазан хандығының жерлерінен бөліп шектеген болатын. Солтүстікте болса – Сібір хандығынан мемлекеттік шекара жерлерін бөліп шектеді. Шығысында болса – Жоңғар хандығы жерінен шектеген болатын. Қазақ Хандығының сол дәуірде оңтүстік-шығыс бөлігінде болса, – Моғолстан жерінен бөліп шектеген болатын. Ал оңтүстік жақта – Бұхара хандығы жерінен, Хиуа хандығының Арал теңізі мен Каспий теңізінің орта ағысы аралығындағы жерлерді бөліп шектеді.

«Мемлекеттік шекара» ұғымының тарихи маңыздылығының және ұлттық мүдделердің қорғалуы нәтижесінде кең байтақ жердің сақталып қалу нәтижесінде және сонымен қатар одан әрі кеңейту үдерісі бүгінгі таңдағы Қазақстан Республикасы әлемнің территориясы бойынша тоғызыншы орында болғанын айғақтайды.

XVII ғасырдың аяғында болса, Қазақ хандығының шамамен мемлекеттік шекарасы шығысында және солтүстік-шығысында – бүгінгі Ертіс өзенінің жоғарғы ағысы төңірегінде жайғасқан, оңтүстігінде болса, – Сырдария өзенінің ортаңғы ағысының бойымен, жоғарғы су айрығының Қара-Тоғай және Сарысу өзендерінің солтүстік-шығысындағы Шу және Талас өзендерінің орта ағысына қарай жайғасқан болатын. Оңтүстік-батысында болса, - мемлекеттік шекара сызығы Қазақ және Хиуа хандығын бөлген болатын. Ал оңтүстік-шығысында Қазақ Хандығы территориясы Қоқанд хандығымен шектесті, оңтүстігінде шекара сызығы аумақтарды Қазақ хандығы мен Бұхар әмірлігімен бөлген болатын. XIX ғасырдың ортасында қазақ-хиуа шекарасы Арал теңізінен Каспий теңізіне дейін созылған болатын [37].

Территория, жоғарыда атап көрсетілгендей, халықпен және мемлекеттік аппаратпен бірге ұлт-құраушы мемлекеттің саяси өмір сүруінің ең маңызды нышаны, және шарты болып табылды. Сонымен бірге, мемлекет аумағы деп сол немесе басқа формада елдің қазіргі тұрғындарымен сәйкес келетін тарихи ұзақ уақыт бойы ұлт ретінде қалыптасып өмір сүрген жер ретінде түсіндіріледі. Ұлтпен тарихи байланысты мұндай территориясыз ұлт-құраушы мемлекеттің болуы мүмкін емес. Мемлекеттік құрылыстың қалыптасу деңгейі – ұлт-құраушы мемлекеттің аумағын анықтау мен орналастырудан басталады.

Қазақстан территориясы ұлт-құраушы мемлекет ретінде Кеңес өкіметі кезеңіндегі Ресей кеңестік социалистік федеративті республикасы құрамындағы Қазақ автономиялық кеңестік социалистік республикасы (1925 – 1936 жж.), ал кейіннен КСРО құрамындағы толыққанды одақтық республика болған кезде қалыптасты (Қазақ кеңестік социалистік республикасы – 1936 – 1991 жж.). Тәуелсіз мемлекет ретінде Қазақстан Республикасы КСРО-ның құрамындағы бұрынғы одақтас республикалар болған он бес тәуелсіз мемлекет болып ыдырауы нәтижесінде құрылды. 1990 және 1991 жылдары бұрынғы одақтас республикалардың орнында территориясы, халқы және мемлекеттік аппараты бар жаңа тәуелсіз мемлекеттер құрылды.

Осыған байланысты бүгінгі толыққанды халықаралық қатынастар акторы және халықаралық құқық субъектісі – Қазақстан Республикасы тәуелсіз

мемлекет ретінде Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасының (ҚазКСР) мұрагері болып табылады. Басқа да посткеңестік мемлекеттер сияқты КСРО құрамындағы ұлттық республикалардың мұрагерлері болып табылады – деп айтуға болады. КСРО-ның халықаралық құқықтық мұрагері ретінде Ресей Федерациясы мен екі дүниежүзілік соғыстар арасында ұлт-құраушы мемлекеті болған үш Балтық теңізі жағалауындағы елдерінен (Латвия, Литва және Эстония) басқа, посткеңестік мемлекеттерде бұрынғы мемлекеттілік тұрғысынан ұлттық мемлекетке тән құқықтың ешқандай формасы болмағанын атап өту маңызды.

Қазақстан территориясы өзінің қазіргі формасындағы шекарасы 1930-шы жылдары түпкілікті қалыптасқан болатын, яғни бұрынғы Түркістан АКСР-нің шекаралары белгіленгеннен кейін, бұрынғы Түркістанның құрамында болған қазақ жерлері Ресей Кеңестік Федеративті Социалистік Республикасы (РКФСР) құрамындағы Қазақ автономиялық кеңестік республикасының құрамына кірген кезде қалыптасты. 1924-1925 жылдары Түркістандағы шекараларды белгілеу (размежевание) мәселесі этникалық негізде пайда болды. Нәтижесінде Түркістан Республикасы мен оған байланысты территориялық құрылымдардың орнында бес ұлттық республикалар пайда болды, олар кейін бес одақтық республикаларға айналды, ал бүгінде Орталық Азияның бес мемлекеттері болып табылады: Қазақстан, Өзбекстан, Қырғызстан, Түрікменстан және Тәжікстан болып құрылған болатын [38].

Ескерте кететін жәйт, Қазақ АКСР-і кеңестік Орталық Азия аймағының басқа республикаларына қарағанда ертерек, сонау 1920 жылы пайда болғанымен, кейін оның құрамына Орта және Кіші жүздердің жерлері, яғни Ресей империясының құрамында болған жерлер формасымен кірген болатын. Түркістандағы шекаралардың белгіленуі және КСРО құрамындағы ұлттық республикалардың этникалық негізде құрылуынан бұрын Түркістанның құрамында болған Ұлы жүз жерлерінің де Қазақстанға қосылуына әкелді. 1925 жылы Түркістанда (бастапқыда Қазақ АКСР-і деп аталған, Ресей империясында және ерте кеңестік кезеңде қазақтар аталған Қырғыз АКСР-і атауынан айырмашылығы) шекараларды белгілеу нәтижесінде пайда болған Қазақ АКСР-і) қазақтың тұтастай барлық тарихи жерлерін қамтыды. Бұл 1991 жылы Қазақстанда тәуелсіз мемлекеттің қалыптасуына ұлттық-территориялық алғышарттар жасауына түрткі болды.

Бұл жерде Қазақ АКСР-і Қазақстан территориясындағы ұлттық мемлекеттіліктің алғашқы формасы болғанын ерекше атап өткіміз келеді. Егер бұрынғы тарихи дәуірлерде Қазақстан аумағында мемлекеттіліктің кейбір формалары (мысалы, Қазақ хандығы) болған болса, онда оларда этникалық ерекшеліктердің бір бөлігі болған. Алайда, этникалық мемлекеттіліктің бұл ерте формаларын Еуропада тек ХІХ ғасырда капитализмнің дамуымен бірге пайда болған ұлттық мемлекеттілікке жатқызуға болмайды.

Қазақ республикасы құрылуының нәтижесінде – коммунистік биліктің ұлт саясатының жемісі болды. Индустрияландыру мен ұжымдастырумен қатар – ұлт саясаты большевиктік биліктің коммунистік идеология негізінде жүргізген қайта

құрулар жүйесінің негізгі бағыттарының біріне айналды. Мұндай «қайта құрулар» модернизациялық сипаттағы іс-әрекеттермен байланысты болды, сондықтан бірқатар сарапшылар оларды «социалистік жаңғырту» - деп анықтады. Демек, Кеңестік Қазақстандағы «социалистік жаңғырту» үдерісінің нәтижесінде, - оның территориясын және мемлекеттік құрылыстың басқа да элементтерін анықтай отырып, Қазақ Республикасының құрылуы туралы дәйектер келтіруге болады.

Қазақ КСР-і байырғы жергілікті халқының, қазақтардың атымен аталған ұлттық республика болғанымен, оны басқа одақтық республикалар сияқты қазақтардың ұлт-құраушы мемлекеттілігі – деп атауға болмайды. Кеңестік одақтық республикаларда ұлттық мемлекеттіліктің негізгі элементі – ол егемендік және оның қоғамдық-саяси жүйесі мен қызметін анықтау қабілеті ретіндегі факторлар жетіспеді. Республикалардағы және бүкіл КСРО-дағы қоғамдық-саяси өмірдің барлық мәселелерін одақтық орталық Мәскеу анықтап отырды.

Кеңес Одағы барлық саяси шешімдерді Мәскеу арқылы қабылдайтын қатаң орталықтандырылған идеологиялық мемлекет болды. Басқа саяси-әлеуметтік құбылыстармен қатар, Мәскеу қандай да бір елді мекеннің қай республикаға жатқызатындығын шешкен кезде, аумақ сияқты ұлттық мемлекет үшін маңызды мәселеге байланысты өзінің саяси шешімдерге қатысқан болатын. Мұндағы классикалық дәстүрлі мысал ретінде – 1954 жылы одақтас орталық Мәскеу РКФСР-дан Украина КСР-не берілген Қырым аралын айтуға болады.

1960-шы жылдардың басында Қазақстан Мәскеудің бұйрығымен «мақта шаруашылығын дамыту үшін» Оңтүстік Қазақстанның бірнеше облыстарын Өзбекстанға жалға берді. Кейіннен біздің республика жартылай жерлерін (барлығын емес) түгелімен қайтарып алған болатын. Жалпы, бүгінде Қазақстан мен Өзбекстан елдері арасындағы бір-біріне деген территориялық қарама-қайшылықтар мен саяси-құқықтық территориялық талаптар жоқ. Бірақ, басқа кеңестік республикаларда коммунистік биліктің құлауымен ұлттық республикалардың КСРО-ның территориялық иеліктен шығуына байланысты және жалпы КСРО ыдырағаннан кейін қанды қақтығыстар мен соғыстарға айналды. Мұндағы классикалық мысал ретінде Әзірбайжан мен Армения елдері арасындағы Таулы Қарабақ жері үшін болған екі соғысты келтіруге болады.

Коммунистік биліктің ұлттық республикалардың аумақтарына олардың байырғы жергілікті халықтарының мүдделеріне қарама-қайшы келуі республикалардың аумақтарын қайта құруда ғана көрініс таппады. Одақ орталығы ұлттық республикалардың аумақтарын коммунистік биліктің саяси, экономикалық және әскери мүдделерін шешу үшін пайдаланды. Мұндай саясаттың нәтижесінде ұлттық республикалардың табиғи ресурстарын шектен тыс пайдалану болды, бұл өз кезегінде олардың аумақтарында орасан зор экологиялық және топырағының эрозиялық құнарсыздық апаттарына әкелді [39].

Қазақстан – табиғи ресурстары мен территориясы жағынан және коммунистік биліктің әсерінен ең көп зардап шеккен кеңестік республикалардың

бірі болды. Жаһандық ауқымдағы экологиялық апаттарды – Арал теңізі мен Семей полигонын еске алсақ та жеткілікті. «Байқоңыр» ғарыш айлағын Ресей Федерациясы әлі күнге дейін пайдаланып, айналадағы территория мен аймақтарда тұратын жергілікті халықтар мен тұрғындарға экологиялық залал келтіруді жалғастыруда. 1950-шы жылдары Коммунистік партия мен Кеңес өкіметінің бастамасымен Қазақстанда тың игеру жөніндегі ауқымды науқан топырақ эрозиясына әкеліп, Қазақстанның байырғы жергілікті тұрғындарының негізгі бөлігін жұмыспен қамтыған республиканың жайылымдық мал шаруашылығына үлкен зиян келтірді.

Қазақстанның тәуелсіздігін алу барысында Қазақ КСР-ден мұраға қалған өз территориясын дербес басқаруға мүмкіндік берді. Қазақтың үш жүзінің тарихи жерлерін өзіне сіңірген аумақта Қазақ КСР-інің құрылуының нәтижесінде коммунистік биліктің ұлт саясатына байланысты және оның социалистік жаңғырту сипатындағы қайта құру бағдарламасының нәтижесі болды. Алайда Қазақ КСР-і толық мағынада қазақтардың ұлттық мемлекеттілігі емес, ол осы мемлекеттің бүкіл аумағын, оның ішінде Қазақстан аумағын да бақылайтын біртұтас Кеңестік үлгідегі мемлекеттің бір бөлігі болды.

Тәуелсіз Қазақстан өзінің территориясына тұтастай иелік ете алуы – «егемендік» сияқты мемлекеттік тәуелсіздік қасиетінің көрінісі болды. Ғылыми әдебиеттерде «егемендік» ұғымы екі жақты көзқарас арқылы қарастыруға талап етеді: сыртқы саясаттағы автономия және ішкі істердегі ерекше билік. Ішкі егемендік – белгілі бір аумақта және онда тұратын халықта шешім қабылдау және құқық қорғау билігінің үстемдігін білдіреді. Ал сыртқы егемендік – жоғары халықаралық биліктің жоқтығын, демек, егеменді мемлекеттердің тәуелсіздігін білдірмейді [40].

Территориялық тұтастық мағынасында мемлекет егемендігінің маңызды көріністерінің бірі – мемлекеттің шекарасын белгілеу және оны халықаралық қауымдастықтың мойындауы. Жалпы алғанда, мемлекеттің шекарасы – бұл мемлекет юрисдикциясының шегін, яғни оның ішкі егемендігін білдіретін жердегі сызық (шынайы немесе болжанған). Осылайша, шекара бір мемлекеттің юрисдикциясын шекараның екінші жағында орналасқан екінші қандай да бір мемлекеттің юрисдикциясынан бөледі. Мемлекет өз шекарасында егеменді, бірақ оның сыртында егемендігін жоғалтады [41].

Одақтас республикалар өздерінің байырғы жергілікті халықтарының ұлттық сипаттағы мемлекеттер емес, олар біртұтас Кеңес мемлекетінің құрамдас бөліктері болды, сондықтан олардың арасындағы шекаралар әкімшілік-территориялық бөліну сипатында болды, олардың саяси халықаралық құқықпен белгіленген мемлекеттік шекаралары болмады. КСРО ыдырағаннан кейін оның орнында құрылған жаңа тәуелсіз мемлекеттер, соның ішінде Қазақстан да бұрынғы кеңестік республикалар ретіндегі қалдырған территорияны мұра ретінде алды. Қазір посткеңестік мемлекеттердің алдында кеңестік кезеңдегі әкімшілік-территориялық шекараларды тәуелсіз мемлекеттердің мемлекеттік шекарасына айналдыру мәселесі тұр.

Территориялық аумағы айтарлықтай үлкен, халқы айтарлықтай аз Қазақстан үшін оның мемлекеттік шекарасын белгілеу бірінші кезектегі стратегиялық маңыздылыққа ие болды. Бұл туралы Президент Қасым-Жомарт Тоқаев «Тәуелсіздік бәрінен де қымбат» атты мақаласында: «Біз шекара мәселесін шешумен нақты айналысып жатқан кезде кейбір саясаткерлер мен қоғам қайраткерлері «біз бұған асықпайық», «кейін де келісуге болады» - деп арқаны кеңге салғысы келгені есімізде. Келіссөздерді табандылықпен жүргізіп, іргемізді дереу қымтап алғанымыз өте дұрыс болғанын уақыттың өзі дәлелдеп берді. Қазір кім не айтса да, біздің екі жақты келісімдермен бекітіліп, халықаралық деңгейде танылған шекарамыз бар. Енді оған ешкім дауласа алмайды» [42]. Президент Тоқаев өзінің мақаласын қорытындылай келе: «біз шекара мәселесін толығымен шештік. 2018 жылы Каспий теңізінің құқықтық мәртебесі туралы конвенцияға қол қойылғаннан кейін, біздің шекараларымыз құрлықта ғана емес, теңізде де түпкілікті анықталып, бекітілді» - деп ойын аяқтады және түйіндеді.

Қазіргі ұлттық мемлекеттің территориялық аумағымен және оның тұрғылықты халқымен бірге ең маңызды мемлекеттік нышандары болып – *мемлекеттік аппарат* болып саналады. Мемлекеттік аппараттың стратегиялық маңыздылығы және оның стратегиялық жоспарлау көмегімен мемлекеттің территориясы мен халқын тұрақты түрде басқарып, бақылауға алуымен анықталады. Мемлекеттік аппараттың болуы – мемлекеттің белгілі бір аумақтық территорияда белгілі бір халықтың өмір сүруінің шешуші дәлелді факторларымен анықталады.

Жалпы, Қазақстан мемлекеттілігі тұрғысынан, оның тарихи дамуы қырынан алып қарасақ, Қазақстан аумағында мемлекеттің бар болуы мәселесі ерекше қызығушылық тудырады. Өйткені XIX ғасырдың төңірегінде және XX ғасырдың басына дейін қазақтар көшпелі өмір салтын жүргізген болатын. Ғылыми әдебиеттерде көшпелі қоғамда мемлекеттің өмір сүру мүмкіндігі туралы көптен бері пікірталас жүріп келеді. Бұл пікірталаста екі негізгі көзқарас анықталды: олардың біріншісі көшпелі халықтар табиғи жағдайда өмір сүріп, мал бағып, шағын топтарда өмір сүргентіндіктен және сонымен қатар оларды басқару үшін арнайы институт құрылғандықтан, негізінен, мемлекет бола алмайды – деген пікірді алға тартады, яғни, мемлекеттік аппарат нысанын талап етпейді. Басқа көзқарас бойынша, көшпелі халықтар, көбінесе отырықшы халықтарға немесе басқа көшпелі халықтарға шабуыл жасау мақсатында үлкен қауымдастықтарға біріккен. Осыған байланысты, олар мемлекеттіліктің белгілі бір институттарын талап етеді [43].

Қазақстан территориясында XV ғасырда пайда болып, XVIII-XIX ғасырларға дейін өмір сүрген Қазақ хандығын *мемлекет* деп санауға болады ма? - деген сұрақ төңірегінде жоғарыдағы пікірталастар төңірегінде тарихи оқиғалар өрбіді. Бір жағынан, Қазақ хандығының кез келген мемлекеттілік мәртебесіне құқығы жоққа шығарылса, екінші жағынан, қарсылас пікірлер Қазақ хандығы дала демократиясының элементтері және нышандары бар толыққанды мемлекет

болғанын алға тартады. Қалай болғанда да, патша өкіметінің хан билігін жоюы, қазақтар жүз жылдан астам көшпелі өмір салтын ұстанса да, шын мәнінде мемлекеттік аппарат сипатындағы Қазақ хандығының институционалды аппаратының жойылуына әкелді.

Жаңа заман кезеңіндегі Еуропада пайда болған дәстүрлі сипаттағы мемлекеттік элементтерін патша өкіметі 1822 жылы Сібір қырғыздары туралы Жарлығымен Қазақстанға енгізді [44]. Бұл жарлықпен қазақ жері аумақтық-әкімшілік бірліктерге – облыстарға, уездерге, бұйрықтарға, болыстарға, ауылдарға бөлінген болатын. Олар шенеулік бюрократиялық иерархияның бақылауында болды. Бұл иерархияның жоғарғы деңгейін патша шенеуніктері, ал ең төменгі бөлігі иерархиясының негізін қазақ элитасынан сайланған және тағайындалған болыс губернаторлары мен ауыл ақсақалдары құрады.

1822 жылғы Сібір қырғыздары туралы Жарлықтың маңыздылығын айтатын болсақ, Қазақстанда біртіндеп күшейіп келе жатқан отарлау саясатының бастамасы болды. Қазақ даласындағы әкімшілік-территориялық реформа мен патша билігінің басқа да қайта құру реформалары Қазақстанның отаршылдық модернизациясының бастауы болды. Мұндай модернизация, дегенмен, өздерінің ата-бабалары сияқты шексіз кең байтақ даласында мал баққан қазақтардың жалпы көшпелі өмір салтына әсер етпей, шектеулі сипатта болды. ХІХ ғасырда қазақ жерінің отарлау саясаты кеңейіп, соған сәйкес қазақтардың отаршылдық модернизациясы да күшейді. Олар әлі көшпелі халық болып қала бергенімен де, қазақтарда белгілі бір қоғамдық қатынастар жүйесі кеңейіп қалыптаса басталды.

ХІХ ғасырдың аяғына қарай, Ресейде капиталистік қатынастардың саяси-әлеуметтік формациясы дамыған сайын, қазақ жерлеріне капиталистік қатынастар ене бастады. Уақыт өте келе, қазақтар әкімшілік, құқықтық, экономикалық, сауда-саттық және басқа да қоғамдық қатынастарға қатысуға мәжбүр болды. Мысалы, денсаулық сақтау және оқу-ағарту мәселелеріне байланысты араласуға мәжбүр болды. Оларды отаршыл билік жоғарыдағы келтірілген салалардың істеріне араластырды. Қазақтардың арасынан шағын шенді шенеуніктер, мұғалімдер, фельдшерлер және басқа да арнайы білімі бар қызметкерлер пайда бола бастады. Олар патша өкіметі құрған мемлекеттік аппараттың құрамына енді. Алайда олардың саны өте аз болды. Олардың көпшілігі өз қызметінің сипаты мен рөлі бойынша сол кездегі отаршылдық басқарудың орталықтары болған қалаларда тұрды (1897 жылғы бүкілресейлік халық санағы бойынша қазақтар сол кездегі шағын қалалар халқының 1 %-ын ғана құраған болатын) [45].

1920 жылдың тамызында азаматтық соғыста жеңіске жеткен большевиктік билік Ресей Федерациясының құрамында Қазақ Автономиялық Кеңес Республикасын құрды. Сол кезден бастап Қазақстанда, қазақтардың барлық тарихи жерлерін біріктірген аумақта қазақтардың өмірін түбегейлі өзгерткен Кеңес өкіметі орнады. Қазақтардың өміріндегі басты өзгерісі ретіндегі мысалы – ол большевиктік биліктің қазақтардың көшпелі тұрмысын жойып, оларды зорлық-зомбылықпен отырықшыландыруды жүзеге асыруы, яғни отырықшы

өмір салтына көшіруімен байланысты болды [43, 154 б.]. Яғни, күш арқылы седентаризация үдерісі жүргізілген болатын.

Көшпелі өмір салтын жою мәселесі, қазақтарды отырықшыландыру үдерісінде және олардың арасында жеке малды ұжымдастыру мен қоғамдастыру науқаны кезінде қол жеткізілді. Бұл 1930 жылдардың басында қазақтар арасында жаппай ашаршылыққа әкеліп, миллиондаған адам құрбандарын туғызды. Бұл қасірет қазақ халқының большевиктік билік саясаты аясында қоғамды жаңғыртудың құрбаны болды.

Қазақтардың отырықшы өмір салтына көшуі большевиктік биліктің қазақтарды мемлекет басым рөл атқаратын өмір салтына тартуға мүмкіндік беретін қоғамдық-саяси құрал болды. Көшпелі қоғамнан тоталитарлық социалистік қоғамға қосылған қазақтардың өмірінде аз ғана уақыттың ішінде қайғылы әлеуметтік өзгерістер орын алды.

Қазақтар санаулы жылдың ішінде мемлекет шағын ғана рөл атқарған (көшпелі) қоғамнан отбасылық қатынастар мен байланыстарды қоса алғанда, барлық дерлік қоғамдық қатынастарды мемлекет өзі анықтайтын қоғамға көшті. Бірақ бұл үшін Қазақ Кеңестік Республикасы өзімен бірге алып келген орасан зор және жан-жақты мемлекеттік аппарат қажет болды.

Қазақтар – құрылған республикадағы байырғы жергілікті халық болды, оның атауы «қазақ» этнонимінен пайда болды. Алайда бұдан Қазақ Республикасы қазақтардың мемлекеті болып, қазақтардың мүддесін қорғайтын деген қорытынды шықпады. Қазақ Республикасы біртұтас мемлекеттің құрамында болды, ол этнотерриториялық федерация болды [46]. Дегенмен, кеңестік конституцияда бекітілген және әлемге ұсынылған Кеңес Одағы өзінің ресми мәртебесі бойынша ғана этнотерриториялық федерация болды. Негізінде, нақты істе болса, КСРО билеуші коммунистік билігінің мүдделерімен салыстырғанда кеңестік ұлттардың мүдделері екінші орында тұрған қатаң орталықтандырылған мемлекет болды. КСРО одақтас ұлттық республикаларындағы мемлекеттік аппарат билеуші өкілдері коммунистік билік мен жергілікті ұлттың мүдделерінің тепе-теңдігін сақтауға тырысты. Мұндай үдеріс өз кезегінде мемлекеттік аппарат құрамындағы, басқалармен қатар, ұлттық (жергілікті) коммунистік партия көшбасшысының бейнесінде және бір жағынан жергілікті ұлт өкілдерінің, екінші жағынан, орыстар мен басқа жергілікті емес ұлттардың арасындағы қарым-қатынаста көрініс тапты.

Одақтас республикаларда осы тепе-теңдікті сақтауға тырысқан орталық билік, әдетте, жергілікті коммунистік партияның басшысы ретінде, яғни республиканың нақты басшысы етіп жергілікті ұлт өкілін тағайындады. Әрине, мұндай басшы коммунистік билікке толығымен адал болды және коммунистік саясатты сөзсіз жүргізді. Партия мен мемлекеттік аппараттағы кадрларды іріктеуді республика басшылығы билеуші режимнің мүдделеріне сүйене отырып жүргізді.

Кеңестік кезеңде қазақтар ең идеологиялық, кеңестенген халықтардың қатарында болды, бұл олардың жоғары деңгейде орыстандыруынан көрініс

тапты. Қазақтарға қатысты коммунистік билік қазақ ұлтының мүддесін сақтауға ешқандай да бір сыпайылық танытпады. Соның жарқын дәлелі ретінде Кеңес өкіметі орнаған 70 жыл ішінде Қазақстан коммунистік партиясының он бес жетекшісінің төртеуі ғана қазақ ұлтынан шыққан [47]. Бұл ретте Қазақстанның байырғы жергілікті емес ұлтты партия жетекшілерінің арасында Мәскеуден тағайындалған, бұрын өмір сүрмеген және республикаға қатысы жоқ адамдар басым болды. Оларды коммунистік билік өз саясатын жүзеге асыру үшін тағайындағаны және олар үшін қазақтың мүддесі бірінші орында емес тұрғаны анық болды. Бұл саясат әсіресе «Кіші Қазан» ұранымен Қазақстанда ұжымдастыру науқанын жүргізген Филипп Голощекиннің іс-әрекетінде айқын көрінді. Бұл науқан миллиондаған қазақтардың қырылуына әкелген жаппай ашаршылықты тудырды.

Тәуелсіздік алғаннан кейін, Қазақстандағы мемлекеттік аппараттың идеологиялық сипатынан бас тартуға мүмкіндік берді. Қазіргі халықаралық қатынастар жүйесінде қандай орын алса, Қазақстан мемлекеті де сол қоғамдық халықаралық қатынастар жүйесінде сол орынды тапты. Бұл Қазақстанның әлемдік ұлттық мемлекеттер қауымдастығына енуіне мүмкіндік берді. Бұл ретте Қазақстанда мемлекет қайтадан құрылмағанын айта кеткен жөн. Көп жағдайда мемлекеттік функцияларды атқаратын мемлекеттік институттар жүйесі сонау кеңестік дәуірде құрылған. Тәуелсіз Қазақстан мемлекеті кеңестік дәуірде құрылған, бірақ идеологиялық мазмұны мен функциялары жоқ мемлекеттік аппараттың мұрагері болып қалыптасты. Коммунистік партия органдары мен олармен байланысты болған комсомол органдары саяси сахнадан шығып кетті.

Мемлекеттік аппараттың сабақтастығы арқасында кеңестік қоғамдық-саяси жүйеден тәуелсіз Қазақстанның қоғамдық-саяси жүйесіне өту кезеңі басқа посткеңестік мемлекеттердегідей қиындықтармен болған жоқ. Мемлекеттік органдардың көпшілігі кеңестік кезеңдегідей өз функцияларын атқара берді. Тәуелсіз елдің жаңа органдары Сыртқы істер министрлігі, Кеден қызметі және басқалары пайда болды. Қаржы министрлігі мен ұлттық банктің функциялары кеңейтілді, олар енді ұлттық валютаны шығаруға және шетел валюталарына қатысты бағамын ұстап тұруға кірісті. Тәуелсіз мемлекеттің мемлекеттік шекарасын қорғау үшін шекара қызметін құруды талап етті.

Сонымен, Қазақстанның 30 жылдық тәуелсіздік жылдарындағы ең стратегиялық маңызды жетістіктерінің бірі – территориясының бүкіл периметрі бойынша мемлекеттік шекаралардың толық және түпкілікті халықаралық-құқықтық рәсімделуі болды. Бұл стратегиялық маңызды іске Тұңғыш Президент Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың жеке үлесі орасан зор екендігі болашақтағы отандық және әлемдік тарих, сонымен қатар елді мекендеп отырған болашақ ұрпақ өкілдері әлі де өздерінің оңды пікірін бере жатар.

Қазақстан Республикасының құрлықтағы мемлекеттік шекарасының жалпы ұзындығы шамамен 13,3 мың км. құрайды. Еліміз 5 мемлекетпен шектеседі.

Ең үлкен көршіміз Ресей Федерациясы болып табылады, онымен Қазақстан Республикасы әлемдегі ең ұзын ортақ құрлық шекарасы – 7,5 мың км. астам

шекара ұзындығын құрайды. Шекараларымыз Қытай Халық Республикасымен – 1,7 мың км., Өзбекстан Республикасымен – 2,3 мың км., Қырғыз Республикасымен – 1,2 мың км. және Түркіменстан Республикасымен – 450 км.-ден астам ұзындықпен түйіседі.

ҚХР-мен дипломатиялық келіссөздерді Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алғаннан кейін бірден бастады (дәлірек айтсақ, жұмыс Кеңес өкіметі кезінде жүргізілді) және 1998 жылға дейін жалғасты, ал 2002 жылға қарай мемлекеттік шекараны демаркациялау да аяқталды. Өзбекстан, Қырғызстан және Түркіменстан республикаларымен мемлекеттік шекараны делимитациялау үдерісі 1999 жылдан 2002 жылға дейін жалғасты. Ал 2005 жылы Қазақстан – Ресей мемлекеттік шекарасы туралы келісімге қол қоюмен Қазақстан Республикасының құрлықтағы мемлекеттік шекарасын құқықтық рәсімдеу үдерісі аяқталды [48].

Сонымен қатар, Каспий теңізінің жалпы периметрінің шамамен 2,3 мың км. Қазақстан Республикасы аумағымен тікелей байланыста және теңіздегі шекара мәселесін түпкілікті жабу үшін Каспий маңындағы көршілері мемлекеттері – Ресеймен, Түркіменстанмен, Әзірбайжан және Иранмен келісімге келу қажет болды. 25 жылға жуық уақыт өтті, 2018 жылы ақыры консенсусқа қол жеткізілді: Ақтаудағы саммитте бес мемлекеттің басшылары Каспий теңізінің құқықтық мәртебесі туралы конвенцияға қол қойды [49].

Қазақстан Республикасының территориялық тұтастық пен мемлекеттік шекаралардың халықаралық мойындау үдерісінен кейінгі мәселесінің бірі ол – сыртқы саясат саласындағы Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздік жүйесі болып табылады. Қырғи-қабақ соғыс пен биполярлық қарама-қайшылық дәуірінің аяқталуымен әлемдік сахнада әртүрлі әскери іс-қимыл қақтығыстардың қауіп-қатері жойылған жоқ, керісінше күшейе түсті. Жылдар бойы қалыптасқан жаһандық тепе-теңдік бұзылды. Жүйелердің бірінің күйреуімен текетірес аяқталды, бірақ әлемдік халықаралық қатынастар сахнасында күштер мен мүдделердің жаңа тепе-теңдігі әлі табылған жоқ. Жаңа әлемдік тәртіптің қалыптаса алмау мәселесі әлі күнге дейін күн тәртібінен шыққан жоқ. Сондықтан жан-жақтан қуатты, халқы көп мемлекеттермен қоршалған жас егеменді мемлекет ретінде Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету – басты міндет. Тәуелсіздікке қол жеткізгеннен кейін Қазақстан Республикасының алдынан қауіпсіздік саласындағы үлкен мәселелік блоктардың тұтас кешені кенеттен пайда болды, бұл шұғыл шешімді қажет етті. Сондықтан да осы кезеңдегі мемлекеттің стратегиялық сыртқы саясатындағы басым бағыттардың бірі қауіпсіздікті қамтамасыз ету болды. Қалыптасқан ішкі және сыртқы жағдайға сәйкес келетін ұлттық қауіпсіздіктің біртұтас жүйесі Қазақстан Республикасының тәуелсіз мемлекет ретінде қалыптасуының қажетті шарты болды, сонымен қатар өтпелі кезеңнің мәселелерін шешуге шоғырлануға мүмкіндік берді.

Осылайша, мемлекет басшылығы 30 жылдық мерзімде стратегиялық тарихи маңыздылығы бар міндетті орындады: шекаралардың периметрі бойынша берік

халықаралық-құқықтық негізге негізделген қауіпсіздік, тату көршілік пен достық белдеуі қалыптасты. Ал бүгінде негізгі параметрлер бойынша Қазақстан Республикасында ұлттық қауіпсіздік жүйесі құрылды, - деп айта аламыз. Әрине қазіргі таңдағы геоясаяси тұрақсыздық пен сын-тегеуріндер, ұлттық мүдделердің бір жақты қорғалуы, экстремизм мен сепаратизмнің белең алуы, заңсыз көші-қонның шекарадан асып түсуі, есірткі заттардың заңсыз көпшілік халыққа қолжетімділігі және т.б. сол сияқты өткір түйткілді мәселелер елдің ұлттық қауіпсіздігінің сараптамалық талдауына әкеліп соғады.

Жалпы, Қазақстан Республикасының сыртқы саясатқа байланысты ұлттық қауіпсіздік жүйесі мынадай құжаттарға негізделеді:

- Қазақстан Республикасының «ұлттық қауіпсіздігі туралы» Қазақстан Республикасының Заңы (соңғы нұсқасы 06 қаңтар, 2012 жылы бекітілді) [50];
- Қазақстан Республикасының «Мемлекеттік шекарасы туралы» Қазақстан Республикасының Заңы (соңғы нұсқасы 16 қаңтар, 2013 жылы бекітілді) [51];
- Қазақстан Республикасының «Әскери доктринасы» (соңғы нұсқасы 29 қыркүйек, 2017 жылы бекітілді) [52];
- «Қазақстан Республикасының 2021-2025 жылдарға арналған Ұлттық қауіпсіздік стратегиясын бекіту туралы» [53].

Әрине, жоғарыда аталып өтілген төрт стратегиялық құжаттардың ішінде «Қазақстан Республикасының сыртқы саясат тұжырымдамасы» келесі тараушаларда аталып өтіледі. Территориялық тұтастық пен ұлттық қауіпсіздік тұрғысынан алып қарағанда, мемлекеттің ішкі мәселелердегі орын алып жүрген кейбір тұрақсыз жәйттер мен сыртқы саясаттағы халықаралық сын-тегеуріндер жоғарыдағы төрт құжат негізіндегі стратегиялық жоспарлаудың маңыздылығын көрсетеді. Осы орайды, елімізге белгілі саясаттанушысы және қауіпсіздік саласының беделді маманы, Қазақстан Республикасының Президенті жанындағы стратегиялық зерттеу институты директорының орынбасары Санат Кушқумбаев қабылданған «Қазақстан Республикасының 2021-2025 жылдарға арналған Ұлттық қауіпсіздік стратегиясына сараптамалық бағасын бере отырып, қабылданған ұлттық қауіпсіздік стратегиясы – бұл, ең алдымен, алдағы бес жылға бүкіл мемлекеттік басқару жүйесін жұмылдыратын және сарапшылар 2021-2025 жылдар аралығында болжаған сын-қатерлер мен қауіп-қатерлерді тоқтатуға және бейтараптандыруға бағытталған құжат. Бұл тек қазіргі пандемияға және елдің биологиялық қауіпсіздігі мәселелеріне қатысты емес. Ұлттық қауіпсіздік стратегиясында ұлттық мүдделерді қолдау мен ілгерілетудің үштік формасына жүйелі түрде баса назар аударылады. Бұл жеке адамның, қоғамның және мемлекеттің қауіпсіздігі. Бұл әмбебап ұғым» [26, 1 б.], - деп қорытынды жасады Санат Кушқумбаев.

Жалпы, мемлекеттің ұлттық қауіпсіздігін сараптай келе Вестфальдық халықаралық қатынастар жүйесі бекітілгенге дейінгі әлемдік тарих және «ұлттық» мемлекеттердің халықаралық жүйесінің, әртүрлі империялардың үстемдігі мен қарсыласу тарихы, оның ішінде империялардың жаулап алған отарларына қатысты зұлымдық көрсеткендігі туралы әдеттегі даналық, ең жақсы

жағдайда, адал қате түсінік және ең нашар жағдайда зиянды өтірік болып табылады. Әлемдік тарихтағы ең маңызды серпілістердің барлығы әртүрлі империялардың өркендеуімен және одан әрі отарлау саясаттарына олардың жүргізген сыртқы саясатына байланысты болды. Сонымен қатар, керісінше, империялардың құлдырауы, әдетте, қиын-қыстау кезеңдердің басталуына, тұтас мемлекеттер мен құрлықтардың экономикалық өрлеуіне, саяси және құқықтық институттардың құлдырауына, халықтардың моральдық күйзелістеріне әкелді.

Сонымен, территориялық тұтастық – халықаралық қатынастарды тұрақтандыруға және территорияны басып алу саясатына қарсы тұруға арналған қазіргі халықаралық құқықтың негізгі қағидаттарының бірі екендігі белгілі. Территориялық тұтастық (ағылшын тіліндегі нұсқасында – integrity) ретінде тұжырымдалған бұл қағида БҰҰ Жарғысында бекітілген, онда «Біріккен Ұлттар Ұйымының барлық мүшелері халықаралық қатынастарында күш қолдану қауіп-қатерінен немесе дұшпанға қарсы күш қолданудан аулақ болуға тиіс», - деген ереже мен қағидаттарды қамтиды. Кез келген мемлекеттің территориялық тұтастығына немесе саяси тәуелсіздігіне, сонымен қатар БҰҰ-ның негізгі стратегиялық мақсаттарына қарама-қайшы келетін кез келген басқа да деструктивті жолмен бұзылса, онда халықаралық құқықпен қудаланады [54]. 1970 жылғы БҰҰ-ның Жарғысына сәйкес мемлекеттер арасындағы достық қарым-қатынастар мен халықаралық ынтымақтастыққа қатысты халықаралық құқық қағидаттары туралы Декларацияда Бас Ассамблея мемлекеттердің территориялық тұтастығы қағидатын қамтитын БҰҰ Жарғысының тұжырымдамасын бірінші қағидасында сөзбе-сөз қайта шығарды және мақұлдаған болатын. Декларацияда әрбір мемлекет «кез келген мемлекеттің немесе елдің «ұлттық» бірлігі мен территориялық тұтастығын бұзуға бағытталған кез келген іс-әрекеттерден аулақ болуы керек» [55], - деп белгіледі. Сондай-ақ, мемлекеттің территориясын күш қолданумен және БҰҰ Жарғысының ережелерін бұза отырып, күш қолдану нәтижесінде туындаған әскери басқыншылықтың нысаны болмауы керектігі және «бір мемлекет күш қолдану қауіп-қатерін немесе қолдану нәтижесінде басқа мемлекеттің нысаны болмауы керек», - деп қабылданған болатын құжатта. Әлемдік тәртіптің орнату барысында болып жатқан оқиғалар, оның ішінде: мемлекеттердің соғыс жағдайлары, мемлекет ішіндегі азаматтық соғыс, мемлекеттік төңкеріс барысында орын алып жатқан сыртқы күштердің ықпалы және т.б. деструктивті заңға қарама-қайшы және БҰҰ Жарғысының басты қағидаттарына қарсы іс-әрекеттер көптеген бейбітшілікті және әлемдік тәртіпті орнатудағы қағидаттарды орнатуға мәжбүрлейді. 1975 жылы Хельсинки конференциясында территориялық тұтастық (қол сұғылмаушылық) қағидасы әзірленген болатын, ол өзінің міндеттерінің бірі ретінде осы қағидатты бекіту және Екінші дүниежүзілік соғыс нәтижесінде қалыптасқан Еуропа құрлығындағы мемлекеттік шекараларды бекітуді талап еткен болатын. Конференцияның Қорытынды Актісінде «қатысушы мемлекеттер бір-бірінің барлық шекараларын мызғымас, - деп санады». Атап айтқанда, «қолданыстағы шекараларды яғни Екінші

дүниежүзілік соғыстан кейінгі “status quo” мәртебесін халықаралық құқыққа сәйкес заңды түрде белгіленген деп тануын», - мақұлдады. Сол Хельсинки Қорытынды Актісіндегі IV-ші тармағына келетін болсақ, *Мемлекеттердің территориялық тұтастығы* [56]:

- Қатысушы мемлекеттер әрбір қатысушы мемлекеттің территориялық тұтастығын құрметтейді. Тиісінше, олар сәйкес келмейтін кез келген әрекеттен аулақ болады.

- Біріккен Ұлттар Ұйымы Жарғысының мақсаттары мен қағидаттарына қарсы, кез келген қатысушы мемлекеттің территориялық тұтастығы, саяси тәуелсіздігі немесе бірлігі және атап айтқанда, күш қолдану немесе күш қолдану қауіп-қатерін тудыратын кез келген осындай әрекеттен Қатысушы мемлекеттер бас тартады.

- Бір-бірінің аумағын әскери басып алу нысанына немесе басқа тікелей немесе жанама іс-шараларға енгізу - халықаралық құқықты бұза отырып немесе осы арқылы сатып алу нысанында күш қолдану және оларды жүзеге асыру үшін іс-шаралар немесе қауіп-қатерлерді кәсіп немесе иемдену болмайды және заңсыз, - деп танылады.

Алайда 1980-90-шы жылдардың тоғысында осы Қорытынды Актінің негізінде құрылған Еуропадағы Қауіпсіздік және Ынтымақтастық Ұйымы (ол кезде Кеңесі) НАТО-ның Югославия еліне қатысты ерікті күш қолдануына қарсы тұра алмады және Косово мемлекеттік мәселесін бекітілген қағидаттарға сәйкес еуропалық қауіпсіздікпен, сонымен қатар, жалпы түрде ЕҚЫҰ-ның заңды механизмдері мен тетіктері арқылы шеше алмағандығына байланысты халықаралық қауымдастық куә және халықаралық құқықтың шикілік бір-біріне қарама қарсы коллизиялары ортаға шыға басталғаны халықаралық қатынастардың жаңа әлемдік тәртіптің қалыптасуына кедергі жасады.

Мемлекеттің территориялық тұтастық мәселесі әрқашан да ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету аясында ұлттық мүдделерді одан әрі қорғау мен нығайтуды жандандырумен қатар, тек қана әлемдік тәртіптің орнатылуы контекстіндегі халықаралық құқық пен мемлекеттердің ішкі құқықтық заңнамалар нормаларының үстемдігі мен заңды механизмдердің іс-әрекеттерді жүзеге асыру болып табылмайды. Сонымен қатар, саяси ерік пен саяси көрегендікті қажет ететіндігі сөзсіз. Бұған әлемдік саяси тарих куә және оның басты идеясы ретіндегі мәселелердің көкейкесті жағдайларды саяси модернизация арқылы, яғни құқықтың үстемдігінен тыс конструктивті дипломатиялық келіссөздер арқылы жүзеге асырылуында болып отырғандығы сөзсіз.

1.2 Қазақстан Республикасы мемлекеттік егемендігінің негізі ретіндегі ұлттық бірегейлігі

Қазіргі мемлекеттік тұжырымдамасының үшінші нышаны ретіндегі нысаны – территория мен мемлекеттік аппаратпен қатар *халық* болып табылады. Мемлекеттің қазіргі заманғы келбетінің ең маңызды ерекшелігі – *территория*

мен *халық* бір-бірімен тығыз байланысты болуымен бұл байланысты құбылыс тарихи сипатқа ие. Халықтың қоғамдық санасында белгілі бір аумақта тұру ұзақтығы (ғасырлар мен мыңжылдықтар) туралы идеялар тамырлас болып келеді, соның нәтижесінде халық осы территорияға және сол жерде орналасқан мемлекетте ерекше құқықтарға ие. Мемлекеттік аппарат арқылы нығайтылатын халық пен мемлекет аумағының бұл тарихи байланысы – мемлекет халқына ерекше сипат беріп, «ұлт» анықтамасын тұжырымдайды.

Егер ұлтты белгілі бір мемлекеттің территориясында пайда болғаннан бері тарихи өмір сүрген қауымдастық ретінде ғана түсінетін болсақ, қазіргі әлемде мұндай ұлттар мен мемлекеттер аз. Бүгінгі таңда халқының құрамы жағынан көпұлтты немесе көпэтникалық құрамдағы ұлттар (ұлттық бірлестіктер), байырғы жергілікті халықпен қатар, басқа этностардың өкілдері өмір сүретін, тарихи отаны бүгінгі азаматы болып табылатын мемлекеттен басқа көптеген мемлекеттер бар [57].

Қазақстанға жүгінетін болсақ, елдің территориясымен тарихи байланысы бар байырғы жергілікті халық – қазақтар. Дегенмен, екі ғасырға жуық уақыт бойы отарлау, жер аудару және басқа да саясат салдарынан оның аумағына орыс, украин, белорус, неміс және басқа да этностардың көптеп қоныстануы бүгінгі таңда Қазақстан көп ұлтты елге айналды. Соның нәтижесінде Кеңес дәуірінің өзінде-ақ Қазақстан халқы көп ұлтты ел болды, ал қазақ ұлты республиканың байырғы жергілікті халқы ретінде өз жеріндегі демографиялық көпшілік мәртебесінен айырылды.

Бүгінгі таңда Қазақстанның тәуелсіз мемлекет ретінде құруының міндеті, яғни КСРО-дан мұра болып қалған көп ұлтты халықты Қазақстанмен ортақ бірегейлікпен біріктірілген біртұтас азаматтық қоғамға айналдыру міндеті тұр. Бүгінгі күні халықаралық тәжірибеде мемлекеттің бүкіл халқымен тұспа-тұс келетін мұндай азаматтық қоғамдастық ұлт ретінде айқындалады. Бұл ұлт өз кезегінде, Қазақстанның және басқа да посткеңестік мемлекеттердің қоғамдық санасында кең тараған этникалық сипатта емес, азаматтық сипатта болып қабылданады. Азаматтық сипаттағы ұлттың негізінде этникалық шығу тегі емес, қай елдің азаматы болып табылатын мемлекеттің ортақ азаматтығында жатыр. Мұндай ұлтты біріктіретін бірегейлік туыстық пен мәдени ортақтыққа емес, мемлекетпен саяси ортақтыққа байланысты негізделген.

Біздің ойымызша, Қазақстандағы ұлт құраушы мемлекет құру үдерісі XIX ғасырдың аяғында басталды. Бұл кезеңде көшпелі өмір салтын ұстанған қазақтар Ресейдің отаршылдық саяси билігінде болды. Бұл кезде патша өкіметі көшпелілердің балалары арасында білім беруді енгізе бастады, бірақ ол жаппай тұрғысынан және стратегиялық маңыздылық тұрғысынан міндетті емес еді. Білім мен отаршылдық модернизациясымен қатар, қазақтар арасында этникалық элитаның пайда болуына ықпал етті, яғни топтық бірегейлік қалыптасып, қазақтардың құрамына орыстар және т.б. ұлттар кіретін «оларға» қарсы «біз» туралы түсінік қалыптасты.

Кейінірек, XX ғасырдың басында білімді және урбанизацияланған жергілікті халықтың негізінде революциялар мен көтерілістер орын алған кезеңінде тәуелсіз Қазақ мемлекеті – Алаш Орданы құру мәселесін көтерген қазақтың саяси элитасы пайда болды. Бірақ «Алаш» саяси партиясы большевиктік биліктің ықпалында ыдырап, Қазақстандағы ұлттық даму үдерісі коммунистік ұлттық құрылыс жолымен жүрді [58].

Кеңес өкіметінің Қазақстандағы ұлттық мемлекет құрылысына деген әсері екі жақты болды. Бір жағынан, кеңестік ұлт саясатының негізінде қазақ халқының этно-мәдени дамуы жүзеге асты, соның арқасында әдеби қазақ тілінің дамуына жағдай жасалынды, қазақ мәдениетінің, әдебиеті мен өнерінің, қазақ тарихының әр түрлі салалары пайда болды, оған қоса қазақ тілінде білім беру жүйесі және т.б. осы саладағы реформалар жүргізілген болатын. Бірақ, екінші жағынан, Кеңес өкіметі жылдарында қазақ халқы дәстүрлі өмір салтының маңызды элементтері сақталған ауыл тұрғындары болып және қалалардың кеңестік мәдениеті орыстандырылып, қазақ тілі мен мәдениетін білуінен, қазақи болмысынан және бірегейлігінен айырылу мақсатында қала халқы болып екіге бөлінді.

Қазақтарды және басқа да кеңес халықтарын орыстандыру саясаты 1930-шы жылдары кеңестік республикаларда аз ғана уақыт ішінде «жергіліктендіру» кезеңінен кейін, большевиктік билік ұлттық мәдениеттерді дамытуға және республикаларда жергілікті кадрларды даярлауға үлкен көңіл бөлген кезде басталды. 1930-шы жылдардан бастап коммунистік билік бұл саясаттың басымдығынан алшақтап, барлық кеңес халықтары үшін орыс тілі мен мәдениетін білуге ерекше мән берді. Кеңес халықтарын орыстандыру саясаты уақыт өте келе 1950-шы жылдары және одан кейінгі онжылдықтарда «кеңес халқы адамдарының жаңа тарихи қауымдастығы ретінде» тұжырымдамасының жариялануымен «кеңес халықтарының гүлденуі және жақындасуы» ұрандарымен тығыз байланысты қарқын алды [59].

Кеңес халықтарының ішінде ең орыстанғандардың ішінде қазақтар болды, әсіресе олардың қалалық бөлігі болды. Негізінен қазақтар ауылда тұрып, қоғамдық қарым-қатынастарда қазақ тілін қолданып, қазақ тілінде білім алған. Мұндай үдеріс кеңестік кезеңде қазақ тілін сақтауға мүмкіндік берді, өйткені қалаларда қазақтар өздерінің ана тілінде сөйлесу дағдыларын іс жүзінде жоғалтып, әлеуметтік және отбасылық қарым-қатынастарда орыс тіліне көшті. Оның үстіне қала қазақтары арасында ана тілін, мәдениетін менсінбеумен байланысты мәнгүрттік сияқты құбылыстар кең етек алды. Сонымен қатар, кеңестік дәуірде қала қазақтары қазақ этникалық халқының көпшілігін құрамаса да, көпшілікте болған ауылдағы қандастар қазақ этносының таңдаулы бөлігін құрады. Негізінен, қалалық қазақтар кеңестік «интернационализм» саясатының және «халықтар достығы лабораториясының» жемісі болып шықты және уақыт өте келе, солай болып қала берді.

Қазақстандағы кеңестік ұлттық құрылысты сипаттай отырып, оның кеңес халқының көп ұлтты бірлестігінің бір бөлігі ретінде қазақ этносына байланысты

этно-мәдени алғышарттар жасағандығын атап өтуге болады. Сонымен бірге, кеңес халқы мен оның құрамындағы қазақтардың орыстандырылуы біртұтас қазақ этникалық қауымдастығының қалыптасуына, ауылдық және қалалық бөліктерге бөлуге едәуір дәрежеде кедергі жасады. Қазақ халқының осы бөліктерінің арасында бүгінгі күнге дейін еңсерілмеген терең мәдени, тілдік және рухани шекаралар жатыр.

Жалпы, КСРО ыдыраған тұста қалыптасқан көп ұлтты Қазақстан халқының жағдайы көптеген Батыс елдерінде және әлемнің басқа аймақтарында қалыптасқан дәстүрлі қалыптасқан ұлт түсінігіне сәйкес келмеді. Қазақстан территориясында ұлттық мемлекет құрудың ең маңызды міндеті ретіндегі мемлекетпен бірегейлікпен біріккен көпэтносты азаматтық қоғамды қалыптастыруға бағытталған ұлттық құрылыстың маңыздылығы артты. Сонымен бірге қазақ тілі мен мәдениеті сол ұлттық құрылыстың мәдени негізіне айналуы тиіс [60].

Тәуелсіз Қазақстанда ұлттық мемлекет құру мақсатында кеңестік ұлттық саясаты аясында екі негізгі алғышарт жасалды. Соның бірі – ұлттық республикалардағы байырғы жергілікті ұлттың тілі мен мәдениетін қолдауды қамтыған этнофедерализм тұжырымдамасы негізінде пайда болған қазақ этникалық ұлтшылдығы орын алды [61]. Бұл туралы жоғарыда атап кеткеніміздей, мұндай саясат қазақ әдеби тілі мен оның негізінде қазақтың ұлттық мәдениеті мен өнерінің әр-алуан түрлерінің дамуына ықпал етті. Бүгінгі таңда қазақ тілінің көпұлтты қоғамды ұлттық топтастырудың негізгі әлеуметтік-мәдени құралына айналуы үшін мемлекет білім беру жүйесі мен басқа да әлеуметтік салалар арқылы қазақ тіліне қолдау көрсетуде.

Тәуелсіз Қазақстандағы ұлттық құрылысының кеңестік кезеңде қалыптасқан тағы бір алғы шарты – көп ұлтты қоғамның, оның ішінде қазақтардың орыстандыру саясаты деңгейінің жоғары болуы. Кеңестік дәуірде орныққан орыс тілінің үстемдігі тәуелсіз Қазақстанда да өзінің жалғасын тауып, ауызша тұрмыстық деңгейдегі қарым-қатынастардың негізгі құралы болып қала берді. Қазақ тілінің қолданылу аясы кеңейгенімен, қоғамдық деңгейде шетте қалып келеді. Орыстандыру дегеніміз – барлық дерлік ұлттардың, соның ішінде қазақтардың да ассимиляциялануы, біз тек тілдік емес, психологиялық менталды ассимиляцияны да айтып отырмыз. Осының арқасында тілдік тікетірестер басқа да әлеуметтік-саяси салаларда айтарлықтай мәселе туғызбайды, мұндай үдеріс Қазақстандағы қақтығыстар мен әлеуметтік тұрақтылық әлеуетін төмендетуге көмектеседі. Осының негізінде азаматтық ұлттың қалыптасу шарттары сақталады. Алайда азаматтық қоғам бүгінде қазақ тілі емес, орыс тілінің мәдени-тілдік негізінде қалыптасып отыр.

Қазақстандағы саяси билік элитасы, елдегі ұлттық құрылыстың негізгі субъектісі ретінде тәуелсіздіктің алғашқы күнінен бастап-ақ, ұлттық топтастырудың мәдени-тілдік негізін, яғни Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі ретінде қазақ тілі екенін көрсетті. Сондықтан Қазақстандағы ұлттық құрылыстың алғышарттары үшін қазақ тілінің тек конституциялық

мәртебесі бойынша ғана емес, ұлтаралық қатынаста жетекші орын алуы талап етіледі.

2022 жылдың қаңтарында Қазақстанда бүкіл әлемде резонанс тудырған қайғылы оқиғалар орын алды. Сол жылдың ақпан айында көрші ел Ресей өзінің көршісі әрі бауырлас елі Украинаға қарсы қақтығыс бастады. Біздің көз алдымызда Екінші дүниежүзілік соғысынан кейін қалыптасқан әлемдік тәртіп өзгеруде. Бұл екі оқиғаның маңыздылығы Қазақстанға, яғни оның әлеуметтік, саяси, экономикалық жүйелеріне елеулі әсер етіп, күшейтілген трансформациясын тудырды. Соның нәтижесінде ел тарихында бұрын-соңды болмаған ішкі және сыртқы саяси үдерістердің тоғысуы орын алуда. Осылайша, одан әрі біз «Қайғылы қаңтардың» және көрші Ресейдің өзінің бауырлас көрші елі Украинаға қарсы қақтығысы нәтижесіндегі Қазақстанның ұлттық құрылыс үдерісі мен егемендігіне тигізген әсерін қарастырамыз.

Ұлттық құрылыс деп – біз белгілі бір аумақтағы көп ұлтты халықтың біртұтас сәйкестігін дамыту және сол арқылы оны саяси және мәдени қауымдастықтар бірлігі ретінде ұлтқа айналдыру үдерісін түсінеміз [62]. Ұлттық мемлекеттің егемендігі деп – оның ішкі және сыртқы саясатын, оның ішінде, ең алдымен, ұлт пен мемлекеттің территориялық тұтастығы мен бірегейлігін қолдау қабілетімен байланысты саяси тәуелсіздік мәртебесін түсінеміз [36, 504 б.].

Қазақстанның ұлттық құрылысында мемлекет жетекші рөл атқаратындығы сөзсіз, ол өз елінің көп ұлтты халқынан біртұтас азаматтық негізінде тәуелсіз және дербес ұлт қалыптастыруға ұмтылады, ал азаматтық ұлттың мәдени және құқықтық іргетасы – мемлекет болуы тиіс. Оған себепкер ретінде еліміздің құқықтық титулды этносы – қазақтардың тілі мен мәдениеті [60, 1 б.]. Айта кету керек, ұлтты қазақ тілі мен мәдениетіне негізделген мәдени қауымдастық ретінде қалыптастыру күрделі мәселе, өйткені кеңестік дәуірден бүгінгі күнге дейін Қазақстан қоғамында жетекші орынды орыс тілі иемденді, ал титулды ұлт тілі ұлтаралық қатынаста негізгі тілдің орнын ала алмады [63]. Сондықтан, бүгінгі таңда Қазақстандағы ұлттық мемлекет құру мәселесі өзінің ұлт пен ұлттық мемлекет құру мақсатына әлі жеткен жоқ, - деп айтуға болады. Формальды және заң тұрғысынан Қазақстан ұлттық мемлекет, халықаралық қауымдастықтың мүшесі болғанымен, ұлттық құрылыс тұрғысынан Қазақстанды, сарапшылардың пікірінше, ұлттандырушы мемлекетке жатқызуға болады.

Қазақстан халықаралық қатынастар жүйесінің белсенді мүшесі мен акторы бола отырып, басқа мемлекеттермен тең құқылы қарым-қатынастарда болу үшін өзінің егемендігіне сүйенеді. Қазақстан түрлі аймақтардағы елдердің саяси бағыты мен бір-бірімен қарым-қатынастарына қарамастан, олармен өзара тиімді қарым-қатынастарды дамыту үшін көпвекторлы сыртқы саясат жүргізуде. Қазақстанның Ресей, Қытай, АҚШ және ЕО елдерімен қарым-қатынастары ұлттық егемендікті сақтау үшін ерекше маңызға ие [64]. Егемендікті сақтау тұрғысынан ұлттық мүдделерді жүзеге асыруды алғанда, әсіресе Қазақстанның Ресеймен қарым-қатынастары сезімтал болып табылады, себебі Ресейде елімізге территориялық талаптарды білдіретін саяси күштер бар. Қазақстанның

егемендігі Қытаймен қарым-қатынастарында аса сезімтал мәселесі, оның басшылығы соңғы жылдары Шыңжаңның батыс аудандарындағы мұсылман азшылық ұлттарды, оның ішінде қазақтарды да қудалау саясатын жүргізіп келеді.

Көпэтносты қоғам мен мемлекетте ұлттық құрылыс пен егемендіктің арақатынасы белгілі. Көпэтносты қоғамдағы ұлттық құрылыстың табысы – елдің әр-түрлі этностарын ортақ «біз» деген ұғыммен біріктірген кезде этностар арасындағы ортақ бірегейлік пен байланыстың болуын білдіреді.

Бұл жағдайда этникалық топтар өздері азаматы болып табылатын мемлекетпен тығыз қарым-қатынасты қабылдайды, сол арқылы оның егемендігін нығайтады. Сонымен қатар, керісінше, көпэтносты қоғамдағы ұлттық құрылыс неғұрлым әлсіз болса, өз кезегінде арасындағы этностардың, ұжымдық «біз» байланысы да әлсірейді. Бұл жағдайда этникалық топтардың мемлекетпен сәйкестігі біркелкі емес, кейбір этностар үшін күшті, басқалары үшін әлсіз. Бұл мемлекеттің егемендігіне әсер етеді, бұл жағдайда ұлттың бірігуі орын алған мемлекеттерде біріктірілген биліктің жоқтығынан, әлсіз болып шығады [65].

2022 жылғы қаңтардағы оқиғалар қазіргі Қазақстанның қоғамдық-саяси өмірінде ерекше маңызға ие. Саяси тұрғыдан алғанда, бұл оқиғалар саяси биліктің Н.Ә. Назарбаевтан Қ.К. Тоқаевқа ауысуымен аяқталды. Қ.К. Тоқаев толық билікті өз қолына ала отырып, Н.Ә. Назарбаевтың супер-президенттік билігінен ықпалды парламенті бар президенттік басқару формасына өтуге бағытталған саяси реформаны бастады. Жалпы алғанда, Қ.К. Тоқаевтың саяси реформалары Қазақстанның саяси жүйесін демократияландыруға септігін тигізеді, бірақ бұл реформалар елдегі демократияны күшті (ықпалды) және қайтымсыз ету үшін қаншалықты алысқа баратынын айту қиын.

Ғылыми әдебиеттерде қалыптасқан ұлтты белгілі бір аумақтық шекаралардағы саяси және мәдени қауымдастықтың бірлігі ретінде түсінуге сүйене отырып, көпэтносты қоғамды демократияландыру, оның ұлттық құрылысына ықпал ететінін мойындау керек. Сонымен бірге, қоғамды демократияландыру, яғни саяси билік сайлауына сыртқы күштердің араласуынан еркін және тәуелсіз мемлекет орнату бұл қоғамдағы ұлттық құрылыстың өзінен-өзі келе бермейтінін атап өткен жөн. Әлемдік тәжірибеде демократиялық сайлаудан кейін зорлық-зомбылық деңгейі жоғары этникалық қақтығыстарға ұласып, қоғамның этникалық белгілері бойынша қатаң бөлінуіне, тіпті ұлттық мемлекеттердің ыдырауына әкеп соқтырған жағдайлар көптеп кездеседі [66].

Этникалық қақтығыстардың негізгі себептерінің бірі – қақтығысқа қатысушы топтардың басынан өткерген әділетсіздікті қабылдауы және осыған байланысты наразылық пайда болады. Сонымен қатар, наразы топ өзі сезінген әділетсіздік жағдайын саяси құралдармен шешуге тырысады: олардың арасында сыртқы күштерге, атап айтқанда, көрші мемлекеттерге, әсіресе сол мемлекетпен байланыстыратын этникалық топ, тарихи отаны ретінде қабылдау арқылы үндеулер жариялайды. Сондықтан ішкі этникалық қақтығыс, әлемдік тәжірибе

көрсеткендей, көбінесе халықаралық немесе мемлекетаралық қақтығысқа айналады.

Ұлттық саясаттың негізгі басымдықтарының бірі Қазақстан үшін көпұлтты қоғам ретінде ұлтаралық қақтығыстардың алдын алудың өмірлік маңызы бар. Тарихи, демографиялық және басқа да себептерге байланысты еліміздің ең ірі екі этностары – қазақтар мен орыстар арасындағы қақтығыстардың алдын алу Қазақстанның ұлттық құрылысы мен егемендігі үшін шешуші мәнге ие. Қазақстан билігі үшін қазақтар мен орыстардың қазақстандық қоғамы аясындағы ішкі саяси қарым-қатынастары тұрғысынан да, Ресеймен мемлекетаралық қарым-қатынастардың сыртқы саясаты тұрғысынан да, мұндай шиеленістердің алдын алуы – еліміздің саяси дамуының бірінші міндеті болып табылады. Басқаша айтқанда, қазақтар мен орыстар арасындағы қарым-қатынастардың елдің ұлттық құрылысы үшін де, Қазақстанның қазіргі дамуы кезеңіндегі егемендігі үшін де маңыздылығы бар.

Тәуелсіздіктің алғашқы күндерінен бастап ақ, Қазақстан әлеуметтік әділеттілікті өзінің ұлттық саясатының ең маңызды қағидасы ретінде жариялады. Ұлттық құрылыстағы әлеуметтік әділеттілік этникалық тегіне қарамастан барлық қазақстандықтардың инклюзивті азаматтығына, олардың ең маңызды әлеуметтік ресурстарға тең қолжетімділігіне және әлеуметтік теңдіктің басқа да түрлеріне негізделген. Соның арқасында қоғамда жалпы ұлтаралық тұрақтылық, ең алдымен, еліміздің негізгі этностары – қазақтар мен орыстар арасындағы қарым-қатынастар сақталды.

Алайда, Қазақстандағы суперпрезиденттік саяси билігі жағдайында әлеуметтік-экономикалық теңсіздіктің өсуіне қолайлы жағдайлар туды, оған непотизм, сыбайлас жемқорлық және басқа да жағымсыз факторлар ықпал етті. Президент Тоқаевтың айтуынша, 162 тұлғаның Қазақстанның ұлттық байлығының жартысына иелік ететініне әкелді [67], бұл әлемдегі әлеуметтік теңсіздіктің ең жоғары деңгейінің бірі болуы мүмкін.

Қазақстан қоғамындағы терең әлеуметтік теңсіздіктің себептерін жоюға тырысқан Қ.К. Тоқаев өзінің күш-жігерін суперпрезиденттік билікке және олигархиялық капитализмге қарсы бағыттады. 2022 жылдың 16 наурызда Қ.К. Тоқаев суперпрезиденттік билікті жеңу бағытында Қазақстанның саяси жүйесін реформалауға бағытталған ұсыныстар пакетін ұсынды [68]. Бұл ұсыныстар 2022 жылғы 5 маусымда референдумда қабылданған Қазақстан Республикасының Конституциясына түзетулер енгізу түрінде жүзеге асырылды. 2022 жылдың мамыр айында Түркияға сапары кезінде Қ.К. Тоқаев Түркия мен Қазақстанның бизнес өкілдерімен кездесуінде: «5 маусымда елімізде жалпыхалықтық референдум өтеді. Конституцияның 33 бабына түзетулер енгізіледі. Менің мақсатым – халқыма көбірек еркіндік беру, демократия мен заң үстемдігін нығайту. Президент ретінде мені ешқандай артықшылықтар мен жеңілдіктер қызықтырмайды. Мен оны қабылдамаймын» [69], - деп сөзін қайырған болатын.

Қазақстанның саяси жүйесін демократияландыру суперпрезиденттік билік пен олигархиялық жүйе жағдайында тамыр жайған терең әлеуметтік теңсіздікті

еңсеруге жағдай жасады. Қазақстан Республикасының Конституциясына енгізілген өзгерістер жаңа саяси режимді қалыптастыруға бағытталған, оның негізгі мақсаты әлеуметтік теңсіздігі бар олигархиялық жүйені сақтау емес, әлеуметтік теңдік пен әлеуметтік әділеттілікті нығайту болды. Әлеуметтік теңсіздікке төтеп бере алмайтын, оның үстіне оны қорғайтын саяси режимге қарағанда әлеуметтік әділеттілікті орнатуды басты мақсат етіп қойған саяси жүйенің тұрақтылығын меңзеді.

Ескере кететін жәйт, әлеуметтік әділеттілік кедейлікте теңдік бола алмайды. Қоғамдық-саяси жүйе өз азаматтарын лайықты өмір сүру деңгейін қамтамасыз етуге ұмтылуы керек. Осы жағдайда ғана саяси жүйе тұрақты болады. Бұған әлемдік тәжірибе дәлел. Әлеуметтік әділеттілік «бірдей ал да, бөл» деген қағидамен әрекет ету де емес. Бұл қағида кеңестік әлеуметтік-экономикалық жүйеде көп жағдайда іс-әрекет етті. Бүгінде көптеген адамдар кеңестік жоспарлы экономиканы және оның әлеуметтік кепілдіктерін сағынышпен еске алады. Сонымен бірге, кеңестік экономика өзінің мемлекеттік реттеуімен және жалақының теңдігіне ұмтылуымен, экономикалық және технологиялық жаңалықтарға бейімділіктің жоқтығынан көп ақша табуға ұмтылу үшін жеке ынталандыруды бұзғанын ұмытпаған жөн. Бұл экономиканың тиімсіздігіне әкеліп соқты және оның күйреуінің басты себептерінің бірі болды.

Әлеуметтік әділеттілік жалақыдағы теңдікті емес, әлеуметтік игіліктер мен ресурстарға қол жеткізудегі теңдікті білдіреді. Осындай әлеуметтік игіліктердің бірі – адамның өзін-өзі жүзеге асыруына, әлеуметтік биіктерге жетуіне негіз болатын білім. Білім берумен қатар еліміздің барлық азаматтарының басқа да әлеуметтік ресурстарға, мәселен, қаржылық ресурстарға бірдей қолжетімділігін қамтамасыз ету қажет. Бүгінгі күні біздің елде, мысалы, бизнес ашу және кәсіпкерлік қызметтің басқа да түрлері үшін несие алу үшін ресми құқықтық кедергілер жоқ. Алайда банктік несиелердің жоғары пайыздық мөлшерлемелері іс жүзінде оларды алу үшін тең емес жағдай туғызады. Демек, қаржылық ресурстарға қол жеткізудің формальды құқықтық теңдігімен экономикалық теңсіздік іс жүзінде сақталады.

Жаңа Қазақстанның саяси реформасы бағдарламасы аясында теңсіздікті жеңу және әлеуметтік әділеттілікті орнату мәселелерін шешудің тек әлеуметтік-экономикалық маңыздылығы бар болуы емес. Шын мәнінде, суперпрезиденттік режимді еңсеру ұлттық мемлекет құру үшін де үлкен маңызға ие. Бұл жерде қоғамдағы әлеуметтік әділеттіліктің жоғары деңгейі әлеуметтік сенім деңгейін, оның ішінде этносаралық сенім деңгейін арттыратынын түсіну маңызды. Ғылыми әдебиеттерде оның әртүрлі топтары арасындағы қоғамға деген сенім, яғни «әлеуметтік капитал» - деп аталады [70]. Қоғамға деген сенім деңгейі неғұрлым жоғары болса, соғұрлым оның әлеуметтік капиталы жоғары және сәйкесінше сол қоғамдағы азаматтық саяси мәдениет деңгейі де жоғары болады.

Бүгінгі Қазақстандағы саяси реформа қоғамдағы әлеуметтік капиталдың дамуына ықпал ете отырып, Қазақстан қоғамындағы әлеуметтік топтар арасындағы, оның ішінде этностар арасындағы көлденең байланыстардың

дамуына да өз әсерін тигізеді. Қоғамдағы көлденең әлеуметтік байланыстардың дамуымен азаматтық қоғамның ұйымдық негізі ретінде азаматтық институттар дамуы керек. Азаматтық институттардың дамуының арқасында Қазақстанда азаматтық саяси ұлттың этносаралық қауымдастық ретінде нығаюына жағдай туады. Азаматтық ұлттың дамуы этносаралық сенімділіктің жеткілікті жоғары деңгейін болжайды, ол тұрақты этносаралық байланыстар негізінде туындайды, бұл этникалық шекараларға бекінбей, еңсеруді білдіреді.

Осылайша, Қазақстанның саяси жүйесін демократияландыруға байланысты қоғамда азаматтық ұлттың одан әрі қалыптасуына ықпал етуі тиіс, - деп айта аламыз. Бұл үдеріс Қазақстанның барлық этностарының мемлекетпен бірегейлігін нығайту, демек, еліміздің егемендігін нығайту деген сөз. Сондықтан мемлекет өз елінің азаматтарына, олардың Қазақстанның азаматтық тұлғасы, Қазақстан егемендігінің өзегін құрайтын мемлекеттің тәуелсіздігі мен территориялық тұтастығын сақтаудың кепілі екендігіне сенімді бола алады.

Саяси жүйені демократияландыру және саяси билік ретіндегі демократия – белгілі бір қоғамда ұлт құраушы мағынасында ұлттық құрылыстың табыстылығын автоматты түрде қамтамасыз ете алмайтынын жоғарыда атап өттік. Ұлт пен егемендіктің қалыптасуына тек демократияландыру ғана емес, ішкі және сыртқы факторлар әсер етеді, - деген пікірді Қазақстанға да қолдануға болады.

Бүгінгі таңда Қазақстан үшін оның егемендігіне әсер ететін ең маңызды оқиға – көрші Ресейдің өзінің бауырлас елі Украина территориясындағы қақтығысы. Бұл оқиға Қазақстан үшін сыртқы сипатқа ие болғанымен, оның еліміздің қоғамдық пікіріне ықпалының зор екені сонша, елдің егемендігіне тікелей әсер етеді. Себебі, 2022 жылдың 24 ақпанынан бастап, Қазақстан қоғамы Ресейді жақтаушылар мен осы қақтығыста Украинаны қолдайтындар болып екіге бөлінді. Қоғамда Украинаға қарсы қақтығыс бастаған Ресейдің іс-әрекетін жақтаушылар мен қарсыластардың қызу пікірталастары жүріп жатыр. Бұл пікірталастар отбасыларды, достарды, туысқан жақындарды, әріптестерді және Қазақстанның қарапайым азаматтарын екіге бөлуде. Ел билігі БАҚ пен қоғамдық кеңістікте желігіп түсуіне жол бермеуде. 2022 жылдың наурыз айының басында Алматыда өткен Украинаны қолдау митингісіне бір рет қана рұқсат берілген. Алматы, Нұр-Сұлтан және Қазақстанның басқа қалаларындағы белсенділердің Украинаны қолдауға арналған митингілерді өткізу іс-әрекетінің барлығына билік тарапынан келісім болған жоқ [71].

Қазіргі Қазақстанның егемендігін зерделеу мен түсіну үшін Ресейдің Украинадағы қақтығысы туралы қоғамдық пікірдің жағдайы мұқият назар аударуды қажет етеді. Бұл жағдай Қазақстанда Ресейді кім қолдайтынын ғана емес, бұл қақтығыста Украинаны кім қолдайтынын көрсетеді. Шындығында, біздің ойымызша, Қазақстанның егемендігі туралы айтып отырмыз, өйткені Ресейді қолдайтындар оның посткеңестік кеңістіктегі империялық саясатын бір жағынан қолдайды. Сонымен бірге Ресейдің кейбір жақтастары Қазақстанға қатысты КСРО-ның қандай да бір нысанын қалпына келтіру немесе

Қазақстанның бір бөлігін қосып алу түріндегі империялық саясатты қолдануды қалайды және жоққа шығармайды. Ресейдің басқа жақтастары, олардың арасында орыстілді қазақтар да бар, Ресейдің бұрынғы кеңестік кеңістіктегі және Батысқа қатысты саясатын қолдап, орыстандырудың жалғасуына байланысты бұл саясатты Қазақстанмен байланыстырмайды.

Украина жақтастарының Ресей агрессиясына қарсы тұрудағы ұстанымын біздің талдауымыз бойынша, қазақстан қоғамының бұл бөлігі үшін Қазақстанның егеменділігі және саяси мәдениетінің маңызды құндылығы болып табылады. Олардың Украинаны қолдауы шешуші дәрежеде Ресейдің империялық саясатын Қазақстанға жобалауымен анықталады, яғни бүгін Украина осы саясаттың құрбаны болса, ертең ол Қазақстан болуы мүмкін. Сондықтан, Украинаның егемендігін қолдай отырып, оның қазақстандық жақтастары Қазақстанның егемендігіне Ресейдің қол сұғушылықтарынан қорғауға қатты алаңдайды.

2022 жыл Қазақстанның саяси дамуы үшін маңызды деуге болады және сонымен қатар тағдыры шешілген мәнге ие болды. 2022 жыл елді демократияландыру мен саяси реформалау үшін қолайлы жағдай туғызды. Сонымен бірге, Қазақстанның егеменділігіне үлкен қауіп төнді. Бұл саясаттану ғылымынан Қазақстандағы қалыптасқан қоғамдық-саяси жағдайды терең зерттеуді талап етеді.

Ұлттық бірегейлік мәселесіне келетін болсақ, Қазақстанның ұлттық бірегейлігін анықтау барысында, оның барлық азаматтарына ортақ біржақты жауап жоқ. Халықтың бір бөлігі өзін «біз қазақпыз» десе, екінші бөлігі «біз қазақстандықпыз», - деп санайды. Осыған байланысты зерттеушілер Қазақстанда екі ұлттық бірегейліктің болуы туралы мәселе көтереді. Бұл бірегейліктердің бірін қазақ - деп анықтауға болады, өйткені «біз қазақпыз» - деген анықтамаға негізделген. Басқа бірегейлікті қазақстандық - деп анықтауға болады, өйткені ол «біз қазақстандықпыз» формуласынан шыққан [72].

Орталық Азия аймағын зерттеудегі бірегейлік мәселесін, оның қалыптасуы және кейінгі даму жолдарын, сондай-ақ оны сақтау мен өзгерту мәселелерін зерттеу маңызды орын алады. Этникалық бірегейлік категориясы адамның этникалық ерекшелігін анықтайтын негізгі категория болып табылады. Михаил Губоглоның пікірінше, «бірегейлік пен сәйкестендіру, оның ішінде этникалық, сәйкестендіруге ұмтылатын топ туралы идеяларды тасымалдаушыдан үнемі растауды талап етеді» [73]. Автор тек сеніммен ғана шектелмейтін, білімге, мінез-құлыққа және көзқарасқа негізделген этникалық және діндарлық арасындағы айтарлықтай айырмашылықты атап өтеді.

Қазақтардың этникалық өзіндік санасы мен болмысын тарихи ретроспективада зерттеудің теориялық та, қолданбалы да мәні бар. Әсіресе, этносаралық және ұлтаралық қақтығыстарға байланысты құбылыстар мен үдерістерге қатысты, қазақ халқының өз мемлекеттілігін және этникалық жұмылдыруын жаңғыртуға ұмтылысы. Бүгінгі таңда қазақ болмысы Қазақстанның барлық азаматтарының бірегейлігі ретінде өзінің ресми құқықтық

мәртебесі бойынша ұлттық бірегейлік болып табылады. Шетелдегі кедендік және өзге де декларацияларды толтырған кезде ұлтымыз туралы белгіде «Қазақстан», басқаша айтқанда, ұлттық болмысымызды көрсетеміз [72, 1 б.].

Қазіргі халықтардың көпшілігі көп ұлтты қоғамдар болып табылады, бұл көптеген этностардың өкілдері тұратын Қазақстанға да қатысты. Мұндай қоғамдарда әрбір этникалық топтың өзіне тән рәміздер жүйесі болады. Көпмәдениетті қауымдастық аясында адамдар басқа мәдениеттерден қажетті элементтерді таңдап алады, өзінің болмысының өзегі болып табылатын этномәдени, жергілікті болмысын жүзеге асырады. Жаңа формаларды ассимиляциялау мәдениеттің өзіндік даму факторларына жатады, сондықтан этникалық, дәстүрлі мәдениеттер әртүрлі қарыз алудан бос емес [74]. Кеңестік ұлт саясаты одақтық республикаларды квазиұлттық мемлекеттер ретінде көрсетуге тырысты [75]. Осыған байланысты оның ұлттық ерекшеліктерін ішінара көрсететін рәміздері, сонымен бірге кеңестік қоғамның негізгі нышандарының жалғасы болуы керек еді. Мысалы, Қазақ КСР-інің туы мен елтаңбасында мемлекеттік рәміздерден гөрі кеңестік рәміздер көбірек болды, олар кеңестік ту мен елтаңбаның нышандарын қайталады. Сонымен, мемлекеттік рәміздер кеңестік қоғамның негізгі нышандарына қатысты екінші кезектегі мәнге ие болды [72, 1 б.].

Ұлттық-этникалық қалыптасуының маңызды факторларының бірі – тіл. Ол қауымның рухани болмысына қатысты ғана емес, сонымен бірге бірлік сезімін қамтамасыз етеді және басқалардан айырмашылығының белгісі ретінде қызмет етеді. Лингвистикалық ұлтшылдық саясаты орыс тілін қоғамдық кеңістіктен ығыстырып, оның Ресейдің аймаққа ықпал ету үшін пайдалану мүмкіндігін жоққа шығаруда. Сонымен қатар, Орталық Азия аймағындағы отаршылдық және кеңестік саясатқа теріс көзқарас бар, оның аясында орыс тілі езгілердің тілі ретінде қабылданады.

Мұндай үдеріс Орталық Азия мемлекеттері орыс тілін толығымен ығыстыруға тырысады дегенді білдірмейді, бірақ ұлттық құрылыс туралы әңгімелердің орыс тілінде білім беруді және оның басқа салаларда кеңеюін қалай қиындататынын көрсетеді. «Орыс тілінің Орталық Азияда жұмсақ күш құралы ретінде әлі де маңызды әлеуеті бар, бірақ бұл әлеует тұрақты түрде төмендеп келеді» [76], - дейді Нұрбек Бекмырзаев. Сондай-ақ автор, Қазақстанның орыс тілін білетін тұрғындар саны 50 %-дан асатын аймақтағы жалғыз мемлекет екенін атап өтеді.

Қазақстанда билік қазақ тілін қоғамның ең көп әлеуметтік және мәдени салаларына тарату мен насихаттау, оның қоғамдағы негізгі қатынас құралына айналу мақсатын жариялады. Осыған қарамастан қазақ тілі мен басқа да қазақ рәміздері үстем жағдайға ие болған жоқ. Қазақ бірегейлігінің Қазақстанның ұлттық бірегейлігі мәртебесіне талаптары сәйкестіктердің бәсекелестігі, сондай-ақ Қазақстанның негізгі рәміздері мәселесі бойынша қазақ және қазақ бірегейліктерінің қарсы тұруы жағдайында туындады. Негізінен орыстар мен Қазақстанның басқа да байырғы жергілікті емес халықтарынан құралған

қазақстандық бірегейлікті жақтаушылар орыс тілі мен өзге де таныс рәміздердің орталық орнын жоғалтқанын қаламайды [72, 1 б.]. Бұл тұрғыда халықтың этникалық құрылымындағы өзгерістерді атап өткен жөн. 1999 жылғы халық санағы бойынша, қазақтар 53,48%, орыстар 29,91% болса, ал 2021 жылдың халық санағы бойынша қазақтар 69,01%, орыстар 18,42% құраған [77].

Қазақ бірегейлігін қолдаушылардың қазақ тілі мен қазақ рәміздерінің жаңа Қазақстанның рәміздер иерархиясында басым орын алуына деген ұмтылысы қиындықтарға тап болып отыр. Біз қарсылықтың бәсенді және белсенді түрлерін ажырата аламыз. Қазақ рәміздерінің күшеюіне бәсенді қарсылықты эмиграцияға жатқызуға болады. 1990 жылдардың бірінші жартысында Қазақстаннан орыстардың және басқа да жергілікті емес ұлттардың тарихи отанына жаппай қоныс аударуы салдарынан бәсенді қарсылықтар туындады. Белсенді қарсылық ретінде Қазақстанның Ресейге саяси, экономикалық, мәдени және басқа салаларда тәуелділігінің нәтижесі болды. Отаршылдық және кеңестік дәуірде тамыр жайған Ресейдің Қазақстанға күшті ықпалы қазақтарды орыстандырумен жаңа жағдайда жалғасуда. Қазақтар Кеңес Одағындағы тек ең орыстанған халықтардың бірі болған жоқ, олар бұрынғысынша посткеңестік кеңістіктегі ең орыстанған халықтардың бірі болып қала береді.

Ресейдің Қазақстанға ықпалы, сондай-ақ қазақтардың өзін орыстандыруы қазақ рәміздерінің әлі күнге дейін орталық орынды иелене алмайтынын түсіндіреді. Соның салдарынан қазақи болмыс заңды және қоғамның барлық бөлігі мойындайтын, ұлттық бірегейлікке айнала алмады [78]. Р. Қадыржановтың пікірінше, «орыстандыру – Қазақстанның ұлттық бірегейлігі мәртебесі үшін қазақстандық және қазақ болмыстарының бәсекелестігіне қазақтардың күрделі және екіұшты көзқарасын қалыптастыратын фактор. Бір жағынан жаңа қоғамда қазақ рәміздерінің үстем болғанын қалайды. Екінші жағынан, көптеген қазақтар орыс мәдениеті мен кеңестік дәуірдің таныс нышандарының қазақстан қоғамынан тыс кеткенін қаламайды». Дегенмен, қазақстандық пен қазақ болмысының бетпе-бет келуін жергілікті емес ұлттар мен қазақтар арасындағы текетірес деп қарауға болмайды. Бұл қазіргі Қазақстанның неғұрлым көп қырлы әлеуметтік және мәдени шындығын күштірек жеңілдету болар еді [72, 1 б.].

Орыстанған қазақтар көбінесе қазақ мәдениетінен гөрі орыс мәдениетінің құндылық бағдарларына жақынырақ. Осы орайда айта кететін жайт, қазақ пен қазақстандық болмыстары біртекті, статикалық және басқа сәйкестіктердің ықпалында емес құбылыс. Осылайша, Қазақстанның «қазақстандық» және «қазақ» деген екі бірдейлілігі мемлекеттің ұлттық бірегейлігі мәртебесі үшін таласады. Тәуелсіздік алу үдерісінің нәтижесінде олардың әрқайсысы Қазақстанды ұлттық мемлекет ретінде көрсетуге айрықша құқығын бекітуге тырысады. Мәселе «қазақстандық» және «қазақ» болмыстарының әрқайсысының Қазақстанның болашақтағы дамуын айқындауға талпыныстары мен талаптары туралы болып отыр.

«Қазақ» бірегейлігі атынан сөйлейтіндер белсендірек және бастамашыл болып келеді. 1980 жылдардың соңы мен 1990 жылдардың басындағы этникалық жұмылдыру кеңестік қазақ этномәдени болмысының посткеңестік этноұлттық бірегейлікке айналуына ықпал етті. Бұл өзгерістер қазақтардың республикадағы жартылай шеткері ұстанымынан өтуіне және республикадағы орталық жағдайға өз талаптарын жариялауға мүмкіндік берді.

Қоғам құрылымын анықтаудың маңызды әдістерінің бірі «орталық – шеткі» дихотомия болып табылады. Қоғамның орталығы - қоғамның негізгі белгілерін анықтайтын әлеуметтік топтардан тұрады. Қоғамның, ұлттың, этникалық топтың, таптың және кез келген басқа да әлеуметтік топтың рәміздері әлеуметтік топты білдіретін және көрсететін идеалды және материалдық нысандар, тұлғалар, тарихи оқиғалар деп түсініледі.

Қазақтардың рәміздері – көшпелі өмір салты және онымен байланысты барлық материалдық нысандар, мысалы, қазақтың жылқы тұқымы, киіз үй және оның құрылымдық бөліктері, қысы-жазы қыдыратын орындары.

Қазақтардың этникалық болмысындағы маңызды тенденция ұлттық тарихтың жаңғыру үдерістерімен байланысты, мұнда қазақ халқының тарихындағы «ақ таңдақтарды» қайта қарастыру және қазақ мемлекеттілігінің бастауын қалпына келтіру маңызды тұжырымдама болып табылады. Қазақстанда 2015 жылы ресми түрде Қазақ хандығының құрылуының 550 жылдығын тойлау жылы болып жарияланды. Ол кезде Жәнібек пен Керей хандар XV ғасырда қазақтардың алғашқы мемлекетін құрды. Осыған ұқсас үдерістер Орталық Азияның басқа республикаларында да байқалады [79].

Қазақ халқының өткенін қайталау, қазақ жерінің тұтастығын, мызғымастығын сақтауда, қазақ елінің дамуына үлес қосқан хандар, билер, жыраулар, батырлар санатындағы көптеген тарихи тұлғалардың есімдерінің қайта жаңғыруына ықпал етті. И. Ақылбаеваның айтуынша, аға хандар институты ретінде Қазақ хандығының иерархиялық саяси жүйесінің дәстүрлері этникалық бірегейлікте көрініс тапқан. Бұл дәстүр бойынша басқару тәжірибесі бар, халық арасында беделді, құрметті тұлғалар аға хан болды [80]. Қасым хан, Хак-Назар хан, Есім хан, Жәңгір хан, Тәуке хан, Абылай ханның билігі этникалық бірегейліктің дамуымен, Қазақ хандығының шекарасының кеңеюімен, Қасым-ханның әдет-ғұрып құқығы нормаларының құрылуымен және жүзеге асырылуымен сипатталады. Қасым ханның қасқа жолы», «Жеті жарғы», сондай-ақ Орталық Азия оазисіндегі экономикалық және саяси ықпалдың өсуі, Ресей мемлекетімен және Еуропа елдерімен дипломатиялық байланыстар орнату бойынша тенденциялар ұлттық бірегейлікті қажет еткен болатын.

Автор, ел басқарушылары мен халық арасындағы дәнекер деп атаған би институтынан да этникалық бірегейліктің көрінісін көреді. Би институтының мысалы ретінде Төле би, Қазыбек би, Әйтеке билердің қызметін айтуға болады. Ертеде хандар мен сұлтандардың негізгі тірегі билер болған. Олар халықтық дәстүрді жеткізушілер бола отырып, рулық қоғамның демократиялық кезеңінен бастап халық жадында өз орнын сақтап қалды. Билердің негізгі қызметі әдет-

ғұрып құқығының барлық нормаларын қолдану, сақтау және білім беру, оларды түсіндіре білу, шешендік өнерге ие болу және туыстар арасында беделге ие болу болды. Билерді - сотпен, билерді - әскери басшылармен, сондай-ақ билерді - байлармен шатастырмау керек. Нағыз би тек сот – өзінің білімі мен ерекше рухани қасиеттерінің арқасында халық мойындаған би» болу керек деген тұжырымдамен қорытынды жасайды.

Бірегейлік мәселесі қазіргі ғылымда да, күнделікті өмірде де талқыланатын өзекті мәселелердің біріне айналды. Бүгінгі таңда адамның моральдық жауапкершілігінің барлық дерлік құрамдас бөліктері өзгерді, оның ішінде анықтау, тұлғаның билікке деген көзқарасы, ел, ұлт, мәдениет алдындағы жауапкершілігінің көрсеткіштері әлсіреді. Өзінің ұлттық болмысын анықтауға тырысқан қазіргі адам өзі өмір сүріп жатқан қоғамның саяси-мәдени институттары мен рәміздеріне деген көзқарасына қарап, оған жауап табады. Мұндай институттар мен рәміздерге, белгілі болғандай, мемлекет, азаматтық, заңнама, аумақтық құрылым, тіл, дін, тарих, мәдениет және т.б. кіреді.

Мемлекеттік бірегейлік саясаты азаматтық татулықты сақтауға, түрлі ұлттар мен конфессияларға құрмет пен діни төзімділікті сақтауға бағытталған. Ол өз кезегінде Шығыс пен Батыстың, әртүрлі діндердің, мәдениеттер мен өркениеттердің тоғысқан жері мен диалогы болған және болып табылатын мемлекеттің ерекшеліктеріне сілтеме жасайды. Айта кету керек, «ЦСПИ Стратегиясы» қоғамдық қорының 2009 және 2014 жылдары жүргізген әлеуметтік зерттеулері Қазақстанда әртүрлі этнос өкілдері арасындағы қарым-қатынасты оң нәтижесімен қабылдаудың басым екенін анықтаған. «Сіздің ауданыңыздағы, елді мекеніңіздегі түрлі ұлт өкілдерінің арасында қандай қарым-қатынастар басым?» - деген сұраққа. 2009 жылы «сабырлы және мейірімді» деген жауапты респонденттердің 68,7%-ы таңдаса, 2014 жылы респонденттердің 74,5%-ы таңдаған [81]. Сонымен қатар, қазіргі Қазақстан өзінің өте сирек және қайталанбас бірегейлігін іздеуде. Оның аясында бірегейліктер Қазақстанда негізгі басымдықты алу үшін бір-бірімен бәсекелеседі.

Бір жағынан, бұл Қазақстанның барлық байырғы және жергілікті емес азаматтарын біріктіретін инклюзивті «қазақстандық» бірегейлік. Екінші жағынан, бұл эксклюзивті «қазақ» болмысы. Оның элементтері – қазақ тілі, тарихы және көшпелі мәдениетке үндеу. Республиканың мемлекеттік рәміздерінде киіз үй, далада шабандоз және/немесе далада қалықтаған қыран бейнелері жиі қолданылады. Көшпелі мобильділік жан жақты жарияланған «көпвекторлы» сыртқы саяси ұстанымға сәйкес келеді.

Сонымен, тараушамызда Қазақстандағы ұлттық бірегейлік мәселелері талданды. Біріншіден, тіл саясатын, оның ішінде орыс тілінің рөлі мен ықпалын көрсетумен қатар, қазақтардың рәміздері арқылы ұлттық бірегейліктің маңыздылығы талданды. Көбінесе тарих шеңберіндегі өткенге шолу жасалынған.

1.3 Сыртқы саясат: Қазақстан Республикасы ұлттық мүдделерінің қалыптасуы мен іске асырылуы

Еліміздің егемендігін сақтау және нығайту үшін Қазақстан Республикасы сыртқы саясатының маңызы зор екенін жоғарыда атап көрсеткен болатынбыз. Мазмұны бойынша, «егемендік» пен «сыртқы саясат» – бұл екі ұғым іс-әрекет етуге тиіс институционалдық ортасы мен мазмұны жағынан біршама жақын. Басқаша айтқанда, егемендік ұғымы да, сыртқы саясат тұжырымдамасы да сол мемлекеттің саяси жүйесін ішкі қырында және оның сыртқы саяси қызметін тұтастай байланыстыратын шынайылықтарды қамтамасыз етеді, онсыз тәуелсіз мемлекеттің өмір сүру деңгейін елестету мүмкін емес екендігін білдіреді.

Егемендік ұғымының ішкі қыры мемлекеттің белгілі бір аумаққа және онда тұратын халыққа қатысты шешімдер қабылдау және оларды жүзеге асырудағы айрықша құзыретіне жатады. Мемлекеттің сыртқы егемендігі болса, оның басқа мемлекеттерге қарым-қатынасында көрінеді, ал ол өз кезегінде осы мемлекеттің тәуелсіздігімен байланысты болумен қатар, ұлттық мүдделерді нығайтумен атсалысуда.

Сол сияқты мемлекеттің сыртқы саясаты да мемлекеттің екі ортасын – ішкі және халықаралық ортаны байланыстыратын шекаралық сипатқа ие. Мемлекеттің сыртқы саясатының ішкі ортасы оның ресурстық базасын, басқа мемлекеттерге қатысты географиялық жағдайын, елдің экономикалық даму деңгейін, халқы мен этнодемографиялық құрылымын, идеологиясы мен қоғамның негізгі құндылықтарын қамтиды. Бұл факторлар ғылыми әдебиеттерде мемлекеттің сыртқы саясатының негізін құрайтын ұлттық күш (әлеует) (Г. Моргентау) деп аталады [82]. Ұлттық күш немесе әлеует неғұрлым күшті болса, мемлекеттің егемендігі мен территориялық тұтастығын қорғайтын сыртқы саясаты да соғұрлым сенімді болады. Бұл халықаралық қатынастардағы реализм теориясының негізгі ережелерінің бірі.

Халықаралық немесе сыртқы орта – бұл сыртқы саясат нақты жүзеге асырылатын контекст. Мұнда мемлекет қандай да бір түрде басқа мемлекеттермен және сыртқы саясат субъектілерімен және олардың реакциясымен айналысады, сөйтіп мемлекеттің сыртқы саясатын нақты мазмұнмен толтырады. Басқаша айтқанда, мемлекеттің сыртқы саясаты – бұл оның іс-әрекет ететін және басқа мемлекеттермен өзара іс-әрекеттесетін, әлемдік қауымдастық пен халықаралық қатынастар жүйесін құрайтын қызмет саласы.

Айта кететін жәйт, халықаралық қатынастардың қазіргі жүйесі күрделі құрылым болып табылады, онда оны құрайтын субъектілердің өзара іс-әрекеті үш негізгі деңгейде - ұлттық, аймақтық және жаһандық деңгейде жүзеге асырылуда [83]. Әрбір мемлекет және халықаралық қатынастар жүйесінің басқа субъектісі ұлттық, аймақтық және жаһандық деңгейлерде басқа субъектілермен өкілдік қарым-қатынастарды жүзеге асырумен өзара іс-әрекеттеседі.

Халықаралық қатынастар жүйесінің ұлттық деңгейі аталмыш жүйенің бастапқы нүктесі болып табылады. Бұл жерде мемлекет басқа мемлекеттермен тікелей қарым-қатынасқа түсе алмаса да, ондай өзара іс-қимылсыз мемлекет

өзінің әл-ауқаты мен ұлттық қуатын, экономикасын, әскери әлеуетін дамытуға, қоғамға өзінің сыртқы саясатының негізін құрайтын құндылықтар мен идеяларды енгізуге ұмтылады. Оның ішінде басқа мемлекеттермен және субъектілермен қарым-қатынастар орнатумен қатар саяси қызметін арттыруда [84]. Оған дәлел ретінде, Қытайдың алпауыт державаға айналуы барысы 1970-шы жылдардың аяғында басталғаны анық. Яғни, ұлттық деңгейде, елде экономикалық реформалар басталған кезде, бұл елдің қарқынды экономикалық дамуына және осы негізде елдің технологиялық, әскери және саяси прогресіне ықпал етті. Сонымен қатар, бұл даму үдерісінің даму болашағына байланысты Қытайдың халықаралық ұстанымына, оның сыртқы саяси мақсаттарын жүзеге асыруға болжам жасады.

Мемлекеттің басқа мемлекеттермен қарым-қатынасында аймақтық қатынастар, яғни көрші мемлекеттермен және бір аймақтың құрамына кіретін басқа субъектілермен қарым-қатынастар үлкен мәнге ие. Мемлекеттің сыртқы саяси қызметінің халықаралық ортасы аймақ мемлекеттерімен қарым-қатынасының аймақтық деңгейінен басталады [85]. Мемлекеттің сыртқы саясаты үшін халықаралық саясаттың аймақтық деңгейі маңызды. Қазіргі әлемдегі қақтығыстар мен соғыстардың көпшілігі аймақтық деңгейде орын алуда. Дегенмен, бұл дүниежүзілік тарихқа да тән құбылыс. Сонымен бірге аймақтық деңгейде қауіпсіздік пен халықаралық интеграция жүйесі құрылуда. Бұл үдеріс Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін басталып, қырғи-қабақ соғыстан кейінгі кезеңде дамыды.

Қазақстан үшін аймақтық тұрғыдан алғанда Ресеймен, Қытаймен және Орталық Азия мемлекеттерімен қарым-қатынастары маңызды рөлін аңғартуда. Ресеймен қарым-қатынастар көптеген себептерге байланысты өте маңызды, бірақ ең алдымен Ресейдің аймақтық саясаты аясында басқа жаңа тәуелсіз мемлекеттерге әсер ететін ең ірі посткеңестік мемлекет болғандықтан маңызды. Қазақстан үшін Қытайдың Орталық Азиядағы орасан зор экономикалық салмағы мен саяси ықпалын ескере отырып, аймақтық сыртқы саясат үшін маңыздылығы кем емес. Орталық Азияның көршілес мемлекеттерінің маңыздылығы аймақтық қауіпсіздікті қамтамасыз ету, Қазақстанның мемлекеттік шекарасын бекіту және аймақ елдерімен ынтымақтастық үшін үлкен геосаяси маңызға ие.

Тәуелсіз мемлекет ретінде Қазақстан халықаралық қатынастардың жаһандық деңгейіне де қатысуын жалғастыруда. Халықаралық қатынастардың жаһандық деңгейі дегенді – біз қазіргі кезеңдегі халықаралық қатынастар жүйесінің әлемнің барлық алпауыт және кіші мемлекеттерін қамтитын, оларды өздерінің сыртқы саясатын осы сипаттамаларға сәйкес жүргізуге мәжбүрлейтін сипаттарын түсінеміз. Халықаралық қатынастардың жаһандық деңгейінің негізгі сипаттамаларының бірі «қырғи-қабақ соғыстан» кейінгі кезеңдегі мемлекеттердің әлемдік сахнадағы қызметінің негізгі қағидаттары мен нормаларын белгілейтін «Жаңа әлемдік тәртіп» болып табылады.

Қырғи-қабақ соғысы кезінде халықаралық тәртіп екі полярлы болғаны белгілі, яғни геосаяси полюстерде АҚШ пен КСРО өздерінің саяси ойындарын

іске асырған болатын. Осы кезеңдегі мемлекеттердің көпшілігі өздерінің әлеуметтік-саяси бағытына қарай осы екі полюске – капиталистік, либералдық-демократиялық немесе социалистік бағытта тартылды. Әлемде әлемдік тәртіптің биполярлық моделі қалыптасты және бұл модель екі жүйе арасындағы қаруланудың жарысы мен әлеуметтік-экономикалық қарама-қайшылыққа қарамастан, халықаралық қатынастардағы тұрақтылық пен болжамдылықтың белгілі бір деңгейін қамтамасыз етті [86].

1990-шы жылдардан бастап АҚШ қырғи-қабақ соғыстан кейінгі әлемдік тәртіптің жалғыз полюсі, - болып табылатын халықаралық қатынастар жүйесінде үстем жағдайға ие болды. Әлемдегі бірде-бір мемлекет немесе халықаралық қатынастар жүйесіндегі басқа субъектілер АҚШ-тың әлемдік тәртіптегі көшбасшылығына күмән келтіре алмады. Әлемнің әртүрлі бөліктерінде, ең алдымен, Батыс елдерде көптеген сарапшылар АҚШ-тың қайырымдылыққа бағытталған басшылығы қырғи-қабақ соғыстағы дұшпандық пен қарама-қайшылықты алмастыратын тұрақты және әділ халықаралық тәртіпке әкелетініне сенді. Әртүрлі елдердегі қоғамдық сана бұған ұлы державалардың ынтымақтастығы, халықаралық ұйымдардың, ең алдымен БҰҰ рөлінің артуы, халықаралық құқық негізінде мемлекеттер арасындағы қарым-қатынастарды кеңейту және тереңдету арқылы қол жеткізуге болады, - деп есептеді [36, 371 б.]. Қырғи-қабақ соғысы аяқталғаннан кейінгі алғашқы кезеңде жаңа әлемдік тәртіп осылай көрінді.

Халықаралық қатынастар жүйесіндегі бұл жағдай 1990-шы жылдар бойы жалғасып, 2000-шы жылдардың ортасына дейін жалғасқан болатын. Осы уақыттан бастап екі ел – Ресей мен Қытай сыртқы саясаттарында антиамерикандық және антибатыстық бағыттағы бағытты ұстана бастады. АҚШ-ты сынай отырып, екі ел, Ресей мен Қытай, осылайша, қазіргі әлемдік тәртіп енді бірполярлы емес, көпполярлы, - деп дәлелдеп, әлемдік тәртіптің бірполярлы моделіне қарсы шықты. Әлемдік тәртіптің жаңа полюстері АҚШ, Ресей және Қытаймен бірге болуы керек, - деген тұжырымдамаға тоқталып, содан бері бұл елдердің басшылары дауласып келеді.

Бір жағынан АҚШ пен басқа да Батыс елдері мен олардың одақтастары, екінші жағынан Ресей мен Қытай арасындағы 2000-шы жылдардың ортасында басталған геосаяси текетірес қазіргі уақытта жалғасуда. Бұл текетірес бірте-бірте күшейіп, Ресей Украинаға қарсы қақтығыс бастаған 2022 жылы аса қауіпті деңгейге жетті, - деп айта аламыз, және бұл қақтығыс бүгінге күнге дейін жалғасуда. Ресейдің Украинаға қарсы қақтығысы кеңірек мақсатты көздейді, яғни оның батысқа қарсы бағыты, атап айтқанда, қазіргі әлемдік тәртіпке қарсы қақтығысы және Ресейді әлемдік сәулетінің полюстерінің бірі ретінде орнату болып табылады.

Бүгінгі таңда қазіргі әлемдегі әлемдік тәртіп моделінің құрылымы туралы сарапшылар арасында ортақ пікір жоқ. Кейбір сарапшылар әлі күнге дейін әлемдік тәртіп моделі бірполярлы болып қала береді [87], - деп есептейді, яғни АҚШ экономика мен қару-жарақ бойынша әлемдік көшбасшылықты сақтап

қалды, бұл оларды әлемдік тәртіптің жалғыз полюсі, - деп санауға негіз береді. Басқа сарапшылар әлемдік тәртіп бірполярлы болудан қалды [88], - деп есептейді, өйткені Қытай әлемдік тәртіптің жаңа полюсі ретінде АҚШ-қа қосылды. Сарапшылар мұндай қорытындыны Қытайдың 1970-шы жылдардың аяғынан бергі экономикалық өсуіне негізделген Қытайдың ұлттық қуатының дәйекті және тұрақты өсуіне негіздейді. Соңғы онжылдықтарда Қытай АҚШ-қа қарсы тұрған экономикалық алпауытқа айналды және алдағы 10-20 жылда одан асып түсуі мүмкін. Сондықтан АҚШ басшылығы мен оның стратегиялық орталықтары ҚХР-ды халықаралық сахнадағы өздерінің басты қарсыласы және қазіргі әлемдегі маңыздылығын үнемі өсіп келе жатқан АҚШ-тың ұлттық қауіпсіздігі мен Азия-Тынық мұхиты аймағындағы ұлттық мүдделеріне басты қауіп-қатер ретінде қарастырады.

АҚШ-қа қыр көрсетіп, әлемдік тәртіптің жаңа полюсі ұстанымына үміткер тағы бір ел – ол Ресей. Ресейдің бұл мәлімдемелері сарапшылар қауымдастығында үлкен күмән тудырады. Негізгі күмәнді Ресей мәлімдеп отырған ұлы держава мәртебесіне бұл елдің экономикалық дамуының жеткіліксіздігі себеп болып отыр. Экономикалық дамуы жағынан Ресей АҚШ пен Қытай сияқты жаһандық держава емес, іргетасы шикізаттық экономикалық ресурстар болып табылатын аймақтық держава ғана ретінде қабылданады. Ресейдің әскери қуаты негізінен КСРО-дан мұраға қалған ядролық қарумен және кәдімгі (дәстүрлі) қару-жарақтың үлкен қорымен қамтамасыз етілген. 2000-шы жылдардың ортасынан бастап, Ресей посткеңестік кеңістікте оны өзінің геосаяси ықпал ету саласы ретінде қарастырып, агрессивті саясат жүргізуде. Ресейдің посткеңестік аймақтағы империялық саясатымен бетпе-бет келген НАТО бүгінде Ресейді өзінің қауіпсіздігіне басты қауіп-қатер ретінде қабылдайды.

Бүгінгі таңда қалыптасқан геосаяси бейімділік – осы жүйенің жаһандық деңгейінің негізгі мазмұнын құрайтын халықаралық қатынастардың бүкіл жүйесіне әсер етеді. Соңғы екі онжылдықта ұлы державалар арасындағы текетірестің нәтижесінде пайда болған әлемдік тәртіптің өзгеруі үлкенді-кішілі заманауи мемлекеттердің барлығына әсер етті. Олар өздерінің егемендігіне, территориялық тұтастығына және экономикалық дамуына нұқсан келтірместен өз мүдделерін қорғау үшін АҚШ, Қытай және Ресеймен қарым-қатынастардағы теңгерімді құра отырып, сыртқы саясатын жүргізеді [89].

Қазақстан үшін ұлы державалардың геосаяси текетіресінің салдарынан әлемдік тәртіптің өзгеруінің сыртқы саясатқа әсері ерекше маңызға ие болды. Бұл, ең алдымен, бір-біріне қарама-қарсы тұрған үш ұлы державаның екеуі – Ресей мен Қытай – еліміздің сыртқы саясатына, оның ішінде егемендік пен территориялық тұтастықты сақтау мен нығайтудың аса маңызды мәселелеріне ықпалы зор Қазақстанмен тікелей шекаралас болуына байланысты [90]. Бірақ Қазақстан үшін әлемдік тәртіп пен халықаралық қатынастардың бүкіл жүйесіне шешуші ықпал ететін мемлекет ретінде АҚШ-пен қарым-қатынасты сақтау бірдей маңызды. Кез келген мемлекет бүгінде өзінің ұлттық мүдделерін халықаралық сахнада ілгерілету үшін әлемдік қауымдастықта өзінің мәртебесі

мен беделін сақтауға ұмтылады [21, 13 б.]. Ол үшін халықаралық қарым-қатынастар жүйесінде өңін белгілейтін ел ретінде АҚШ-пен жақсы қарым-қатынаста болу маңызды. Басқаша айтқанда, қазіргі әлемдегі халықаралық қатынастардың жаһандық деңгейі тұрғысынан Қазақстан үшін АҚШ-пен және алдыңғы қатарлы Батыс елдерімен қарым-қатынастар бірінші кезектегі мәнге ие екендігі даусыз.

Жоғарыда айтылғандай, қырғи-қабақ соғысы аяқталғаннан кейін пайда болған әлемдік тәртіптің сәулеті бірполярлы сипатта болды, бұл модельдің жалғыз полюсі АҚШ болды. 1990-шы жылдардағы Ресей мен Қытай АҚШ-қа халықаралық сахнада геосаяси тұрғыдан қарсы тұру үшін жеткілікті күшке ие болмады. Сондықтан, көптеген елдер бұл әлемдік тәртіпті әділетсіз, - деп санағанымен, сол кездегі әлемдегі бір үстем держава – АҚШ-пен жеткілікті қарапайым геосаяси келбет пайда болды.

Тәуелсіздіктің алғашқы күндерінен, бастап-ақ Қазақстан көпвекторлы, - деп сипаттауға болатын сыртқы саясатты жүргізе бастады, өйткені ол қаншалықты ықпалды болса да бір елге емес, әр түрлі елдер мен әлемнің әртүрлі аймақтарындағы субъектілерге бағытталған сыртқы саясат болатын [91]. Қазақстанның сыртқы саясатындағы негізгі стратегиялық серіктестері Ресей, Қытай, АҚШ, Орталық Азия мемлекеттері, Еуропалық Одақ болды, оларда аймақтың жетекші елдерімен Германия, Франция, Италия, Ұлыбритания және т.б. қатынастары ерекше болып, аса ірі маңыздылыққа ие болды. Қазақстан кіретін түркі әлемінде Түркия мен Әзірбайжан ең маңызды серіктеске айналды. Азияда Қазақстан үшін Жапония, Оңтүстік Корея, сондай-ақ Малайзия, Таиланд, Индонезия және Үндістанмен қарым-қатынастың маңызы зор. Таяу Шығыстың стратегиялық маңызды аймағында Қазақстанның маңызды серіктестері Сауд Арабиясы, Біріккен Араб Әмірліктері, Мысыр және басқа да елдер болып табылады.

1990-шы жылдары құрылған әлемдік тәртіп Қазақстанға стратегиялық серіктестерді таңдауда және АҚШ пен Батыс елдерімен қарым-қатынас жасау барысында үлкен еркіндік берді. Бұл, ең алдымен, Қазақстанның аталған елдермен қарым-қатынастарының оның егемендігіне қауіп-қатер төндірмеуі мен көпвекторлы сыртқы саясатты жүзеге асыруына байланысты болды [92]. Қазақстанның Америка Құрама Штаттарымен және олардың батыстық әріптестерімен қарым-қатынастары ешқашан қарапайым бейнедегі серіктестік болған емес және бүгінгі күнге дейін солай болып келеді. 1990-шы жылдардан бері АҚШ бастаған Батыс елдері Қазақстанды демократиялық дамудан алшақтап кетті, атап айтқанда, парламенттік және президенттік сайлау кезінде демократиялық нормаларды сақтамайды [93], - деп сынады. Мұны 1990-шы жылдардың басынан бері сайлауды бақылап келе жатқан Еуропадағы қауіпсіздік және ынтымақтастық ұйымы (ЕҚЫҰ) үнемі айтып келеді. Алайда, бұл сынға қарамастан ЕҚЫҰ мен Батыс елдері Қазақстанның егемендігіне ешқашан қауіп-қатер төндірмегенін айта кеткен жөн. 1990-шы жылдарды сипаттай отырып, осы жылдардағы әлеуметтік-экономикалық дамудың үлкен алпауыт қиындықтарына

карамастан, көпвекторлы саясат арқылы егемендікті сақтау және нығайту тұрғысынан алғанда, бұл кезең Қазақстан үшін қолайлы болды, - деп қорытынды жасауға болады.

Қазақстанның көпвекторлы саясатын жүзеге асыруы үшін әлемдік саясатта халықаралық құқық нормаларын сақтаудың жалпы ахуалы сияқты халықаралық қатынастардың жаһандық деңгейінің сипаттамасының маңызы зор екенін атап өткен жөн. Кейбір қарама-қайшылықтарға карамастан, жалпы алғанда, 1990-шы жылдардағы халықаралық қатынастар ірі мемлекеттердің де, кішігірім субъектілердің де халықаралық құқықты сақтауымен сипатталды. Қазақстан үшін КСРО-ның ыдырауы нәтижесінде қалыптасқан жаңа тәуелсіз мемлекет ретінде оның егемендігін сақтау мен нығайту үшін халықаралық құқыққа негізделген халықаралық сенім мен ұжымдық қауіпсіздік ахуалының маңызы зор болды [94].

2000-шы жылдардың ортасынан бастап, Қытай мен Ресей әлемдік тәртіптің бірполярлы сәулетін өзгертуге және халықаралық қатынастар жүйесінің жаңа геосаяси орталықтары ретінде орнығуға ұмтылып, халықаралық сахнада АҚШ-қа қарсы тұра бастады. Қытайда әскери шығындардың ұлғаюымен, әскер мен оның қызмет салаларының күшеюімен, жаңа қару-жарақтардың пайда болуымен бірге экономикалық өсу жалғасты. Халықаралық қатынастар саласында ҚХР ұлттық күшінің өсуі оның ең алдымен Азия-Тынық мұхиты аймағында, Орталық Азияда және әлемнің басқа аймақтарында ықпалының күшеюімен қатар жүрді.

Қытай 1990-шы жылдардың басынан бері Орталық Азияда экономикалық ықпалы мен халықаралық қатысуын кеңейтті, бұл аймақ елдерінің шығыстағы көршісіне қаржылық тәуелділігіне әкелді, бұл олардың сөзсіз саяси тәуелділігіне әкелді. Қазақстан және Орталық Азияның басқа да мемлекеттері үшін Қытай басқа елдермен, ең алдымен АҚШ және басқа да Батыс мемлекеттерімен қарым-қатынастарында ықпалын есепке алуын мәжбүр болған негізгі сыртқы саяси серіктестердің біріне айналды. Қытайдың қысымы Орталық Азия мемлекеттерін Батыс елдерімен қарым-қатынаста тепе-теңдік пен маневр жасауға мәжбүр етті [95].

2000-шы жылдардың ортасынан бастап, Ресей посткеңестік кеңістікте үстемдік саясатты өзінің геосаяси ықпалының саласы ретінде қарастыра отырып, ашық түрде жүргізе бастады. Ресей Америка Құрама Штаттарымен және Батыс елдерімен қарым-қатынасында бұл талаптарды барған сайын ашық айта бастады. Ресейдің посткеңестік кеңістіктегі жаңа империялық бағыты 2008 жылы Грузиямен қақтығысында өзін барынша ашық көрсетті [96]. Бұл қақтығыс Ресейдің жаңа тәуелсіз мемлекеттерді өзінің саяси күшіне бағындыру жөніндегі империялық саясатында қарулы күш қолданумен де тоқтамайтынын көрсететін мақсаттарды көздеді.

Қазақстанда Ресейдің Грузиямен қақтығысуы елдің егемендігі мен территориялық тұтастығына қауіп-қатер төндірмеді, дегенмен Грузия Қазақстанға дос ел ретінде және соған ұқсас бұрынғы кеңестік республика ретінде қақтығыс нәтижесінде өз территориясының бір бөлігін жоғалтты. Бұл

қақтығыстан Қазақстан үшін айқын қорытынды ретінде: АҚШ және Батыс елдерімен көпвекторлы сыртқы саясатта қарым-қатынас құруда Ресейдің мүдделеріне байланысты белгілі бір шектен шығу мүмкін емес. Грузия өзінің сыртқы саясатында Батыспен қарым-қатынасқа бет бұрды, Ресеймен қарым-қатынасына нұқсан келтіретін батысшыл саясат жүргізді, бұл өз кезегінде Ресейдің тиісті реакциясын тудырды [97].

Қазақстанның көпвекторлы саясаты мен егемендігін жүзеге асырудың тағы бір маңызды қорытындысы 2008 жылы Ресей мен Грузия арасындағы қақтығыс нәтижесінде құрылған Абхазия және Оңтүстік Осетия өкілдері болып табылатын квазимемлекеттік құрылымдарға қатысты болды. Қазақстан басқа посткеңестік мемлекеттер сияқты Абхазия мен Оңтүстік Осетияны тәуелсіз мемлекеттер ретінде мойындаудан бас тартты [98], дегенмен Ресей, әрине, Қазақстанның өзінің негізгі одақтастарының бірі ретінде бұл аумақтарды толыққанды мемлекеттер ретінде мойындағанын қалайды. Бірақ Қазақстан үшін мұндай мойындау мен тану оның егемендігі мен территориялық тұтастығына қауіп төндіреді. Квазимемлекеттік посткеңестік құрылымдарға қатысты бұл мінез-құлық бағытын Қазақстан болашақта посткеңестік кеңістікте жаңа «тәуелсіз республикалардың» пайда болуымен бекітетін болады.

Қазақстанға байланысты Қытай, әсіресе Ресей тарапынан егемендікті нығайту және қысым көрсету құралы ретіндегі көпвекторлы саясатты жүргізу арасындағы маневр мен теңгерім қажеттілігінің маңыздылығының ХХІ ғасырдың екінші онжылдығында бұрынғыдан да күшейе түсті. Осы уақытта Қытай мен Ресей АҚШ пен Батыстың халықаралық сахнадағы ұстанымын одан әрі әлсіретуге, әлемдік тәртіпті өз пайдасына өзгертуге және сол арқылы аймақтарда өздерінің үстемдігін бекітуге тырысып, Батысқа қарсы бағытын айтарлықтай күшейтті және сонымен қатар олардың ықпал ету аясын қарастырады.

2014 жылы Ресей Украинаға халықаралық құқық нормалары бойынша тиесілі Қырым жарты аралын аннексиялады, сонымен қатар Донбасста гибриді қақтығыс жүргізіп, Ресей әскерлерінің қолдауымен Донецк және Луганск облыстарында сепаратистік іс-әрекеттерді қоздырды, бұл Украинадан сол қалалардың бөлінуіне әкелді [99]. Донецк пен Луганск және оған жақын аудандар мен аумақтардың бір бөлігін есептегенде бөлінген болатын. Ресейдің халықаралық құқықты өрескел бұзатын бұл іс-әрекетін халықаралық қауымдастықтың көпшілігі айыптады. Нәтижесінде, АҚШ пен Еуроодақ, сондай-ақ олардың одақтастары Ресейге экономикалық және басқа да санкциялар салды.

Қазақстанның көпвекторлы саясаты үшін АҚШ, Қытай және Ресей арасындағы қарым-қатынастардағы геосаяси шиеленістердің күшеюі жаңа тосқауылдың пайда болуын және бұл саясатты жүзеге асырудағы одан да ауқымды шектеуді көрсетті. Қазақстан өз егемендігі мен ұлттық мүддесін қорғау үшін Батыс пен Ресейдің арасында одан да маңызды стратегиялық тепе-теңдік пен маневр жасауға мәжбүр болды. Басқа посткеңестік мемлекеттер сияқты

Қазақстан БҰҰ Бас Ассамблеясының Қырым төңірегіндегі жағдайды бағалаған отырысында дауыс беру кезінде Ресейді айыптаудан бас тартты [100]. Сонымен бірге Қазақстан Қырымды Ресейдің бір бөлігі, - деп танымай, бұл мәселені болашақ ұрпақтың еншісіне қалдырды.

Қытайдың Шыңжаң-Ұйғыр автономиялық ауданындағы (ШҰАР) мұсылман азшылықтарына, ең алдымен ұйғырлар мен қазақтарға қатысты, олардың мәдени, этникалық және діни ерекшеліктерін басып-жаншуға бағытталған саясаты әлемде айыптау тудырды. ШҰАР мұсылмандарының тұрғылықты жерінен «қайта тәрбиелеу лагерьлері» - деп аталатын лагерьлерге көшіріліп, оларда физикалық және моральдық азаптауларға ұшырауын - АҚШ пен басқа да Батыс елдері айыптады [101]. Дегенмен, көптеген мұсылман елдері, соның ішінде Сауд Арабиясы, Түркия және басқалары сияқты жетекші елдер Қытайдың экономикалық қысымынан қорқып, оны айыптаудан аулақ.

Қазақстан ҚХР-ды мұсылман азшылықтарын қудалау үшін сынаудан аулақ. Қазақстан үшін қазіргі жағдай бұдан да ауыр, өйткені ШҰАР-да қуғын-сүргінге ұшыраған мұсылман азшылықтарының арасында Қазақстан - тарихи отаны саналатын қазақтар да бар. ШҰАР-да қуғын-сүргінге ұшыраған қазақтар Қазақстанда қорған іздеп жатыр [102]. Алайда, Қытайдың экономикалық және саяси қысымынан сескенген Қазақстан өз отандастарына көмектесуден, қолдау көрсетуден бас тартып отыр. Бұл тәуелсіздіктің алғашқы күндерінен бастап-ақ, өзін «барлық қазақтың үйі» ретінде танытып келе жатқан Қазақстанның ұлттық мемлекет ретіндегі беделіне ғана емес, егемендігіне де нұқсан келтіреді.

Одан кейінгі жылдарда және қазіргі уақытқа дейін әлемдегі геосаяси текетірес тек күшейе түсті, бұл халықаралық қатынастардағы жаһандық қауіпсіздікке кері әсерін тигізуде. Посткеңестік кеңістік 2010-шы жылдардың соңы мен 2020-жылдардың басында қауіпсіздікті қамтамасыз ету қиын болған аймақтардың біріне айналды. Посткеңестік кеңістік жалпы геосаяси шиеленіс нәтижесінде ең көп зардап шекті. Бұл үдеріс 2022 жылы шарықтау шегіне жетті, осы жылдың 24 ақпанында Ресей Украинаға қарсы себепсіз агрессиясын бастады.

Қазақстан Ресейдің стратегиялық одақтастары мен ең жақын серіктестерінің бірі болғанымен, соңғы жылдары Қазақстанның сыртқы саясатына, егемендігі мен территориялық тұтастығына қатысты мәселелерде Ресей тарапынан қысымға ұшырап келеді. Ресейде 1990-шы жылдан бастап (КСРО әлі ыдыра қоймаған кезде) Александр Солженицынның «Ресейді қалай жабдықтау керек» [103] - деген әйгілі мақаласы жарияланған кезде Қазақстанға территориялық шағымдар, атап айтқанда, Қазақстанның солтүстігі Ресейге қарайды, - деген пікірлер айтыла бастады. Кейіннен, Владимир Жириновский Қазақстанды және бүкіл Орталық Азияны Ресейге федералдық округ ретінде қосуға шақырып, Қазақстанға қарсы территориялық талаптардың өкілі ролін атқарған болатын. Ресейде Қазақстанға территориялық талаптарын қойған басқа да қайраткерлер болды, бірақ олардың саны көп емес, қоғамдық үндеулері қоғамда танымал болмады.

Алайда 2010 жылдың соңы – 2020 жылдың басында, Ресейде Қазақстанға қатысты территориялық шағымдар Жириновский сияқты маргиналды және жанжалды саясаткерлердің аузынан ғана емес, сонымен қатар беделді саясаткерлер мен сарапшылардан да жиі естіле басталды. Белгілі саясаткер Вячеслав Никоновтың Солтүстік Қазақстан Ресейдің Қазақстанға берген сыйы [104] - деген сұхбаты көпшіліктің көңілінен шықты. Бұл сұхбат 2020-шы жылдың желтоқсанында ресейлік орталық телеарналардың біріне берілді. Бұл сұхбат Қазақстан Республикасы Сыртқы істер министрлігінің наразылығын тудырды, бірақ ресми Ресей тарапынан оған ешқандай реакция болған жоқ. Керісінше, Ресейде Қазақстанға қатысты территориялық талаптары бар мұндай мәлімдемелер тек көбейгендігін көрсеткен болатын. Егер бұл оқиғаны бүгінгі күн тұрғысынан, ең алдымен Ресейдің Украинаға қарсы қақтығысы тұрғысынан қарайтын болсақ, онда 2014-ші жылдан кейінгі кезеңдегі Ресей саясатындағы сыртқы саяси тенденцияларды және кейінгі кезеңдегі посткеңестік кеңістік үстемдігі үшін Батыспен геосаяси текетіресті түсіндіру кезінде осындай тұжырымдама байқалады.

Осыған байланысты ресейлік бұқаралық ақпарат құралдарында, ең алдымен, олардың ең ықпалдыларында, атап айтқанда жетекші телеарналарда қазақ ұлтшылдығы күшейіп, Қазақстандағы орыстардың тілге байланысты езгіге ұшырағаны туралы үгіт-насихат жұмыстары түсінікті бола бастайды. Қазақстанды кінәлау науқаны 2021-ші жылдың тамызында басталып, Ресейде бірнеше ай бойы жалғасты. Көптеген ток-шоуларда Қазақстанды орысфобияны қоздырды, қазақ ұлтшылдығын насихаттады, Батысқа ұнамды саясат жүргізді [105], - деп айыптады.

Қазақстанда мұндай мәлімдемелер тек түсінбеушілікпен абдырап қалды. Өйткені, Қазақстан бұрынғысынша посткеңестік кеңістікте айтарлықтай орыс халқы қалған, ешқандай кемсітуге ұшырамаған, барлық әлеуметтік салаларда республиканың басқа ұлттарымен, соның ішінде қазақтармен бірдей құқықтарға ие болған санаулы мемлекеттердің бірі болып табылады. Қазақстандағы орыс тілінің ұстанымы, кеңестік дәуірдегідей, көп ұлтты қоғам өмірінің барлық салаларында үстемдік етіп, берік болып қалды.

Жалпы, Қазақстанда ресейшіл көңіл-күй айтарлықтай күші бар тенденцияға айналып және тек орыстар мен елдегі жергілікті (қазақтар) емес ұлттар арасында ғана емес, жергілікті (қазақтар) халық арасында да күшті. Бұл жерде Қазақстан КСРО-ның ең орыстандырылған бөліктерінің бірі болған кеңестік кезеңнің әсері ықпал етеді. Бүгінгі таңда Қазақстандағы орыстандыру мәселесі тек орыс тілі мен мәдениетінің ықпалымен ғана емес, сонымен қатар Ресейдің Қазақстан қоғамы шеңберіндегі өмірінің әртүрлі салаларына ықпалымен де байланысты екендігі байқалады.

Ресейдің Қазақстан үшін барлық маңыздылығына және стратегиялық ынтымақтастығына қарамастан, ол елдің сыртқы саясатының жалғыз басымдық векторы емес. Қазақстанның сыртқы саясатының жоғарыда жазғанымыздай көптеген векторлары және бағыттары бар. Қазіргі әлемдегі халықаралық

қатынастар тәжірибесі мемлекеттің сыртқы саясатында көптеген векторлар мен бағыттардың болуы оның егемендігі мен тәуелсіздігін нығайтуға ықпал ететінін дәлелдеп отыр. Керісінше, бір ғана мемлекетке, сыртқы саясат бағытына сүйену елдің егемендігі мен сыртқы саясатын әлсіретіп, өзі сүйенген мемлекетке тәуелді етеді [106].

Әрбір мемлекеттің өзінің ұлттық мүдделері болады, ол басқа мемлекеттің мүдделерімен толық сәйкес келе алмайды. Мемлекет өзінің ұлттық мүддесін қорғай отырып, өз тәуелсіздігін қорғайды. Мемлекеттердің ұлттық мүдделері бір-бірімен сәйкес келмеуі мүмкін және мемлекеттер бұған түсіністікпен қарауы керек, осылайша халықаралық қатынастарда егемендік қағидатын ұстанатындықтарын растауы керек.

Соңғы кездері біз халықаралық қатынастардың осы қағидаттарын Ресей тарапынан, атап айтқанда, Қазақстанмен қарым-қатынаста түсінбеушілікті байқадық. Украинаға қарсы қақтығысы барысында Ресей Батыс елдерінің ең күшті экономикалық санкцияларына ұшырады, бұл тіпті Ресеймен достас елдерді, соның ішінде Қазақстанды екінші реттік санкцияларға ұшырау қаупін-кәтерін ескере отырып, Ресеймен сауда және басқа да байланыстарды сақтауда өте сақ болуға мәжбүр етеді. Алайда ресейлік БАҚ-тарда Қазақстанның қазіргі жағдайға мұндай реакциясы «Ресейге қарсы санкциялық соғысқа жанама қатысу, оны стратегиялық серіктестікпен салыстыруға болмайды» [107], - деп түсіндіріледі.

Ресейдегі түрлі саяси күштер «Қазақстан мен Ресей арасындағы шиеленіс әлеуетінің күшеюін» атап өтіп, елдер арасындағы қарым-қатынастардың шиеленісуінің басты себептерінің бірі ретінде Қазақстанның көпвекторлы саясатын көрсетеді. Ресейде олар көпвекторлы саясатты Қазақстанды Ресейден жұлып алу үшін «батыс кеңесшілері» тарапынан ойластырған [108], - деп есептейді. Мұндай мәлімдемелердің авторлары «көпвекторлы саясат ақыр аяғында әрқашан мемлекеттік төңкеріс, тіптен, мемлекеттің ыдырауы, оның аумағында бейберекеттік, адамдардың өлімі болып табылатынына сенімді. Бұлай болмайды, - деп үміттену аңғалдық» [109].

Мұндай мәлімдемелер Ресей мен Батыс арасындағы геосаяси текетірестің конфронтация логикасына негізделген, онда ресейлік насихат «бізбен бірге емесер - бізге қарсы» [110], - деп есептейді. Осы жерден қарсылас деп есептелетіндерге, тіпті Ресейге жақын Қазақстан сияқты мемлекеттерге де Украинаның тағдырын қайталау, яғни қақтығыс пен мемлекеттіліктің жоғалу қауіп-кәтері бар.

Қазақстанда тіпті Батыспен геосаяси текетірес жағдайында да Ресеймен одақтастық қарым-қатынастардан ешкім бас тартпайды. Дегенмен, Қазақстан өзінің көпвекторлы саясатынан бас тарта алмайды және әлемнің әртүрлі аймақтарындағы ұзақ мерзімді серіктестерімен өзара тиімді қарым-қатынастарды сақтай отырып, Қазақстан Ресейге қарсы саясат жүргізіп жатыр - дегенге сенбейді. Қазақстан үшін халықаралық қоғамдастықтың толыққанды

мүшесі ретінде көпвекторлы саясаттан бас тарту, мәні бойынша, егемендіктен бас тартуды білдіреді.

2022 жылғы қаңтардағы оқиғадан кейін Қазақстанда суперпрезиденттіктен ықпалды парламент пен билік бөлінісі бар президенттік басқаруға көшумен байланысты саяси жүйені демократияландыру басталды. Осы мақсатта 2022 жылғы маусымда Қазақстан Республикасының Конституциясына өзгерістер мен толықтырулар енгізу бойынша референдум өтті. Бұл тарауда Қазақстандағы саяси жүйені демократияландырудың мемлекеттік құрылысқа оң әсер ету мүмкіндіктеріне, ең алдымен ұлтаралық қатынастардағы әлеуметтік теңдікті нығайту қырларына сараптамалық талдау жасалды.

Бұл тарауда мемлекетті құру қазіргі Қазақстандағы ішкі саяси үдеріс ретінде ғана емес, оған әлемдегі және аймақтағы сыртқы саяси жағдайдың ықпалы тұрғысынан да қарастырылды. Бұл Қазақстанның 2022 жылғы саяси дамуының басты ерекшеліктерінің бірі, яғни ішкі және сыртқы саяси үдерістердің тығыз тоғысуында көрініс тапты. Осыған байланысты ерекше ғылыми-тәжірибелік қызығушылық танытатын тарау – еліміздің саяси жүйесін өзгерту үдерісіндегі мемлекеттік құрылыс пен Қазақстанның егемендігінің өзара байланысын стратегиялық маңыздылық тұрғысынан айқындайды.

Сыртқы саясат тұрғысынан алғанда, Қазақстанның егемендігін нығайтудың негізгі құралы – қазіргі әлемдегі әлемдік тәртіпті өзгерту призмасы арқылы қарастырылатын еліміздің көпвекторлы саясаты. Өсіп келе жатқан геосаяси текетірес, ең алдымен, Ресейдің Украинамен қақтығысы аясында Қазақстанның егемендігіне үлкен қауіп-қатер төндіреді. Мұндай жағдайда көпвекторлы сыртқы саясатты қолдану Ресейдің Батыспен ынтымақтастықтан бас тарту және Қазақстанды Ресейдің сыртқы саясатына қосу талаптарының күшеюіне байланысты қиын болып көрінеді. Бүгінгі таңда Қазақстанның мемлекет құрушы ретіндегі және егемендігі ел тәуелсіздігін алғаннан бері кездеспеген сынақтармен бетпе-бет келіп отыр.

2 ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ РЕСЕЙ ФЕДЕРАЦИЯСЫМЕН СТРАТЕГИЯЛЫҚ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАРЫ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ МҮДДЕЛЕРІ

2.1 Қазақстан мен Ресей арасындағы мемлекетаралық қарым-қатынастарының тарихи алғышарттары

Бұл тарауда Қазақстан Республикасы мен Ресей Федерациясы арасындағы екі жақты стратегиялық қарым-қатынастардың мәселелері талданады. Екі жақты қарым-қатынастардың шеңберінде Қазақстан Республикасының сыртқы саясат тұжырымдамасы Ресей Федерациясына басымдық беретіні баса айтылады. Өйткені бұл екі мемлекеттің тарихи және саяси тамырлары бір-бірімен тығыз байланысты мемлекеттер екендігі даусыз және сондай-ақ ТМД кеңістігінде екі актор да белсенді рөлдерін қоса атқаруда. Бүгінде бұл екі мемлекет бір-бірімен тығыз ынтымақтасады, екі ел халықтарының мүддесіне байланысты стратегиялық ынтымақтастық шеңберінде ұлттық мүдделеріне сәйкес іс-әрекет жүргізетіндігі айқын. Өзара іс-әрекеттестік – әртүрлі салаларда көрініс табумен қатар, оның ішінде: экономикалық, саяси, ғылыми-техникалық, мәдени, гуманитарлық және т.б. салаларда стратегиялық ынтымақтастық деңгейіне жетті, - деп тұжырымдауға болады. Бүгінде стратегиялық ынтымақтастық шеңберіндегі екі жақты серіктестік барлық деңгейде нығайып келеді. Қазақстан мен Ресей де халықаралық деңгейде өз күш-жігерін үйлестіруде. Екі жақты қарым-қатынастар посткеңестік кеңістіктегі елдерге үлгі болып табылумен қатар, соңғы кездері халықаралық байланыстар негізіндегі Батыстың Ресейге қарсы санкциялары еліміздің Еуразиялық экономикалық одақ шеңберіндегі экономикалық мәселелердің едәуір қиындата түсумен ұлттық қауіпсіздік пен ұлттық мүдделердің нығайту мәселесі күн тәртібінен кеткен жоқ.

Ал жалпылай алғанда, Қазақстан екі жақты қарым-қатынастарда Ресейге басымдық береді. Ресей Федерациясы – еліміздің басты сауда-экономикалық серіктестерінің бірі. Бірге және бөлек өмір сүрген бұл екі мемлекетті тарихи тамырлар тығыз байланыстыратындығы жоғарыда атап өткен болатынбыз. Бүгінде Қазақстан Республикасы мен Ресей Федерациясы халықтарының мүдделерінен туындап отырған бір-бірімен тығыз достастық ынтымақтасатын екі тәуелсіз, тұғыры биік мемлекеттер. Дегенмен, көрші елдің халықаралық абыройы мен беделі бүгінгі халықаралық қатынастар жүйесінің тығырыққа тірелуімен қатар, екі жақты сауда-экономикалық және саяси мәселелер көптеген іс-шараларды жүзеге асыруды қажет етеді.

Екі жақты қарым-қатынастарының шеңберіндегі тарихи алғышарттарының бірі ретіндегі дәйектеріне келетін болсақ, - XVIII ғасырдан бастап Қазақстан мен Ресей елдері – мақсаттарына, қағидаттарына, мүдделері мен стратегияларына әсер етпей қоймайтын біртұтас мемлекет және халықаралық қатынастар акторы болғанын ұмытпауымыз керек. Қазақстан Республикасы мен Ресей Федерациясы арасындағы қарым-қатынастардың ортақтығы әр алуан және көпжақты сипаттағы маңызды аймақтық және халықаралық мәселелер, әсіресе қауіпсіздікті

камтамасыз етуге бағытталған. КСРО ыдырағаннан кейін тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында басталған стратегиялық ынтымақтастықтың жаңа кезеңі басталды. Стратегиялық серіктестік нығайып келетін көптеген сараптамалық және эксперттік қайнаркөздер баршылық және оған ұқсас есептер оның ішінде дипломатиялық каналдар арқылы жүзеге асырудағы мәліметтер жетерлік, оның маңыздылығы көпжақты достық қарым-қатынастар мен барлық деңгейдегі ынтымақтастық, сондай-ақ мемлекет және үкімет басшыларының тығыз байланыстарымен айқындалады.

Сонымен, Қазақстан мен Ресей біртұтас ортақ тарихи тығыз экономиканың қалыптасуына ықпал еткен мемлекеттер арасындағы саяси және мәдени байланыстар орнаған болатын [111]. Мұндай факторлардың тұтас қыры этникалық, лингвистикалық, демографиялық, конфессиялық құбылыстар болса, ал географиялық жағынан - Ресейдің Орталық Азиялық бағыттағы саясатында және оның ішінде Қазақстан Республикасының сыртқы саясатында Қазақстанның ерекше маңызын анықтады және сондай-ақ ресей векторының өзіндік сипаттағы «тұрақты» болып келуінде [112]. Алайда, бүгінгі халықаралық қатынастар жүйесіндегі сын-тегеуріндер мен шақырулардың негізінде туындап отырған мәселелердің «ресейлік фактордың» халықаралық беделі мен абыройы екі жақты қарым-қатынастардың нығаюына кедергі жасап отырғандығы анық. Себебі, Қазақстан Республикасы көпвекторлы сыртқы саясаттың жемісін көрген бірден бір мемлекет ретінде танылып, АҚШ пен ЕО тарапынан нарықтық экономикалық реформаларға бейімделген мемлекет ретінде танылған болатын.

Ресейдің қайнаркөздеріне сүйенсек, екі елді жақындастыратын ортақ шынайы және саяси ақиқаттылықтық белгілерден басқа – кең территория және халқының көп ұлтты құрамы ұқсас, Қазақстан мен Ресей біртұтас әлемдегі ең ұзын үздіксіз құрлық бойымен өтетін шекарасы созылып жатыр – ол өз кезегінде 7500-ден астам км. [113] оның режимі негізінен екі мемлекет арасындағы кеңістікті анықтайды, ал арасындағы трансшекаралық байланыс ТМД-ның еуропалық бөлігі және Орталық Азия аймағында орналасқан [114], Қазақстан және Ресей қарым-қатынастары көрші үшінші елдер үшін де маңызды, энергетикалық ресурстар мен көлікті пайдалануға мүдделі Қазақстан мен Ресей аумағы арқылы өтетін коммуникациялар мен оны тиімді пайдалану мәселелердің аймақтағы жалпы қауіпсіздік мәселелерді қарастырады [115].

Қазақстан мен Ресейдің өзара іс-әрекеттесу тарихының бастауы XVI ғасырда қаланумен қатар, жаңа территорияларды игерумен бағытталған белсенді саясат жүргізген Ресей патшалығы жаңа аумақтарды дамытумен айналысып келген болатын. Мұндай үдеріс өз кезегінде Қазан және Астрахань хандықтары Ресейге қосылғаннан кейін Ресей патшалығы Қазақ Хандығының шекарасына жақын болып шықты және ол үдеріс Петр I тұсында басталды, яғни екі мемлекеттің өзара іс-әрекеттесу үдерістерін белсендірумен қатар, Ресей тарапынан Каспий теңізіне иелік ету ниетіне байланысты және Қазақстан тарапынан қауіпсіздік мүдделерімен сәйкес болған болатын [116].

1731 жылы Әбілқайыр ханның өтінішімен қазақ жерлерді қосу туралы өтінішінен кейін Орта және Кіші жүздердің Ресей империясының құрамына енген Анна Иоанновна қазақ жерінің Ресейге өз еркімен кіруі туралы Құрмет грамотасына қол қойды. 1832 жылы оларға Ұлы жүз қосылған болатын. Қазақ хандығының құрылуымен Ресей империясы саяси жағынан да, экономикалық жағынан да екі жаққа да тиімді болды. Қазақ жері ол кезде Ресей үшін «Азияға терезе» ретінде маңызды болды. Ресей бодандығын қабылдау арқылы қазақтар осылайша жоңғарлар мен Цин империясының жорықтарынан өзін қауіпсіздік тұрғысынан қамтамасыз етті [117].

Үнемі шығыстан қауіп-қатер төніп тұрған қазақтардың көршілерінен, Ресей одақтастық пен қорғаушы рөлін атқарды және аумақ арқылы өтетін сауда жолдарының халықаралық маңызы ретіндегі Қазақстан Еуропа мен Азияны байланыстыратын дәнекер ретіндегі рөлін атқаруға қолдау тапты, ал бұл өз кезегінде елдің экономикалық дамуы жағына серпіліс берген болатын. Сонымен бірге Ресейге де қол жетімді саяси-экономикалық қарым-қатынас орнату арқылы ғана емес, бүкіл Орталық Азия аймағында, сонымен бірге олардың геосаяси ұстанымдарын нығайтуға жол ашқан болатын.

Жоғарыда көрсетілгендей, тарихи алғышарттардан тыс стратегиялық қарым-қатынастардың қазіргі даму сатысында Қазақстан мен Ресей егеменді мемлекеттер ретінде өмір сүрген кезең ретінде түсіндіріледі, яғни Кеңес Одағы ыдырағаннан кейінгі мемлекеттер ретінде танылады. Осы тарау аясында Қазақстан мен Ресей арасындағы қарым-қатынастарды егжей-тегжейлі қарастыру қажет ететін факторлардың жаңаша сипаттағы рөлдері анықталады. Сонымен қатар, оның ішінде Қазақстан Ресей империясы мен КСРО құрамында болуымен қатар бірқатар себептерге байланысты дәйектер келтіріледі [117, 436 б.]:

- Біріншіден, тараудың фокусы дәл қазіргі даму кезеңі болып табылады. Екі ел арасындағы қарым-қатынастарды және оны зерттеуге арналған ауқымды материалдарды ескере отырып, мәселенің тарихи құрамдас бөлігіне үңілу орынсыз.

- Екіншіден, Қазақстан мен Ресейдің сол кезеңдегі қарым-қатынастары мемлекетаралық, бірақ аймақаралық, біртұтас шеңберінде дамып, мемлекет және осы себептерге байланысты басқа мақсаттар мен міндеттерді жүзеге асырумен шектеледі.

Дегенмен, кеңестік кезеңнің рөлін қысқаша сипаттау қажет ететін қазіргі Жаңа Қазақстанның қалыптасуымен өте тығыз байланысты екендігі алдыңғы бөлімде ескергенбіз. Кеңестік Қазақстанның тарихында әлі де пікірталас нысанасы болып табылатын көптеген сәттер болды, бірақ, қалай болғанда да, сол кездегі жағымды да, жағымсыз оқиғалар да бүгінгі Қазақстанның ахуалын анықтайтындығы сөзсіз.

1917 жылғы Қазан төңкерісі Қазақстанға қайта құру мүмкіндігін берді. Қазақ мемлекеттілігі жаңа негізде, бірақ бұл үдеріс болуы мүмкін емес Қазақстанның ұлттық мемлекеттіліктің қалыптасуы ретінде сипатталады,

өйткені бұл үдеріс Кеңестік мемлекет ретіндегі ұлттық сипаттағы біртұтас жылдар ішінде дамыды. Ал оның кері тартпа жағдайларындағы мәселелерді алдыңғы бөлімде сарапталған.

1929-1933 жылдардағы ұжымдастыру кезеңі Қазақстанға айтарлықтай зиян келтірді, қазақтардың көшпелі өмір салтын күштеп өзгертті, соның салдарынан, кейбір зерттеушілерге сәйкес байырғы халықтың жартысына жуығы қуғын-сүргінге ұшыраған, - деп есептейді [116, 316 б.]. 1930-1940 жылдары Қазақстан көпшілік халықтың мекеніне айналды және түрлі аймақтардан депортациялар болды, бұл да айтарлықтай оның этникалық және демографиялық құрылымына әсер етті.

КСРО кезеңінде Қазақстан өнеркәсібінің дамуына қуатты серпін берілді. Ұлы Отан соғысы жылдарында КСРО-ның еуропалық бөлігінен Қазақстанға зауыттар мен фабрикаларды эвакуациялау үдерісі жүріп жатты. Соғыстан кейінгі жылдары Қазақстан қаруды сынаудан үлкен орталыққа айналды. Сонымен қатар Семей ядролық полигоны мен Байқоңыр ғарыш айлағы, бірқатар әскери базалар, полигондар, стратегиялық аэродромдар, зымыран шахталар және басқа да стратегиялық маңызды нысандар қырғиқабақ соғысының жемісі ретіндегі үдерістердің құрбаны болды.

КСРО өмір сүрген жылдары Қазақстанда көп нысандардың құрылысын қоса алғанда, ауқымды жобалар көлік инфрақұрылымы, елді мекендер, өнеркәсіпке бейімделген кәсіпорындар, энергетикалық кешендер, ирригациялық құрылыстар, құбырларды тарту және т.б. нысандардың құрылысымен, сонымен қатар, ондаған миллион гектар тың жер игерілді [116, 316 б.].

Мұндай үдерістерге ең терең және жақын араласқан Қазақстан болды. Онымен салыстырғанда республиканың үдемелі индустрияландыруы және ізін қалдырмайтын Орталық Азиядағы көршілері экономикалық, әлеуметтік, демографиялық және мәдени салаларда алдағы ілгерілеу басталды [118]. 1980-шы жылдардың екінші жартысы Қазақстанның өнеркәсібі қарқынды түрде алда дамыды. Кеңес дәуірінде Қазақстан-Ресей байланыстары ерекше тығыз болды. Екі одақтас елдердің экономикалық жүйелері әр түрлі болуымен қатар толықтыру мен асимметриялық өзара тәуелділік, оның ішінде: шикізат, Қазақстанда өндірілген тауарлар мен кәсіпорындар орын алды [119].

Алайда Мәскеудің қамқорлығын Қазақстанда қалдыру үдерісі күшейді және КСРО ыдырамай тұрып-ақ ашық сипатқа ие бола басталды, оған тән, ол негізінен Ресей және аз дәрежеде Одақтың басқа республикалары да біртіндеп алшақтай бастады [117, 436 б.]. Ең бейнелі көріністердің бірі орталық биліктің өктемдігіне қарсылық көріністері белгілі 1986 жылы 17-18 желтоқсанда Желтоқсан атауын алған Алматыдағы оқиға, конституциялық құқықтарды қорғауға арналған алғашқы жаппай шереуілдер болып саналады. Орталықтың бірінші хатшылығына тағайындалуына наразылық ретіндегі Қазақстан коммунистік партиясы хатшысының осыған ұқсас тізбектегі алғашқы оқиға болды және де басқа ұлттық республикалардағы оқиғаларға түрткі болғаны, сарапшылар мен тарихшылардың назарына ілікті.

Алайда орталықтан тепкіш тенденциялар Қазақстанда өз көрінісін тапты. Одақтың басқа елдерінің көпшілігіне қарағанда аз дәрежеде орын алды: мысалы, Қазақстан бұрынғы КСРО республикаларының ішінде өзінің тәуелсіздігін жариялаған соңғы республика болды (16 желтоқсан 1991 жыл) [120].

Қазақстан мен Ресей бақылаусыз КСРО-ның ыдырау мәселесін алдын алуға тырысты және қарым-қатынастарды жаңа негізде құру мен Тәуелсіз мемлекеттер арасындағы тығыз ынтымақтастықтың бірінші жылында елеулі нормативтік-құқықтық негіз әзірленді. Келесі кезеңде екі ел арасындағы серіктестіктің маңызды бағыттары мен нысандары анықталды, олардың өзара іс-әрекеттесуінің сындарлы моделін қалыптастырудың негізін қалады.

Ресей Федерациясының XX ғасырдың 90-шы жылдардағы сыртқы саясатына сараптамалық талдау жасасақ, батыс зерттеушілердің көпшілігі бірнеше себептерге байланысты оңай емес - деген қорытындыға келді. «Ресей ішінде де, шетелде де көптеген бақылаушылар үшін Ресейдің сыртқы саясатын анықтау қиынға соқты, және болжаудың өзі одан да қиын болды. Сонымен қатар, Ресейдің сыртқы саяси бағытын түсінумен қатар, қарастырылып отырған кезең «санының өсуінің қиындауымен», ал саясаттың өзі «ереуілмен ерекшеленді және жүйесіз стихиялық сипатта бет алды».

Осы қиындықтарға қарамастан шетел ғалымдары талпыныстарымен зерттеуге тырысты және әлі де жасалуда. Посткеңестік кеңістіктегі Ресейдің сыртқы саясаты контекстінде мәселенің маңыздылығы аз емес еді Ресей Федерациясы ұстанатын курстың реттілігіне байланысты 1992-1999 жылдары халықаралық сахнадағы Ресей Андрей Козырев бастаған батыстық сыртқы саясатты жүргізген болатын.

Қырғи қабақ соғысы біте салысымен, Ресейдің сыртқы саясаты көбінесе нарықтық экономикаға енумен қатар, батыстық үлгідегі ұлттық экономиканы жүзеге асыра бастады. Әрине, Ельцинның сыртқы саясаты посткеңестік елдерге орыстың шовинистік пиғылдағы саясаты да күн тәртібінен кеткен жоқ еді, алайда ол кездегі Ресей енді ғана халықаралық қатынастарда өзінің орнын іздеумен қатар, посткеңестік мемлекеттерге байланысты сыртқы саясаты әлсіз болғандығы – сарапшылар жиі айтумен келуде.

Шетелдік сарапшылардың көпшілігі мұнымен келісіп қана қоймай, бастапқыда Ресей басшылығына негізгі басымдық беретін біршама біржақты сыртқы саясат тән болды, - деп есептейді. Бұрынғы одақтас республикалармен қарым-қатынасты дамыту емес, Еуро-Атлантикалық қауымдастықпен байланыс орнату және «...көрсетілген...орыс саяси ойының тұжырымдамасы ұсынған «Батысшыл»: Ресей – Батыс әлемінің жағдайы – болуы керек, Батыстың бір бөлігі және мүмкіндігінше Батысқа еліктеу керек – деген пікірлер қалыптасты.

Мұндай бағыттың логикалық нәтижесі ретінде 1996 жылы Ресейдің Сыртқы істер министрі Примаков болып ауыстырылды. Батысшыл Андрей Козырев сыртқы саясатта реализмді ұстанған Примаков посткеңестік кеңістікте «әлдеқайда өзінің сыртқы саясатында үлкен басымдыққа айналдырды». Е.

Примаковтың тұсында Ресейдің аймақтағы тәртібі бейбіт, қарама-қайшылықсыз сипатта, ерік-жігер бар екені атап өтіліп, ымыраға келумен шектелді.

Дегенмен, Ресейдің көрші мемлекеттерге қысымына келетін болсақ, Горбачев пен Ельциннің ашық түрдегі тікетіресінің негізінде қалыптасқан саяси дүрбелендер сыртқы саясатқа да өз әсерін тигізді. Ельциннің сыртқы саяси пиғылдары бұрынғы кеңестік елдерге қысым жасауының негізінде ТМД елдері сыртқы саясатта барынша батыс елдерімен сонымен қатар азия елдерінің қатарлы акторларымен қарым-қатынас орнату арқылы егемендік пен теңдіктің сондай-ақ халықаралық қатынастардың толыққанды акторы мен халықаралық құқықтың субъектісі болумен негізделген болатын.

«Орыс әлемі» тұжырымдамасы Ресейдің сыртқы саясатында Ельциннің билігі кезінде көрініс таба басталғаны туралы деректер негізінен өзінің күрделілігімен белгілі. Себебі, сыртқы саяси ұстанымдардың арқасында «орыс әлемі» тұжырымдамасы бүгінгі Путин билігі кезіндегідей көрініс таппаған еді. Шынымен де, Ресей 1990-шы жылдары демократиялық қоғамның өзінің орнын іздеу отырып, сол кездегі қалыптасқан халықаралық қатынастардың ерекшеліктеріне мойын сұна отырып, «орыс әлемі» тұжырымдамасын белсенді түрде жүргізбеген болатын.

Жалпы, оның алдында 1990 жылы 21 қарашада Қазақ КСР мен РКФСР арасында келісімге қол қойылумен [121], бұл кезең екі елдің мемлекеттік егемендігі туралы декларацияның ережелерін ескере отырып, бастапқы стратегиялық қарым-қатынастардың егеменді Қазақстан мен Ресейдің ынтымақтастығына негіз болды. 1991 жылы 17 тамызда екі ел президенттері бірқатар маңызды келісім-шарттарға қол қойды. Атап айтқанда, «Тұрақтылық кепілдіктері» туралы, «Егеменді мемлекеттер одағы» және «Бірыңғай экономикалық кеңістік туралы» бірлескен мәлімдемелерге қол қойған болатын.

Қазақстан Мәскеумен қол қойған Орталық Азия аймақ елдері арасынан «Достық, ынтымақтастық және өзара көмек туралы» негіздемелік шарт [122] алғашқы мемлекет болды. Түрлі салалардағы құжаттардың тұтас пакетінің негізі ретінде екі ел арасындағы қарым-қатынастардың негізі қаланған болатын. Атап айтқанда, алғашқылардың бірі болып, «Байқоңыр ғарыш айлағын пайдалану туралы» келісім-шарт болды [123]. Себебі, «Байқоңыр» ғарыш айлағы екі мемлекетті біріктіретін тек коммерциялық жоба емес, сонымен қатар ғарыш саласындағы стратегиялық ынтымақтастықты біріктіретін бірден бір жоба болып саналады. Сол жылы нысанның құрамы туралы келісімге қол қойылды және «Байқоңыр» ғарыш айлағының нысандары ТМД стратегиялық күштеріне берілді, яғни оны пайдалану және қамтамасыз ету шарттары бойынша құқықтық негіздеме жасалды [124]. Кейіннен 1994 жылы екі мемлекет арасында «Байқоңыр» кешенін жалға алу келісім-шарты бойынша қол қойылды [125]. Сөйтіп, ғарыш кешені екі мемлекет арасындағы стратегиялық ынтымақтастықтың шынайы бейнедегі өзара тиімді келісім-шарттардың негізінде қарым-қатынастар құрыла бастады.

КСРО-ның ыдырауы салдарынан экономикалық байланыстарды қалпына келтіру бойынша заңнамалық негіздеме жұмыстары біртіндеп жасақтала басталды. Сонымен, 1992 жылы «монополияға қарсы саясат және бірлескен кәсіпорындар нарығында бәсекелестікті дамыту бойынша» келісім-шарттар [126], «тау-кен металлургия саласындағы ынтымақтастық туралы» келісім-шарттар кешені [127], өзара төлемсіздіктерді реттеу туралы хаттама және келісілген ақша-несие саясатын және есеп айырысуларды жүргізу туралы келісім-шарттар [128] және т.б. құқықтық-нормативтік негіздемелер екі елдің арасындағы стратегиялық қарым-қатынастардың шеңберіне енді.

1992 жылы 22 қазанда екі ал арасында дипломатиялық қатынастар орнатылды. Сол жылдың желтоқсанында отын-энергетика кешендері салаларындағы ынтымақтастық келісім-шарты [129] және өзара өнім жеткізу, өндірістік-технологиялық кооператив және металлургиялық кешен кәсіпорындарының көлік байланыстары орнатылған болатын [130].

Екі жақты ынтымақтастықтың тағы бір маңызды саласы – қорғаныс саласы да назардан тыс қалмады: 1993 жылы саланы мамандандыруды сақтау туралы келісім-шарттарға қол қойылды және қорғаныс өнеркәсібінің өнеркәсіптік кәсіпорындары [131] және қорғаныс өнеркәсібіндегі өндірістік және ғылыми-техникалық ынтымақтастық туралы келісімдерге қол жеткізілді [132].

Екі жақты қарым-қатынастарды кеңейту мен тереңдетудегі өз рөлін сол кездегі Қазақстан Президентінің 1994 жылғы наурызда болған Ресей Федерациясына бірінші сапары маңызды рөл атқарды, оның барысында 22 ауқымды құжатқа қол қойылды. Оның ішінде «Экономикалық ынтымақтастық пен интеграцияны одан әрі тереңдету туралы келісім-шартын» ерекше атап өту қажет [133], оның стратегиялық мәні тараптардың экономикалық ынтымақтастық пен ортақ нарық құру, осы саладағы құқықтық реттеулерді жақындастыру болып табылады.

Сол кездегі сапарда «интеграция мен экономикалық ынтымақтастықты одан әрі тереңдеті туралы» [134], әскери ынтымақтастық туралы келісім-шарт [135], әскери-техникалық келісім-шарт туралы ынтымақтастық [136], мәдениет пен ғылым салалардағы ынтымақтастық туралы келісім-шарт [137], кеден ісі саласындағы ынтымақтастық және өзара көмек туралы келісім-шарт [138] және т.б. келісім-шарттарға қол жеткізілген болатын.

1995 жылдың қаңтарынан бастап интеграциялық үдерістер стратегиялық ынтымақтастықтың дамуымен жаңа деңгейге көтерілді. Екі ел президенттерінің келіссөздерінің нәтижесінде Қазақстан мен Ресей Кедендік одақ туралы келісімге қосылды [139]. Сонымен қатар, екі жақты мәселелерді шешуге бағытталған бірқатар құжаттарға қол қойылды, екі мемлекет арасындағы әртүрлі салалардағы қарым-қатынастар, атап айтқанда, Қазақстан-Ресей стратегиялық ынтымақтастығын кеңейту мен тереңдету туралы декларация [140], Азаматтардың құқықтық жағдайы туралы келісім-шарттар [141] және азаматтық алу туралы тәртібі [142], айырбастау және ресей рублі мен қазақстандық теңге

валюта бағамдарын тұрақтандыру мен өзара қамтамасыз ету туралы келісім-шарт [143] т.б. келісім-шарттар негізінде қарым-қатынастар өрбуде.

XXI ғасырдағы Достық, ынтымақтастық және өзара көмек туралы мәңгілік достық пен одақ декларациясы [144]. Сонымен қатар, бұл құжаттар екі тараптардың ниеттерін жариялаумен келісілген сыртқы және қорғаныс саясатын жүргізу және қамтамасыз ету, сондай-ақ агрессия жағдайында өзара көмек көрсетуді қамтамасыз етеді. Тараптар бір-біріне шабуыл жасамауға келісті және екі жақтың аумақтарын қауіпсіздікке қатер төндіретін мақсаттарда пайдалану немесе көрші мемлекеттің тұрақтылығын сақтау, сондай-ақ экономикалық және мәдени салалардағы интеграция, заңнаманы үйлестіруді ниет білдіру туралы келісім-шарттар [145] сияқты негізін қалай отырып, екі жақты стратегиялық ынтымақтастықтың достық пен тату көршілік рухында өзінің жемісін берумен бүгінгі халықаралық қатынастар жүйесінің маңызды сын-тегеуріндер мен шақыруларына төтеп беру мақсатында құқықтық-нормативтік кешен ретінде жауабын беруде.

1998 жылы сол кездегі Ресей президенті Б.Н. Ельцин Қазақстанға мемлекеттік сапармен келді. Бұл екі жақты қарым-қатынастардағы маңызды оқиға болды. Атап айтқанда, 1998-2007 жылдарға арналған «Экономикалық ынтымақтастық туралы келісім-шартқа» қол жеткізілген болатын [146], оны жүзеге асырудың нақты шаралар бағдарламасын қамтыды. Келісім-шарт Қазақстан мен Ресей арасындағы өзара іс-қимылдың маңызды бағыттарын қамтыды, атап айтсақ, олар: энергетика, ауыр өнеркәсіп, көлік, трансшекаралық және аймақаралық ынтымақтастық, ауыл шаруашылығы және т.б. салаларды қамтыған болатын. Сондай-ақ, Қазақстан Республикасы мен Ресей Федерациясы арасындағы «қаржылық реттеу туралы өзара қаржылық мәселелерге келісім-шарттарға» қол қойылды [147].

Қарқынды экономикалық өзгерістерге қарамастан, Қазақстан әлемдік тәжірибені кеңінен пайдаланғанымен Ресей Федерациясындағы экономикалық реформалар, көбінесе нарықтық өзгерістердің қарқыны Қазақстан Ресейден озып кетті. Атап айтқанда, тұрғын үй-коммуналдық және салық секторында өте прогрессивті реформалар жүзеге асырылды. Әсіресе табиғи монополиялар, өнеркәсіптік кәсіпорындар, жеке меншікке қатысты жер меншігі және басқа да кейбір басым салалардағы реформалар қарқынды түрде дамыды [148].

Көптеген жағдайдарда Қазақстандағы экономикалық трансформация саяси трансформацияларға және кең көлемдегі либерализацияға сәйкес болды. Саяси үдерістердің шектеулі либерализациясымен қосарланған экономика нарықтық реформалар табысының кілті болды [149].

1993 жылы шілде айында Ресей өз ақшасын айналымға енгізді. Оны басқа Достастық елдерімен талқыламай нарықтық айналымға енгізген болатын. Бұл өз кезегінде, Ресей рублін ортақ валюта ретінде қабылдамаған Қазақстан өзінің теңгесін үш айдан кейін айналымға енгізді. Рубль аймағының ыдырауының нәтижесінде бұрынғы КСРО елдерінде ұлттық валюталардың енгізілуіне әкелді.

ТМД елдері арасындағы қарым-қатынастар үшін күрделі және ауқымды яғни нарықтық экономика заңдылықтарының сынағына айналды [117, 436 б.].

Достық, ынтымақтастық туралы келісім-шарттың бірқатар шарттары мен өзара көмек және Кедендік одақ туралы келісім-шартына сәйкес, яғни оның қарама-қайшы ережелеріне сәйкес, екі елдің шекарасында кеден бекеттері пайда болды. Кейіннен тараптардың консенсусқа қол жеткізілуіне байланысты Қазақстан өз тарапынан кеден бекеттерін жойды, бірақ Ресей келісім-шартты орындамады, ал 1998 жылы наразылықты елемей, Қазақстан тарапы шекараны бір жақты нығайта бастаумен ұлттық мүдделерін қорғай бастады.

1997 жылы Ресей салық заңнамасына өзгерістер енгізді және кейіннен Қазақстанның жауап қайтару іс-әрекеттері аяқталды. Сөйтіп екі жақты сауда нарығындағы мәселелердің экспортқа қосарланған салық салу мен сауданың айтарлықтай төмендеуіне әкелді.

Қазақстан және Ресейдің экономикалық қарым-қатынастарына айтарлықтай зиян келтірген 1998 жылы рубльдің құнсыздануы себеп болды. Содан кейін ресейлік құнсызданған тауарлары Қазақстан нарығына ағылып, Қазақстан билігі тауарлардың жекелеген топтарының импортына шектеулер белгілеуді мәжбүрледі. 1999 жылы сәуірде Қазақстан да қаржылық дағдарысты бастан өткерді, бұл екі жақты қатынастардың шектеулеріне әкеп соқты, бірақ бұл оқиғалардың барлығы екі жақты қарым-қатынастардың динамикасына теріс әсер етпеуі мүмкін емес іс-қимылдарды жүзеге асырылған болатын [119, 49 б.].

Белгілі бір кедергілерге қарамастан, 1990-шы жылдары екі жақты қатынастарды дамыту үшін ұйымдық-құқықтық негіз қаланды, оның үстіне жаңа заңнамалық тетіктер салыстырмалы түрде жылдам қалыптасты. Бұл үдеріс бұрынғы кедергілерді бақылаусыз жойылуын болдырмауға мүмкіндік берді және байланыстарды орнату мен әртүрлі салаларда өте қарқынды ынтымақтастықты сақтауға байланысты мәселелерді қарқынды дамытумен болды.

Конструктивті диалог арқылы мәселелерді шешуге дайын болумен қатар, белгіленген шекараларды тану мен ішкі істерге өзара араласпау істері елдерге этносаясатқа араласудан бас тартуға мүмкіндік берді, яғни қақтығыс орын алған жағдайға байланысты мәселелер біртіндеп шешілді [126, 1 б.]. Кейбір ресейлік саясаткерлер мен сарапшылар сыни көзқараста бола тұра 1990-шы жылдары қол жеткізілген келісім-шарттар Қазақстанға берілген жеңілдіктерді шектен тыс деп қабылдаған, дегенмен, бұл шешім қолайсыз жағдайларды болдырмауға мүмкіндік берді, яғни «Украина» сценарийі бойынша аумақтық қақтығыстардың болдырмауы, соның салдарынан Ресей өзінің санаулы одақтастарының бірін жоғалтады, - деген пікірлер айтыла бастады [119, 49 б.].

Тәуелсіз Қазақстанның өзара іс-қимылын кеңейту үшін әлеуметтік-экономикалық өтпелі кезеңді жылдам еңсеру мақсатында өсіп келе жатқан көрші Қытай, әлемнің жетекші экономикалары АҚШ пен ЕО және басқа дамыған елдердің үлесі міндетті түрде Қазақстанның Ресеймен қарым-қатынастарын бәсекеге сынады. Алайда, КСРО ыдырағаннан кейінгі алғашқы жылдардағы

құрылымдық реформалардың дағдарыс кезеңі, Қазақстан – Ресей өзара іс-қимылының абсолютті көрсеткіштері сөзсіз өсуімен сипатталады.

Қазақстан мен Ресей келісілген ұстанымдарды ұстана отырып, іргелі мәселелерді шешумен қатар, сонымен қатар Ресей арасындағы қарым-қатынастарды қиындататын мәселелердің Қазақстан үшін ТМД елдерімен (жартылай ресми аумақтық саяси блоктарға мүшелікке байланысты талаптар, келіспеушіліктер, даулар энергия ресурстарын жеткізу туралы және т.б.) келіспеушіліктерге жол бермеді [119, 49 б.].

Жалпы, Қазақстандағы Ресейді серіктес ретіндегі акторды қабылдауды көбірек деп сипаттауға болады (басқа елдермен салыстырғанда). Оңды және тұрақты достастық, бірақ сонымен бірге басқаларға қарағанда күрделі және әртүрлі посткеңестік елдердің ішінде Ресейдің достық ел ретіндегі оң имиджі бар билік пен қоғамның өзара тиімді, маңызды түсінуіне негізделген екі елдің ортақ мүдделері және соған сәйкес өзара принципін осы мүдделерді ескеріліп отырады. Саяси және іскерлік элита күші және оны басшылыққа алатын экономикалық мүдделер, халықтың негізгі бөлігі өзінің жанашырлығын экономикалық ойлардан бөлек факторға негіздейтін этникалық құрамының ұқсастығы – екі ел тұрғындарының саны әртүрлі көпұлтты құрамы (басқа ТМД елдерімен салыстырғанда) бар саны жағынан ұқсас этникалық топтармен байланыстырады [150-151].

Қазақстанның элитасы да, халқы да айтарлықтай ерекшеленбейді, мысалы Грузияға қарағанда Ресейді қабылдаудағы өзгерістер немесе бөліну үдерісі сыртқы саяси бағдар мәселесі ұқсас болып келеді. Қазақстандықтар Ресейді әлі де «жақын шетел» ретінде қабылдайды. Егер егемендік жарияланғанға дейін Қазақстан, Ресейді негізінен орталық бейнелерімен байланыстырса, КСРО-ның ыдырауымен ол бейнелер біртіндеп жоғала бастады. Содан кейінгі бүкіл Қазақстанның тәуелсіздік кезеңі Ресейдің үстем бейнесі ресми түрде билеуші элита қабылдаған, әрқашан да тең құқылы серіктес бейнесі ретінде қабылдауға тырысты.

Алайда, 1990-шы жылдардың бірінші жартысында бейресми деңгейде Ресей кейде мұрагер ретінде Қазақстанның егемендігіне қауіп төндіретін сияқты «Кеңес империясы» және оны тұтастай қабылдау белгілі бір жағынан ерекшеленді екі жақтылық, көбінесе белгісіздікке байланысты Ресей Федерациясының өзінің және оның элитасының жаңа мемлекеттерге қатысты ұстанымдары Орталық Азия, оның ішінде Қазақстан болды [150, 128 б.].

1990-шы жылдардың ортасына қарай, тәуелсіз Қазақстанның мемлекеттілігі ақыры өзін бекітіп, Ресейді билік элитасының қабылдауы мен оларға адал Қазақстанның зияткерлік элитасының бөлігі біртектес бола бастады және бір мәнді де сапалы бола бастады. Қазір Ресейдің ең көп таралған бейнесі, Қазақстанның саяси және экономикалық элитасының көпшілігіне ортақ, бірдей емес, бірақ негізінен сәйкес келетін одақтас және жаңадан тең құқылы серіктес үгіт-насихат аспектісін де үйлестіре отырып, Қазақстанның бірегейлігі нақты мақсаттарға қол жеткізумен болуда.

Ресейді контрэлитаның қабылдау мәселесі, сонымен қатар салыстырмалы түрдегі анық басқарушы элита, сәйкессіздік пен тәуелділікпен сипатталады, оның ішінде ішкі және сыртқы саясаттағы өзгерістердің сипатталуымен өзгеріп отырады, бірақ Ресей, «демократиялық» немесе «авторитарлық», әрқашан империя ретінде қарастырылады. Ал қазақстандық сарапшылардың бағалауындағы идеологиясы ең аз және тұрақты Ресей ретінде эмоционалды бейтарап көзқарас ретінде Қазақстан дамуының әрекет етуші факторы, оның рөлі өзгерді және уақыт өте өзгеріп, айтарлықтай әсер етумен қатар Қазақстанның сыртқы саясаты және белгілі бір дәрежеде ішкі саясаты да өзгеріп отырады [151, 113 б.].

Элиталардың ұлтшылдық ұмтылысын айта отырып, ескере кететін жәйт – Орталық Азия мемлекеттерінің тәуелсіздік алуы алшақтықты кеңейтті және біртұтас мәдени-тарихи кеңістік болып, әсірелеуге негіз болған жиі сәйкес келмейтін түпнұсқалық және эксклюзивтілік тарихи шындықтар ортаға шығуда [152]. Орталық Азияның жасанды бөлінуі ғасырдан астам уақыт бұрын табиғи үдерістердің деформациясы мен бөлшектенуіне әкелді, яғни элиталарды мәжбүрлейтін оны мекендеген халықтардың ұлттық өзін-өзі анықтауы және «Қиял қауымдар» деп аталатын идеологияны таратқан-мыс өздерінің ата-баба территорияларында бар және саяси КСРО-ның ыдырауымен алынған тәуелсіздік тарихи, - деп түсіндіріледі және бір-бірінен және ең алдымен Ресейден тәуелсіздік алды деген пікірлер кездеседі [153].

Ұлттық идеология мәселесі бұған дейінгі маңызды аспектілердің бірі болып табылады, яғни саяси «қайта құрудың» әлі аяқталмаған үдерісі Орталық Азия мемлекеттері өзінің тарихи ерекшеліктерімен ерекшеленеді, яғни жоқтықта көрінетін белгілі дәрежедегі кездейсоқтық нақты стратегия, қоғамның жеткіліксіз шоғырлануы, жеткіліксіз қатысуы билеуші де, зияткерлік элита да дағдарыс құбылыстары саяси және экономикалық салаларына ықпал етеді [154].

Қазақстандағы жағдай осыған байланысты ерекше Қазақстан бөлшектенген бірегейлігімен сипатталады. Елдің оңтүстік бөлігі бүкіл тарихында өркениеттік және мәдени бір бөлігі Орталық Азияда, Қазақстан өзін тек Орталық Азиямен шектесетін, бірақ оған жатпайтын мемлекет деп санаса да [155] және қолданылатын «Орталық Азия және Қазақстан» формуласын ұстану аймаққа қатысты кеңестік кезеңде [156] тән болды. Бұл, өз кезегінде, аймақтағы көршілер тарапынан келіспеушілік мен көптеген сарапшылардың осылай деп санайтын Қазақстанның Орталық Азиядан алшақтауға ұмтылуы ықпал етумен қатар аймақтың бұзылған геосаяси тұтастығын нығайту және елдерінің халықаралық және геосаяси ретінде қалыптасуына ықпал етеді [157].

Алайда Қазақстанда бұған негіз бар, өйткені «Орталық Азия» термині ең алдымен саяси термин екендігі даусыз. Өз жолымен экономикалық модель Қазақстан арасында аралық орын алатын бұрынғы кеңестік Орталық Азия елдері, онда өнеркәсіп секторы дамымауымен, анклавпен және оқшаулануымен сипатталады, ал Ресей, Украина мен Беларусьтің экономикалық және әлеуметтік ұтқырлық модельдері Қазақстандағы халық саны ресейлік үлгіге және

демографиялық үлгіге жақын орыс халқының жаппай қоныс аударуына дейін Қазақстан да жаулап алынған Ресей тарапынан және Орталық Азия арасындағы аралық позицияларды бөліседі [118, 288 б.].

Қазақстан Республикасы халқының этнодемографиялық құрылымы екі басты фактор ықпалымен егемендік жылдарында айтарлықтай өзгерді: көші-қон және этникалық табиғи өсімінің әртүрлі қарқынды топтардың дамуы. Сонымен бірге олардың сандар қатынасының әртүрлі нұсқалары байқалады. Қазақстанның әр түрлі аймақтары халқының құрамындағы біркелкі емес құрамын ескергеніміз жөн [158]. Орыс және неміс ұлт өкілдерінің біртіндеп кетуі КСРО ыдырағаннан кейін урбандалу үдерістеріне байланысты ішкі көші-қонмен біріктірілген халықтың саны және өз кезегінде кеңес жылдарында қоныс аударған этникалық қазақтардың тарихи отаны (қандастар) елдің тілдік көрінісін айтарлықтай өзгертті [159].

Бұл ретте солтүстік және солтүстік-шығыс Қазақстан облыстарда қоныстанған орыс ұлтының өкілдері, Солтүстік Қазақстан мен Қостанай аймақтарға жайғасқан орыс ұлты халқының көпшілігіне тән посткеңестік кезеңдегі жағымсыз демографиялық үрдістер байқалады. КСРО ыдырағаннан кейін ширек ғасыр өтсе де бұл аумақтар әлі де мәдени жағынан Ресей Федерациясына жақынырақ, бұл үдеріс соңғы жылдары олардың ерекше оқшаулануымен күшеюде.

Қазақстан Орталық Азия аймағындағы ең көп орыстанған ел, славяндық элемент ол негізінен этникалық орыстардан тұрады. Соған қарамастан жасанды сипаттағы мәлімдемелер мен ресми ұстанымның бар болуымен қатар Қазақстанның көп ұлттылығы, солтүстік облыстардың орыс халқы диаспора ретінде емес, жергілікті халық болып заңды түрде бекітілген [160]. Соған қарамастан Солтүстік Қазақстанға территориялық талап қоятын кейбір ресейлік саясаткерлер ұсынған қанағаттандыру қорғалмаған және мұқтаждықтың қалыптасуына достықсыз елмен шекараны шұғыл және қымбатқа түсіру антиресейлік коалициялардың біріне кіруге дайын әкелетін факторлардың бар екендігін аңғарғандығын көрсететін еді [119, 49 б.].

Қазақтардың урбандалу үдерісі олардың одан әрі дамуына ықпал етті. Ел басшылығының алаңдаушылығын тудырған орыстандыру, оған қарсы мәжбүрлеу шаралар қабылдауда [161]. КСРО-ның ыдырауы кезінде өзекті болған орыстар туралы теріс стереотиптердің түпкі себебі деп айтуға болады. Оған дәлел ретінде пайдаланылған Қазақстан мемлекеттілігін құру назарды нақты мәселелерден басқа жаққа бұру және әлеуметтік жою құралы шиеленіс 1994 жылы шыңына жеткен (сол кезде шамамен жарты миллион орыстар) бұзылудың жағымсыз салдарымен тамырланып империялық және кеңестік биліктің нәтижесінде дәстүрлі қазақ қоғамы жаңғыртумен сипатталады [162].

Дегенмен, өз еңбектерінде «ұлтшылдық» мәселесін қозғайтын зерттеушілер әлі күнге дейін Қазақстанда көптеген адамдар сияқты емес екенін атап өтеді. Орталық Азияның басқа елдерінде ұлтшылдықтың көрінісі тұрмыстық деңгейде шектеледі [163], және орыстарға деген мемлекеттік саясат көзқарас негізінен

«жұмсақ» және шектеулі болумен оларды мемлекеттік басқару сферасынан ығыстыру арқылы, соның нәтижесінде орыстардың әлеуметтік-экономикалық жағдайы күлдірай бастады, бұл көрініс тек мемлекеттік-басқару аппаратындағы лауазымы бойынша (билік үлесі элитасының ұлттық құрамындағы орыстар екі жарымға азайды КСРО ыдырағаннан бері) табылды және тұтастай алғанда әлеуметтік иерархияда, сонымен бірге орыс ұлтының жұмыспен қамтылу құрылымымен байланысты болып келеді. Орыстардың эмиграциясы ел экономикасына өте жағымсыз әсер етті: соған қарамастан, жоғары білікті мамандар тапшылығы болды және әлеуметтік-экономикалық өмірдің барлық салалары мен жағдайына әсер еткен жұмыссыздық, оның жағымсыз салдары, ең алдымен, қазақтар, бұл өз кезегінде олардың орыс ұлтына деген сенімін төмендетті және біртіндеп азшылық бола бастады. Орыстардың одан әрі ығысуына себеп болды - экономиканың ең маңызды салалары.

Бұл Қазақстан билігін орыс тіліне ресми мәртебе беру туралы заң қабылдауға мәжбүр етті [164], дегенмен идеологиялық, саяси-насихаттық сипатқа ие және біраз уақытқа ғана эмиграция үдерісін баяулатты.

Жағдайды жеңілдетудің тағы бір әрекеті 1997 жылы этникалық жағынан біріктірілген аймақтардың әкімшілік-аумақтық қайта құрылуы болды. Орыстардың қоныстанған облыстары қазақтармен, астананы Алматыдан Астанаға көшіру, ең алдымен сепаратизмнің алдын алу қажеттілігінен туындады [161, 332 б.]. Жалпы алғанда, ресейлік зерттеушілердің пікірінше, «орыс халқының жағдайын реттейтін құқықтық нормаларды талдау Қазақстан айтарлықтай нақты жағдайды толық көрсетпейді, мәлімделген нормалар мен олардың тәжірибелік айырмашылығында болумен сипатталады» [162, 207 б.].

КСРО-ның ыдырауы Орталық Азияда идеологиялық вакуумды тудырды. Ол көп ұзамай ұлттық мемлекет культімен алмастырылды оның ішінде коммунистік және «ресейліктен» алшақтатуға ұмтылу ретіндегі балама идеологияны іздеу әрекеті Қазақстанды жоғарыда аталған Н.А. Назарбаевтың 1992 жылы бекіткен «Қазақстанның егеменді мемлекет ретінде қалыптасуы мен даму стратегиясы» жүзеге асырылды [165] және сондай-ақ, 1993 жылғы «Қоғамның идеологиялық консолидациясы прогресс ретіндегі Қазақстан» [166], одан кейін 1996 жылғы «Қазақстан Республикасының мемлекеттік бірегейлігін қалыптастыру тұжырымдамасы», онда Қазақстан алғаш рет ұлттық республика болып анықталды [167].

1990-шы жылдардың басындағы ұлтаралық қарым-қатынастардың шиеленіскен мәселесіне айналды, либералдық бастамалардың қысқаруының себебі және әлеуметтік ерекшеліктері, либералдық демократиялық дәстүрлердің жоқтығы және дағдарыс аяқталмаған өтпелі кезең құбылыстары кері әсерін тигізбей қоймады және қазақстандық демократиялық институттардың қалыптасуы мен маңыздылығында қазіргі Қазақстанның саяси дамуына әсерін тигізді.

Жақын қалыптасуын бекітуге тырысқан Қазақстан-Ресей қарым-қатынастары ең алдымен объективтілікке байланысты болған факторларды

ескере отырып жүзеге асырылады. Қазақстан мен Ресейдің өзара стратегиялық маңыздылығы анықталумен қатар, екі ел арасындағы қарым-қатынастардың қарқынды дамуын одан әрі нығайтумен болуды.

Екі елдің ынтымақтастығы ерекше геосаяси мәнге ие болуды қажет ететін Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін және сонымен қатар тиісінше, аймақтық өзгерістер және жаһандық геосаяси ландшафтардың өзгеруіне байланысты болумен жалғасып келуде. Екеуінің де басшылығының дайындығы мемлекеттердің ымыраға келуіне ықпал етумен қатар және салыстырмалы түрде жылдам көппен салыстырғанда келіссөздер үдерістерін тиімді жүзеге асыру басқа посткеңестік елдермен салыстырғанда, бірақ қол жеткізілген келісімдер жиі бұзылумен анықталады. Белгілі бір қиындықтардың себебі ең алдымен айқын және ұзақ мерзімді ішкі және сыртқы саясаттың болмауы жаңа тәуелсіз мемлекеттерге тән стратегиямен айқындалады. Салихалы әзірленген стратегиялық сызықтың жоқтығының салдарынан екі елдің ішкі, демек, сыртқы саясаты да тежеуші фактордың дамудың тежеуші факторына айналмай қоймайтын жүйелі көзқарас серіктестік ынтымақтастықтың белгісіне айналатыны сөзсіз.

Қазақстанның бұрынғыдан күтілетін алшақтауына қарамастан бұрынғы КСРО-дағы серіктес ретінде, Қазақстандағы орталықтан үдерістер азырақ байқалды, бірақ сонымен бірге олар ең күшті кері әсер етті. Қазақстанның орыс ұлтына қатысты жарияланған қорғанысқа қарамастан этникалық орыс азшылығының мүдделері, іс жүзінде қалыптасқан жағдайлардың нәтижесінде қазақстандық орыстарының едәуір бөлігін эмиграцияға кетуіне мәжбүр етті, бұл өз кезегінде Қазақстан экономикасына ағынның салдарынан кері әсерін тигізді себебі жоғары білікті кадрлар тапшылығы байқалуда.

Сонымен қатар Қазақстан халқының этникалық құрамының ерекшеліктері мен байланысты мәселелер негізінен ұлттық қалыптасуын анықтаудағы демеу болмайтын тәуелсіз Қазақстан мемлекетінің идеологиясы Қазақстанның ішкі және сыртқы саясатына ықпал ету және осыдан қазақ-орыс қатынастарының дамуымен анықталады.

Бұл ретте Президенттер бір-бірінің территориясында тұрақты тұратын Қазақстан мен Ресей азаматтарының азаматтығы мен құқықтық жағдайына қатысты мәселелерді шешудің негізгі қағидаттары туралы меморандумға, сондай-ақ Байқоңыр ғарыш айлағын қолдану мәселесі талқыланған болатын. Бұл құжаттардың негізгі қорытындысын айқындай келе, екі жақты берік қарым-қатынастардың өзіндік ірге тасы, - деп санауға болады. Бұл жерде азаматтыққа және Байқоңыр ғарыш айлағының мәртебесіне қатысты келісімдерді атап өткен жөн, өйткені олар әлемдік тәжірибеде бірегей болып келеді.

КСРО ыдырағаннан кейін Қазақстан мен Ресейді толғандырған мәселелердің сәйкес келуі тұрақты достық қарым-қатынастарға негізделген өзара көмек болды. Семей полигонында бұрын жасалған ядролық құрылғыларды бөлшектеу бойынша әскери-техникалық ынтымақтастық туралы келісімдер және сондай-ақ оны толықтай жабу туралы, сондай-ақ әскери-техникалық

ынтымақтастық мәселелері бойынша басқа да құжаттарға байланысты ымыраға келген болатын. Екі ел арасындағы мәдени-гуманитарлық байланыстарға көп көңіл бөлінді [111, 135 б.].

Ұзақ уақыт бойы әртүрлі қызмет салаларында бірлескен жұмыстар жүргізілді. Мұнда қаржы-өнеркәсіп саласына да көп көңіл бөлінді. 1994 жылы ел басшыларының бірінші кездесуі барысында Қазақстан-Ресей бірлескен қаржылық-өнеркәсіптік топтарын құруды реттейтін алғашқы құқықтық құжаттама да жасалды. Дәл осы топтар арқылы Қазақстан Республикасы мен Ресей Федерациясы арасындағы экономикалық байланыстарды нығайту көзделді.

Кеден одағының құрылуына үкіметаралық деңгейдегі екі жақты ынтымақтастық, атап айтқанда, Қазақстан Республикасының Үкіметі мен Ресей Федерациясының Үкіметі арасындағы кеден ісі саласындағы ынтымақтастық және өзара көмек туралы келісімге қол қойылуы ықпал етті.

Осылайша, сол кездегі Қазақстан Республикасы мен Ресей Федерациясы Президенттері Н.Ә. Назарбаев пен Б.Н. Ельциннің алғашқы кездесуі тату көршілік қарым-қатынастарды қуаттап, екі жақты байланыстардың берік құқықтық негізінің негізін қалады. Осының барлығы мемлекеттердің экономикалық, саяси, әлеуметтік, ғылыми-техникалық, мәдени-гуманитарлық салаларда интеграциялануына қызмет етті.

Қазақстан Республикасы мен Ресей Федерациясының бірлесе жұмыс істеуге ұмтылуы елдердің стратегиялық саяси жоспарларымен қатар, азаматтары ғасырлар бойы іргелес өмір сүрген көпұлтты мемлекеттердің ерік-жігерімен де байланысты болды.

Сол елде көптеген жылдары бойы елшілік қызметті атқарған Т.А. Мансұров атап өткендей: «Өзгерістер дәуіріндегі Қазақстан-Ресей ынтымақтастығы оқиғалары мен үдерістерін сыни талдау жаһандану жағдайында қол жеткізілген белестерді бағалауға және болашақтың перспективаларын анықтауға мүмкіндік береді» [168].

2.2 Қазақстан Республикасының Ресей Федерациясымен стратегиялық қарым-қатынастары жағдайындағы ұлттық қауіпсіздігі

Қазақстан мен Ресей арасындағы ынтымақтастықтың негізгі бағыттары кіретін ынтымақтастық жөніндегі үкіметаралық комиссияның құрылымы өзара іс-қимылдың әртүрлі бағыттары бойынша 8 кіші комитеттерді қамтиды: отын-энергетикалық кешен, аймақаралық және шекаралық қатынастар, банкаралық және инвестициялық ынтымақтастық, әскери-техникалық, өнеркәсіп, көлік, ғылым және жаңа технологиялар, бірлескен трансшекаралық су нысандарын пайдалану және қорғау. Сонымен қатар, Байқоңыр ғарыш қызметі саласындағы екі жақты қатынастарды реттейтін кешен бойынша Қазақстан-Ресей үкіметаралық комиссиясы [169] өз жұмысын атқаруда.

Ұлттық қауіпсіздік тұрғысынан КСРО ыдырағаннан кейінгі қазақстан-ресей саудасының құрылымы айтарлықтай өзгерген жоқ: ондағы ең үлкен үлес әлі де

тиесілі машина жасау бұйымдары мен жабдықтары, минералды шикізаттар, металдар және олардан жасалған өнімдер және химия өнеркәсібі өнімдерін құрайды. Сонымен қатар, негізінен Ресейдің Қазақстанға экспорты – электр энергиясы, машина жасау және жабдықтар (26,9%), минералды шикізат (21%), металдар және металл бұйымдары (15,3%), химия өнімдері (12,8%) және тамақ өнімдері тауарлары (12,0%), ал минералдық өнімдер Ресейге негізінен импортталады (52,3%), химия өнеркәсібі өнімдері (17,1%), металдар мен өнімдер олар (13,7%), машиналар мен жабдықтар (7,7%) және, ең соңында, азық-түлік тауарлар мен ауыл шаруашылығы шикізаты (3,2%) [170].

Екі жақты ынтымақтастықта өзара маңыздылыққа ерекше өзара сенімнің көрсеткіштері ғана емес, сонымен бірге инвестициялар еңбекті неғұрлым тиімді бөлу мен кооперация үшін алғышарттарды жасау, демек ЕЭАО интеграциясы аясында айтарлықтай оңды өзгерістер болуда. Ресейдің тікелей инвестициясының жалпы көлемі Қазақстан экономикасы 11 миллиард АҚШ долларға бағаланады, бірақ бұл деңгей тек шамамен ғана, өйткені өзара инвестицияның көп бөлігі оффшорлық компаниялар арқылы жүзеге асырылады [171].

Жалпы, Қазақстан-Ресей өзара байланысын сипаттайтын көрсеткіштер сауда елдердің экономикасының дамуы мен жағдайына сәйкес келеді, бірақ сонымен бірге табысты бірлескен жобалардың айтарлықтай жетіспеушілігі бар жоғары технологиялық сектор және бағдарламаларды үйлестірудің жеткіліксіздігі инновациялық сипат пен көптеген көрсеткіштердің оң динамикасы экономикалық өзара әрекеттесу тікелей немесе жанама түрде анықталады сонымен қатар шикізат және оларды өңдеу өнімдерінен құралады.

Сонымен қатар, Ресей Федерациясының сыртқы саудадағы рөлі Қазақстанның төмендеу тенденциясы айқын және оның орны еуразиялық интеграцияны ілгерілетуге қарамастан, инвестициялық салада, салыстырмалы түрде аз: ЕО - Қазақстан экономикасының негізгі шетелдік инвесторы [172] шетелдік тікелей инвестицияның 50%-дан астамын қамтамасыз етеді, ал қытайлық инвесторлар Ресейден көбірек жаңа кеңістіктерді бағындырумен айналысуда [173].

Ресеймен арасындағы ынтымақтастықтың стратегиялық маңызды бағыттарын талдау барысында Қазақстанмен қарым-қатынасында энергетика секторынан бастаған жөн. Осы зерттеу контекстінде мысал ретінде қарастырылады, және мұқият дамыту қажеттілігін көрсетеді. Атап айтқанда Қазақстанға және оның стратегиясы өз кезегінде, осы саланы дамытуға сындарлы көзқарас қажет.

Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін ең бай қоры бар Қазақстан пайдалы қазбалар тікелей шығу жолдарынан тиімді түрде әлемдік нарықтарға жөнелтілуде. 1990-шы жылдардың басында өндірілген шағын көлемді көмірсутектерді экспорттау мүмкін емес еді, өйткені ел болып шықты құбырлар Қытай бағытында орналасқан жоқ, ал жалғыз газ құбырлары жүргізетін Ресейде

оған қарағанда өзінің геосаяси және қол жеткізу үшін артықшылығын пайдалана алмайтын экономикалық мақсаттар болды [174].

Бұл тетікті Ресейдің пайдалануының мысалы болып табылады, яғни 1979 жылы ашылған Қарашығанақ кен орнын игеру әлемдегі ең ірі мұнай және газ конденсатты кен орындарының бірі [175]. Бастапқыда РАО Газпромның бірлескен ұсынысын қабылдамады кен орнының игерілуіне байланысты қазақстан билігі шығынға батты және Консорциум шеңберінде құрылған Ресеймен ынтымақтасуға мәжбүр болды Қарашығанақ Петролеум Оперейтинг Б.В. (КПО) [176], оның ішінде «ЛУКОЙЛ» [177]. КПО Каспийдің құбыр жүйесін пайдалануы мүмкін Құбыр консорциумы (СРС емес [178], өз өнімдерін экспорттау үшін тек Ресейге тиесілі құбырлар, бірақ мұнайдың көп бөлігі одан мемлекеттік компаниялар бақылайтын КазРосГаз Қазақстан-Ресей бірлескен кәсіпорнын сатып алды [179].

2001 жылға дейін экспорттың негізгі бағыты Қазақстан мұнайы Атырау- Самара мұнай құбыры болды, квота бекітілді пайдалану жыл сайын саяси мәміленің нысанасына айналған, екі жақты қатынастардың кең ауқымды мәселелерін қамтыған: Байқоңыр ғарыш айлағын жалға алу, ресейлік әскерилерді Қазақстан аумағындағы полигондар ұстау мәселелері, ресейлік компаниялардың қатысуы Қазақстандық мұнай-газ жобалары, шекараларды белгілеу, акваторияны бөлу Каспий теңізі және т.б. Қазақстан үшін қазіргі жағдайдан шығу жолы СРС және құрылыс халықаралық консорциумын құру болды Мұндай құбыр Теңіз-Новороссийск ретінде қалыптасты [180].

2002 жылы «Төменгі шекараны белгілеу туралы» келісім хаттамасына қол қойылды. Қазақстан егемендік құқықтарын жүзеге асыру мақсатында, Каспий теңізінің солтүстік бөлігіне жер қойнауын пайдалану [181], бұл Қазақстан үшін де, Ресей үшін де үлкен жетістік болды, яғни Каспий теңізін бөлу саласындағы ынтымақтастықтың жетістігіне қол жеткізілу мәселесінде айтарлықтай қол жеткізілген болатын [182]. Қазақстан пайдалы қазбаларын өндіру бойынша да, Каспий теңізіндегі барланған мұнай қоры бойынша да көшбасшы мұнай-газ аймағының [183], бірақ мұнай өндіру бойынша басымдығы бар жоба бойынша Каспий теңізінің қайраңындағы Қашаған кен орны, онда «Қазақстанның Каспий мұнай тасымалдау жүйесін» құру жобасы (ҚКМТЖ), белгісіз уақытқа кейінге қалдырылды [184], оның себебі 2013 жылы табылған газдың ағуы, санкциялар және күмәнді табыстылық жобалардың болуымен түсіндіріледі [185]. Бүгінгі халықаралық қатынастардың тез арада өрбу үдерісінің энергетика саласындағы ұлттық қауіпсіздік мәселесінің одан әрі қамтамасыз етілуі көптеген сыртқы факторының сұраныс пен ұсыныстың болуымен қатар, Украинадағы қақтығыстың көпжақты дипломатияның әлсіздігі әсерінен санкцияларды салудың нәтижесінде, Қазақстан баламалы көліктік инфрақұрылымдық жобаларды іске асыруға бел буғандығында болып отыр. 2022 жылдың тамызында президент Тоқаевтың Бакуге мемлекеттік сапары оған дәлел бола алады. Яғни баламалы көліктік дәліздерді нығайтудың транскаспийлік қарым-

қатынастардың стратегиялық маңыздылығы бар жобаларды іске асырудың Қазақстанның ұлттық мүдделеріне сәйкес келетіні анық.

Алайда екі жақты қарым-қатынастардың шеңберіндегі тарихи шолуының нәтижесіндегі келіспеушіліктер мен қиындықтардың болуына қарамастан, шамамен 2007 жылға қарай транзит Орталық Азияда өндірілетін газ Қазақстан территориясы арқылы Ресейге кеңестік заманындағы деңгейге жетті. Стратегиялық ынтымақтастықты кеңейту аясында «Газпром» Қазақстанмен Каспий теңізі арқылы газ құбырының құрылысын жоспарлады және Каспий газ құбыры жүйесін (КГҚЖ) құруға байланысты Ресей, Қазақстан және Түрікменстан президенттері қол қойған келісім-шарт негізінде жүзеге асырылып келген болатын [186]. Алайда Еуропадағы газға сұраныстың төмендеуі нәтижесіндегі іс-қимылдардың пайда болуымен негізделген Орталық Азия газының осындай ынтымақтастық көлеміне деген қажеттілік қойылған мәселенің арқасында Каспий газ құбыры жобасы тоқтатылып, оған қоса газ өндіруді үнемі ұлғайтып отырған Қазақстан қайта бағдарлауды бастап, Қытай тарапынан кең нарығына жеткізіліп отырды [187]. Бұл өз кезегінде энергетикалық саласындағы ұлттық мүдделерді нығатудың көп векторлы сыртқы саясатын жүзеге асырумен қатар, Қазақстан энергетикалық тасымалдаудың диверсификациясын анықтаушы күші ретіндегі мәселесін бірінші орынға қоятындығының белгісі болуымен анықталады.

Мысалы, Қазақстан ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету іс-шарасы бойынша ұлттық мүдделерді одан әрі нығайтудың бірнеше ірі құбыр жобаларын жүзеге асырды, соның ішінде стратегиялық маңыздылыққа ие Қазақстан-Қытай мұнай құбыры болып табылады [188]. 2015 жылдың қарашасында батыс пен орталықтың газ өндіру аудандарын байланыстыратын Бейнеу – Бозой – Шымкент [189] магистральды газ құбыры пайдалануға берілді. Қазақстан оңтүстіктегілермен бірге кеңес дәуірі кезінде өзбек газымен қамтамасыз етілген энергия тапшылығына ұшыраған аймақтарды қамтамасыз етумен қатар, энергетикалық қауіпсіздігін одан әрі нығата түсумен ерекшеленді. Оның ерекше маңыздылығы ретіндегі мәселенің Түркіменстан магистральдық газ құбырын газбен қамтамасыз ету үшін пайдалану – яғни Өзбекстан-Қазақстан-Қытай 2009 жылдың желтоқсанынан бастап күшіне енген және қамтамасыз етіле басталған ҚХР сатып алған барлық газдың 35%-дан астамы тұтынуда [190]. Қазақстан территориясы арқылы өтетін Орталық Азия – Орталық (ОАО) [191] магистральдық газ құбырлары және Бұхара-Орал Түрікменстан мен Өзбекстаннан Еуропаға жеткізілетін газ тасымалдау құбырлары [182, 1 б.].

Қазақстан өз активтерін жедел жекешелендіру үдерісін 1990-шы жылдардың ортасынан бастады және сондай-ақ ірі геосаяси ойыншылардың қызығушылықтарын әдейі арттырды, әсіресе өзінің мұнай-газ секторы саласындағы халықаралық ынтымақтастығы кеңейді [192] және мұндай үдеріс белгілі бір дәрежеде ерекшелікпен қарсы алатын, яғни Ресейге тәуелділігін барынша азайта алды. Бұл өз кезегінде тек қана энергетикалық қауіпсіздікті қамтамасыз ете қоймай, сондай-ақ ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің бірден

бір тетігімен түсіндіріледі. Демек, жақын болашақта экспорттық өнімдердің экспортқа арналған мүмкіндіктердің Қазақстан мұнайымен толық қамтамасыз етілді [193], оған Ресейдің қатысуы секторы минимумға дейін сақталып келді. Алайда қазіргі халықаралық қатынастар жүйесіндегі үдерістер сарапшылар мен шешім қабылдаушыларды әлі де болса ойландырумен қоймай, сонымен қатар баламалы жоғарыда атап өткеніміздей тасымалдау мәселелерін қарастырумен әлек болуда.

Ресейдің «Газпром» компаниясы Қазақстанда тек екі бірлескен жобаға қатысады: трансшекаралық Ивашевское кен орнын және Каспий теңізін игеру кен орны Центральное [194] – деп аталатын кен орындар болып табылады. Ал «ЛУКОЙЛ» компаниясының үлесі – ең кең көлемді Ресейдің Қазақстанда болуын қамтамасыз ететін ресейлік инвестор еліміздің мұнай-газ өнеркәсібі, Каспий құбыр консорциумының мүшесі және басқа да бірқатар жобаларда (Теңіз, Қарашығанақ, Құмкөл) [195], жалпы осы өндірістің 10%-ын ғана құрайды. Бұл үдеріс осы саладан Ресейді ығыстырумен жалғасумен деп түсіндіріледі, бұл Ресейдің мүдделеріне ғана емес, сонымен бірге біртұтас стратегияның дамуына қауіп төндірумен қатар еуразиялық интеграция аясындағы отын-энергетика саласына теріс салдарын тигізеді деген пікірлер де айтылуды [182, 1-11 бб.].

Қазақстан мен Ресейдің ынтымақтастығы энергетикалық сектордың басқа да бағыттары бұдан да тұрақты дамыды. Әсіресе шекаралас аудандардағы электр энергетикасын қамтамасыз ету шаралары туралы келісім Қазақстан мен Ресейдің энергетикалық жүйелерінің қатар жұмыс істеуімен анықталады [196].

Ұлттық қауіпсіздіктің стратегиялық ынтымақтастықтың серпінді дамып келе жатқан тағы бір саласы ядролық өнеркәсіп болып табылады, оның ішінде ядролық саладағы Қазақстан-Ресей ғылыми-зерттеу бағдарламалары жүзеге асыруға ықпал ететін энергетика және ядролық физика тек ұлттық қажеттіліктерді қанағаттандыру мәселелерін шешетін сала емес, сонымен қатар екі елдің әлемдік нарықтағы ұстанымдарын нығайтумен белгіленеді [197]. Қазақстандағы өндірілген уран кен орындарын бірлесіп игеру үдерісі 2009 жылдан бастап қарқынын тұрақты түрде арттыра отырып, уранның Қазақстан ең ірі өндірушісі болып табылады [182, 1-11 бб.]. Әлемдік уран өндірісінің 41%-ы Қазақстанның үлесіне тиеді, немесе 23 мың тоннадан астам (Ресей 6-шы орында 3 мың тонна – салыстырмалы түрде) [198]. Қазақстан барланған қорлары бойынша әлемде 2 орында уран – 679 мың тоннадан астам немесе әлемдік қордың шамамен 12%, одан кейін 506 мың тоннамен Ресей (әлемдік қордың 9%) [199]. 2007 жылы Ресейдің Ангарск базасында электролиз химиялық зауыты, халықаралық ядролық атом энергиясын бейбіт мақсатта пайдалану саласындағы Қазақстан-Ресей ынтымақтастығының кешенді бағдарламасы аясында уран байыту орталығы іске қосылып осы бағытта мақсаттар мен болашақ стратегиялық ынтымақтастық нығайып келеді [200].

Екі жақты ұлттық қауіпсіздіктің ынтымақтастық бағдарламаны әзірлеу серіктестіктің маңызды бағыты болып табылатын энергия өндіру және энергия

тұтыну тиімділігін арттыру және тиісті инвестициялық жобаларды іске асырумен айқындалады. Қазірдің өзінде осы бағытта белсенді жұмыс жүргізілуде: мысалы, осы саланы дамыту мақсатында «Қазақстан Республикасындағы жаңартылатын энергетиканы дамыту» бойынша ғылыми жоба жүзеге асырылып келеді. 2050 жылға дейінгі кезеңге өркениетті энергетикалық-экологиялық болашағының жаһандық болжамы, яғни оның негізінде Қазақстан мен Ресей үшін ұсыныстар тұжырымдалған, сондай-ақ стратегияны әзірлеу және басымдылықты негіздеу жобасы жаңғыртылатын, сонымен қатар балама көздері саласындағы ғылым мен технологияның бағыттары Қазақстан Республикасы мен ЕАЭО елдеріндегі энергия көздері бойынша екі жақты ұлттық қауіпсіздік тұрғысынан ғылыми жобалар іске асырылуда [182, 1-11 бб.].

Қазақстан мен Ресей арасындағы екі жақты ғылыми ынтымақтастықта ерекше рөл жоғары оқу орындарына жатады. Университетаралық ынтымақтастық, бірлескен ғылыми және білім беру жобалары жүзеге асырылудың серіктес елдердің ғалымдарын тарту, студенттерді оқыту мен алмасу, біліктілігін арттыру және ғылыми тағылымдамадан өтуге байланысты жүзеге асырылумен қамтамасыз етіледі. Соңғы жылдары жаңа форматтардың өзінің тиімділігін дәлелдеді және тұрақты түрдегі университеттердің халықаралық ынтымақтастығы үшін жаңа мүмкіндіктер беретін халықаралық форумдар білім, ғылым және мәдениет саласындағы өзара іс-қимыл әрекеттер екі ал арасындағы ұлттық қауіпсіздіктің қазіргі сын-тегеуріндері мен шақыруларды сараптамалық талқылауға мүмкіндік береді [201].

Бұл бағытта біздің елдеріміздің ынтымақтастығы бар деп айтуға болады және саланың әсерлі келісімшарттық базасы бар [202]. Бұл келісім-шарт базасы Ресей азаматтарына Қазақстан білім беру ұйымдарында білім алу құқығына кепілдік берді, және өз азаматтарымен тең дәрежеде серіктес ел ретіндегі стратегиялық ынтымақтастық шеңберінде осы салада ынтымақтастықты нығайтты. 2003 жылдан бастап Ресей Үкіметі есебінен Қазақстан азаматтарына білім алуға квота бөлді. Ресей Федерациясының университеттеріндегі және РФА жүйесінің ғылыми мекемелеріндегі федералды бюджет тарапынан Қазақстанда М.В. Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университетінің филиалы функциясын атқаруда. Сонымен қатар, жыл сайын білім гранттары бөлінеді. 1993 жылдан бастап, халықаралық білім беру байланыстары шеңберінде, «Болашақ» бағдарламасы аясында дарынды қазақстандық студенттерін шетел университеттерінде оқу мүмкіндігі, соның ішінде көптеген ресейлік университеттер де бар [203]. 25 мыңға жуық қазақстандық студент Ресей университеттерінде білім алуда және шамамен 1300 ресейлік студенттер Қазақстанда білім алуда [204]. Сонымен қатар, Қазақстан Ресей мектептерінің оқушыларын тиісті пәндер бойынша қазақ тілінде оқытылатын оқулықтарымен қамтамасыз етеді. Бұл өз кезегінде Қазақстан-Ресей қарым-қатынастарының көп жақты ынтымақтастықтың негізіндегі ұлттық қауіпсіздіктің бірлескен маңыздылықтың шеңбер мүдделеріне кіреді.

Қазақстан мен Ресей арасындағы ғылыми шеңберде тиімдірек өзара әрекеттесуді ұйымдастыру құру қажет сияқты мәселелердің бірі, Қазақстан-Ресей ғылыми ынтымақтастық жөніндегі үйлестіру кеңесі, зерттеулермен өзара әрекеттесуге жауапты институттар мен оқу орындары, бағдарламаларды әзірлеу және мемлекетаралық ғылыми алмасуды дамыту жобалары, және оны анықтау үдерісі осы саладағы ынтымақтастықтың басым бағыттарын анықтайтын бірыңғай жұмыс тобының ұлттық мүдделеріне сәйкес келетіндігі анық [197, 232 б.]. Тәжірибелік саладағы оның жұмыс істеуінің нәтижесі бірлескен ғылыми-технологиялық парктер мен мамандандырылған орталықтарды құру жөніндегі ғылыми-зерттеу қызметінің нәтижелерін тәжірибеге енгізу және оның негізінде өндірістік және ғылыми-техникалық ынтымақтастықты дамыту саладағы ынтымақтастықты кеңейту жөніндегі өзара түсіністік туралы меморандум 2013 жылы өнеркәсіп, бірлескен жұмыс тетіктерін анықтау және орындалуын бақылау жөніндегі ынтымақтастық көлемі едәуір кейейте түсумен түсіндіріледі [205].

Әзірге Қазақстан-Ресей кәсіпорындары арасындағы интеграциялық ынтымақтастық жобалары мен Қазақстан сан жағынан аздау және оларды қандай да бір жолмен табысты деп атауға болмайды - соның мысалы ретінде Свердловск қаласындағы атышулы арнайы экономикалық аймақты келтіруге болады. Оның өнеркәсіптік-өндірістік түрі «Титан алқабын» келтіруге болады [206].

Траншекаралық мәселелердің одан әрі нығайту мәселесіне келгенде, оның ішінде Ресейдің мүддесіне келетін болсақ, Ресей экономикасын жаңғыртудың басым бағыттарының бірі және Қазақстан стратегиялық маңызды екі бағытта күш біріктіруі тиіс бағыттары: ғылыми-техникалық және шекаралық ынтымақтастық – бойынша шекарасыз әлеуетті толық пайдалану экономикалық аймақтар және бірлескен ғылыми орталықтармен және өнеркәсіптік пен ауылшаруашылық кластерлерімен бірге жаңаларын құрумен түсіндіріледі [205, 1 б.]. Жалпы шекаралық ынтымақтастық тақырыбы және кластерлік қағида бойынша бірлескен жобаларды ұйымдастыру сияқты орынды ерекше назар аударумен шектеледі. Ал ол үшін негіз ретінде трансшекаралық ынтымақтастықтың маңызды рөліне қосымша Қазақстан мен Ресейдің экономикалық интеграциясы атап өткен жөн, яғни хронологиялық тұрғыдан белсенді дамуға ие болған бірінші бағыт болып табылады. 1990-шы жылдар бойы трансшекаралық және аймақаралық ынтымақтастықты дамыту шарттары Қазақстан мен Ресейді ерекше қолайлы деп сипаттауға болады.

Бұған шекараның үлкен ұзындығы да, оның жоғары дәрежесі де ықпал етумен қоса, өнеркәсіптік ынтымақтастықты дамыту – кеңестік кезеңнің мұрасы. Шекара бойымен шектесетін 12 ресейлік және 7 қазақстандық облыстар мен аймақтармен іргелес жатқан аймақтар екі жақты қауіпсіздіктің экономикалық бағытына басымдық берумен анықталады.

Үкіметаралық келісімдер мен ұзақ мерзімді бағдарламалар аймақаралық және шекаралық ынтымақтастықты дамытудың берік негізі болып табылады. Оның негізгі бағыттары өнеркәсіптік, сауда-көлік серіктестігі, гуманитарлық және әлеуметтік сала, денсаулық сақтау, білім, ғылым және мәдениет, туризм,

сондай-ақ төнген қауіпсіздікті алдын алу және жою бойынша бірлескен іс-шаралар мен төтенше жағдайлар және қоршаған ортаны қорғау мәселелердің шешілуінде болып отыр.

Сонымен қатар, шекаралас облыстардың сыртқы экономикалық қызметінде Қазақстан мен Ресей арасындағы сауда өнеркәсіптік және ғылыми-техникалық ынтымақтастық пен инвестиция және технология саласындағы ынтымақтастықтан басым болуымен анықталады [207].

Қазіргі уақытта Қазақстанның үлесін объективті бағалау қиын. Себебі Ресейдің шекаралас аймақтарының сыртқы саудасы қазірдің өзінде 7 жыл бойы, 2010 жылдың 1 қаңтарынан бастап, кедендік Одаққа қатысушы елдердің кеден қызметтері мұндайды тіркемейді және тауар қозғалысы өткен жылдардың статистикасы мұны көрсетеді. Қазақстан Ресейдің бірқатар субъектілерінің негізгі сауда серіктестерінің бірі болып табылады, және шекаралық сауда саласындағы тауар айналымы тұрақты деп сипаттауға болады [208].

Қазақстан-Ресей шекаралық ынтымақтастығына елеулі әсер еткен факторлардың ішінде екі факторды атап өткен жөн: халықаралық ұйымдардағы серіктестердің форматы және мүшелігі. 2008 жылы сол ынтымақтастық өзінің форматын таза трансшекаралық форматқа өзгертті және одан басқа оған басқа аймақтар тартылғаннан кейін аймақаралық шекарасы: Мәскеу, Санкт-Петербург, Астана мен Алматы, сондай-ақ үлкен әлеуеті бар ішкі облыстар: Татарстан Республикасы, Свердловск, Орел, Қарағанды облыстары. Олардың өзара іс-әрекеттесу динамикасы аймақаралық байланыстарды нығайту - деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді және арасындағы серіктестіктің ең болашағы зор саласы болуы мүмкін [209].

Қазақстан мен Ресейдің халықаралық аймақтық ұйымдарға қатысуы аймақаралық және шекаралық ынтымақтастықты дамытуға, әсіресе оның жекелеген бағыттарына оң әсер етеді [205, 1 б.].

Осылайша, ТМД шеңберінде ынтымақтастықты дамытудың нормативтік-құқықтық базасы шекаралық ынтымақтастық және осы салада ортақ стратегия әзірленді. Аймақаралық және шекаралық ынтымақтастық кеңесі құрылды. Достастыққа мүше мемлекеттер мен салааралық ынтымақтастық органдары, экономиканың әртүрлі салаларындағы әрекеттерді үйлестіруді қамтамасыз етілуі жалғасуда [207, 1 б.]. Бұл үдеріс өз кезегінде, Қазақстан Республикасының Ресей Федерациясымен стратегиялық қарым-қатынастары жағдайындағы ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз ететін тетіктері бола тұра, әлемдік тәртіптің қалыптасу жағдайындағы Қазақстан Республикасының егеменділігін жүзеге асыру факторының ұлттық мүдделеріне сәйкес келетіндігімен анықталады. Алайда қазіргі халықаралық қатынастар саласындағы сын-тегеуріндер мен шақырулар көптеген мәселені бірлесе отырып шешілумен байланысты болуда. Осы тұрғыда президент Тоқаевтың жыл сайынғы жолдауларындағы ұлттық қауіпсіздікті нығайтудың рөлін ерекше атап өткен жөн.

Аймақтық қауіпсіздік кешені теориясы (АҚКТ) – Копенгаген қауіпсіздікті зерттеу мектебінің аймақтық қауіпсіздік теориясы Барри Бузан және Оле Вайвер

әзірлеген және “Regions and Powers: The Structure of International Security” – деген монографиясында 2003 жылы жарияланған.

Аймақтық қауіпсіздік кешендерінің тұжырымдамасы әлемнің географиялық аймақтарында қауіпсіздіктің қалай дамитындығы мәселелерін қамтиды. Бұл теориядағы қауіпсіздік мәселелері айтарлықтай қашықтықта емес, керісінше, белгілі бір аймаққа жақын жермен қарастырылады. Аймақтағы әрбір актордің қауіпсіздігі басқа субъектілерге тығыз және өзара тәуелді. Сонымен қатар аймақтарды бөлетін буферлік мемлекеттер бар. Мысалы, географиялық жағынан Таяу Шығыс пен Оңтүстік Азияның арасында орналасқан Ауғанстан немесе Орталық Азия мен Ресейдің Сібір аймағының арасында орналасқан Қазақстан немесе Ресей мен Қытайға жақын орналасқан Қазақстан.

Аймақтар халықаралық қатынастардың барлық басқа теориялары өз орнын таба алатын шағын жүйелер ретінде қарастырылуы керек, мысалы, күштер тепе-теңдігі, полярлық, тәуелсіздік, жүйелер альянсы және т.б.

Қауіпсіздік бес секторды қамтиды: ұлттық қауіпсіздік, саяси қауіпсіздік, әлеуметтік қауіпсіздік, экономикалық қауіпсіздік және экологиялық қауіпсіздік.

Посткеңестік кеңістіктегі халықаралық ынтымақтастықты зерттеу аймақтық және жаһандық дамудың осы салыстырмалы түрде жаңа құбылысын талдау және сәйкесінше Ресейдің және басқа да ТМД елдерінің аймақтық қауіпсіздік жүйесіндегі орнын анықтау қажеттілігінен туындайды. КСРО ыдырағаннан кейін барлық дерлік дамыған елдердің ұлттық мүдделерінің қарама-қайшылығының орталығына айналған кеңестік кеңістік. Көбінесе АҚШ, Түркия, Жапония, Батыс елдерінің ұлттық мүдделері Ресейдің көптеген ТМД елдеріндегі ұлттық мүдделерімен «соқтығысып», конфронтацияға айналу қаупін туғызады. Бұл ретте посткеңестік кеңістіктің аймақтық қауіпсіздік жүйесі ТМД елдері үшін ортақ бағдарларды, функциялары мен тұрақты ресурстарын әлі алған жоқ. Посткеңестік кеңістіктегі халықаралық саясат субъектілерінің ресурстық және мақсатты бытыраңқылығы олардың ұлттық қауіпсіздігін оның ішкі және сыртқы құрамдас бөліктері тұрғысынан әлсіретеді.

Посткеңестік кеңістіктегі халықаралық қатынастарды әртүрлі мемлекеттер мен мемлекеттер топтарының ұлттық мүдделерінің сәйкессіздігін көрсететін көпполярлы әлемнің қалыптасу үдерісінде, конфронтациядан кейінгі сананың жаңа жағдайында зерттеу өзекті. Бұл келіспеушілік мынандай ұмтылыстарда көрініс табады: АҚШ – халықаралық істерде біржақты бағытты ұстануға және тиісінше монополярлық әлемге; Ресей – посткеңестік мемлекеттердің Батыспен жақындасуына, олардың еуроатлантикалық саяси құрылымдарға енуіне қарсы шараларды әзірлеуге және жүзеге асыруға.

Бұл алаңдаушылықты ең болмағанда жеңілдету жолдарының бірі халықаралық қауіпсіздік саласындағы жағымсыз тенденцияларға бірлесіп қарсы тұруға, мемлекеттердің тәуелсіздігін, егемендігі мен территориялық тұтастығын ұжымдық қорғауға, классикалық шабуылдарға қарсы тұруға қабілетті посткеңестік мемлекеттердің одақтас өзегін нығайту болып табылады және жаңа

сын-қатерлер мен қауіп-қатерлер, аймақтық қауіпсіздік пен тұрақтылықты нығайту болып табылады.

Посткеңестік кеңістіктегі аймақтық қауіпсіздікке ықпал етудің салмақты механизмін құру бойынша ұлттық және мемлекетаралық күш-жігерді саясаттанулық талдау қажет, бұл бұрынғы тараған Варшава келісімі ұйымы сияқты бұрынғы дәстүрлі қарсыластық тетіктерінен ерекшеленетін еді. ДСҰ және Солтүстік Атлантикалық альянс, іс жүзінде бұрынғы функцияларымен қалады. Оның үстіне НАТО АҚШ-тың соңынан еріп, БҰҰ-ның ұжымдық ерік-жігерін айналып өтіп, бүгінде әлемде үстемдік ету талаптарын кеңейтуде.

Жалпы АҚКТ-нің негізгі идеясы жаһандануға қарамастан, халықаралық қатынастардағы қауіпсіздік қатерлерінің көпшілігі болып табылады және әлі де территориялық сипатқа ие және олардың көлемі тікелей географиялық қашықтыққа байланысты. Бузан мен Вевер атап көрсеткендей - «географиялық факторларды қамтитын қауіпсіздік теориясы орталық сахнаға шығу». Көптеген мемлекеттер ең алдымен көршілерінің мүмкіндіктері мен ниеттеріне алаңдайды. Осы қарым-қатынасқа байланысты қауіпсіздіктің өзара тәуелділігі аймақтық бөлінудің шоғырлануға бейім. Ол қауіпсіздік жүйелерді Бузан мен Вевер аймақты анықтай отырып – «секьюритилендіру және дескьюритизациялау үдерістері өзара байланысты болатын субъектілердің жиынтығы болатын субъектілердің қауіпсіздік мәселелерін бір-бірінен бөлек талдау немесе шешу мүмкін емес» - деген тұжырымдамаға келеді.

АҚКТ конструктивистік және реалистік тәсілдерді кеңінен қолданады. Бұл телрия конструктивистік құрамдас бөлігі бола тұра, секьюритилендіру теориясына сүйенеді, яғни белгілі бір мәселелер арқылы әлеуметтік және саяси үдерістерді талдау қауіпсіздік мәселесінің күйін алумен айналысады. Айқын геосаяси құрамдас, басты халықаралық аумақтық екіпін акторлар (мемлекеттер) және олардың арасындағы күштерді бөлудегі полярлық және оны реализмге жақындатумен анықталады.

ҰҚШҰ-ға мүшелікке байланысты Қазақстан мен Ресейдің үйлестіруіне мүмкіндік беретін ең маңызды тармақтар бойынша аумақтық мемлекеттік органдардың қызметі төтенше жағдайлармен күрес, заңсыз әрекеттерге қарсы тұру мәселелері және осы жағдайдағы көші-қон және есірткінің заңсыз айналымы ҰҚШҰ-ның басқа мүшелерінің өкілеттіктерінің қажеттілігін қамтамасыз етуді белсенді араласуды қажет етеді.

Жоғарыда аталған ұйымдардан басқа, ұзақ мерзімдік тәжірибе үшін шекара және аймақаралық ынтымақтастықтың табысты жиынтығын қалыптастыратын өзара іс-әрекеттесудің дәлелденген құрылымдары мен түрлері 1995 жылдан бастап шекаралас аймақтар басшыларының жыл сайынғы форумдары, онда мемлекеттер басшылары, аймақаралық форумдар және трансшекаралық ынтымақтастық, қазақстан-ресейлік бизнес кеңестер, аймақтар арасындағы екі жақты келісімдер мен шарттар жасалумен елдеріміздің шаруашылық субъектілері арасындағы бірлескен кәсіпорындар жүзеге асырылумен іске асырылады.

Қорытындылай келе, Қазақстан Республикасының Ресей Федерациясымен стратегиялық қарым-қатынастары жағдайындағы ұлттық қауіпсіздігінің кепілі – тығыз екі жақты экономикалық қарым-қатынастар шеңберінде өршуі екі мемлекет бірдей мағынадағы ұлттық мүдделерінен сәйкес келумен сипатталады. Бүгінгі Ресей Федерациясының халықаралық беделі – еліміздің экономикалық ұлттық мүдделері мен ұлттық қауіпсіздігіне айтарлықтай септігін тигізуде. ЕЭО аясындағы стратегиялық ынтымақтастық пен өзара көмек беру мәселесі де күн тәртібінен түскен жоқ. «Орталық Азия + Ресей» форматындағы диалог те өзінің тиімділігін айтарлықтай дәрежеде нәтижесін беруі ұзақ мерзімді стратегияда қандай болатындығы сарапшылардың пікір бойынша белгісіз.

2.3 Қазақстан Республикасының Ресей Федерациясымен қарым-қатынастары жағдайындағы территориялық тұтастық мәселесі

Ресейдің көршілес елдердің бұқаралық санасының элементтерінің бірі ретіндегі бейнелері бүгінде әртүрлі зерттеу тәсілдерінің назарында. Бір жағынан, Ресейде одақтас болып саналатын елдерде адамдардың бізді қалай қабылдайтынын білу әрқашан маңызды және Ресей Федерациясының сыртқы саяси стратегияларына әсер ететін қатынастар. Екінші жағынан, сыртқы көзқарас ел ішінде қалыптасып жатқан жағдайдың негізгі ерекшеліктерін жаңа көзқараспен көруге мүмкіндік береді, жүзеге асырылатын стратегияның күшті және әлсіз жақтарын анықтау.

Тараушада Қазақстан Республикасының егемендігі мәселесі Қазақстан-Ресей мемлекетаралық қатынастары призмасы арқылы қарастырылады. Тараушаның негізгі тұжырымдары, біріншіден, Қазақстан-Ресей қарым-қатынастары одақтық орталық арасындағы қатынастардың кеңестік конституциялық моделінің маңызды элементтерін сақтайтын посткеңестік үлгіге және Қазақстан Республикасының егемендігі тұжырымдамасына негізделген. Екіншіден, егемендіктің осы моделі шеңберінде Қазақстан Республикасы егемендікті қалыптастырудың экономикалық, қаржылық және басқа да нысандарында жеңілдіктер жасауға тиіс, алайда территориялық тұтастық және оның егемендігінің басқа да іргелі қырлары мәселелерінде Қазақстан Республикасы жеңілдік жасамайды. үшіншіден, 1991 жылдан 2000 жылдардың ортасына дейінгі кезеңде. Қазақстан Республикасы үшін Ресей Федерациясының стратегиялық серіктес ретіндегі имиджін сақтау оңайырақ болды, бірақ 2000-шы жылдардың ортасынан бастап Ресей Федерациясы посткеңестік кеңістікте ашық неоимпериялық саясатты жүргізіп келеді, сондықтан Ресей Федерациясының секьюритилендіруі Қазақстан Республикасынан оның егемендігі мен территориялық тұтастығын қорғауға үлкен күш салуды талап етеді.

ТМД елдері тұрғындарының Ресейді қабылдау деңгейі кездейсоқ емес және ЕАЭО-ның тұрақты бақылауында. Бұл бұқаралық деңгейде де орын алады. Яғни, сауалнамалар және сапалық сипаттағы әлеуметтік әдістерді қолдануымен ерекшеленеді. Мысалы, «Интеграциялық барометр» өлшемдерінің бесінші толқыны аясында ТМД-ның жеті елінің тұрғындарының пікірлері тараушамыз

үшін маңызды [210]. Атап айтқанда, осы елдердің (Армения, Беларусь, Қазақстан, Қырғызстан, Молдова, Ресей, Тәжікстан, кем дегенде 1 мың) тұрғындарының қалай тұратыны туралы біле аламыз және әр елдегі тұрғындардың 8,5 мың шамасындағы әлеуметтік фокус топ) аймақтағы интеграциялық мүмкіндіктер мен бастамаларды қалайша қабылдайды және бұл бұқаралық санадағы басым болатын бір-бірінің бейнелерін көрсетеді. Яғни, бүгінгі Ресейдің сыртқы бейнесі қандай? Сауалнамалар тұрғындардың көңіл-күйінің ең маңызды тенденцияларын көрсетеді: мысалы, 2016 жылы жүргізілген зерттеуде Ресей бұрынғысынша қалып қойғандығы анықталды. Қазақстандықтар үшін ең мейірімді ел (сұралғандардың 81%) және солай ойлайтындардың үлесі бірте-бірте азайып барады [210, 10–12 бб.].

Қазақстан Ресейдің сыртқы саясатында әрқашан басымдық болып келетіндігі жайында жоғарыдағы тарауда атап өткен болатынбыз. Қазақстан Республикасының территориялық тұтастығы әрқашан оның сыртқы саясатының стратегиялық маңызды қыры болып саналады. Еуропа мен Азия арасындағы көпір ретіндегі геосаяси шынайылықтар бар «еуразиялық центризм» ретінде қабылдануы тектен тек емес. Ел тәуелсіздігінің қалыптасуы территориялық мәселелермен байланысты екені сөзсіз. Қазақстан Республикасы 1990-шы жылдардың соңы мен 2000-ші жылдардың басында мемлекеттік шекараны демаркациялау мен делимитациялауды жүзеге асырған посткеңестік кеңістіктегі алғашқы елдердің бірі болды. Посткеңестік кеңістікте тәуелсіздік пен егемендіктің қалыптасуы жағдайында нақты белгіленген мемлекеттік шекаралардың болуы Қазақстанның саясаткерлері мен стратегтеріне жаңа мыңжылдық тоғысында аса маңызды стратегиялық міндет қойды.

Десек те, екі елдің достық қарым-қатынастарына май құйып жатқан кейбір ресейлік қайраткерлердің мәлімдемелері Қазақстан-Ресей стратегиялық серіктестігінің беріктігін сынауда. Ресейлік депутаттардың территориялық талаптары Қазақстандағы қоғам қайраткерлері, азаматтар, ұлт патриоттары арасында шиеленіс пен абыржу туғызуда. Мұндай шабуылдар халық арасында Ресей Федерациясының Қазақстандағы саясаты мен мүдделері туралы күрделі қоғамдық пікірдің қалыптасуына ықпал етеді.

Жалпы, Қазақстан Республикасының саяси басшылығы Қазақстанның ұлттық мүдделерін қорғау үдерісінде әрқашан территориялық тұтастықты сақтау саясатын ұстанатын болады.

Тараушаның мақсаты – Қазақстанның Ресеймен қарым-қатынасындағы егемендігі мен территориялық тұтастығы мәселесін зерттеу. Қазақстан Ресейдің ең жақын одақтастарының бірі және көптеген пікір-таластарда Ресей Қазақстанның егемендігінің сенімді қорғаушысы деген пікірде. Алайда, Ресейде 1991 жылдан бері Қазақстанға территориялық талаптар қойып келе жатқан ұлтшылдық сипаттағы ықпалды саяси күштердің бар екені белгілі.

2020 жылдың желтоқсанында Мемлекеттік Думаның депутаты Вячеслав Никоновтың мәлімдемелерінен туындаған дипломатиялық жанжал Қазақстанның Ресеймен қарым-қатынасындағы территориялық тұтастығы

мәселесі КСРО ыдырағаннан кейін және Қазақстанның егеменді ел болып қалыптасуындағы отыз жыл өтсе де өзінің өткірлігі мен өзектілігін жоғалтпайтынын айқын көрсетеді.

Қазақстанның егемендігі мен территориялық тұтастығы мәселесін зерттеу үшін тарауда екі мәселені қарастыру ұсынылады:

1) Қазақстан-Ресей қарым-қатынасының тәжірибесіндегі Ресейдің Қазақстанның егемендігіне қатынасы;

2) Қазақстан мен Ресей арасындағы Қазақстанның егемендігі мәселесінде осы қатынастардың әртүрлі салаларындағы концессиялар мен егемендікті қолдау қырындағы қалыптасқан қатынастар.

Әдіснамалық тұрғыдан зерттеу мәселесінде халықаралық қатынастар теориясының реалистік көзқарасына негізделген, онда мемлекеттік егемендік пен оның территориялық тұтастығы ұғымдары орталық рөл атқарады. Посткеңестік егемендік моделін зерделеу кезінде жақын шетелдегі халықаралық қатынастар жүйесіне шынайы көзқарас проекцияланады.

Сонымен қатар, біз Қазақстанның егемендігі мәселесін посткеңестік кеңістіктегі аймақтық контексте және ондағы қауіпсіздік жүйесін зерттеп жатқандықтан, бұл мәселені зерттеуде Бузан және Вевер [211] аймақтық қауіпсіздік кешендері теориясының пайдасы сөзсіз.

2020 жылдың желтоқсанында Ресеймен қарым-қатынасында Қазақстанның егемендігі мен территориялық тұтастығы мәселесі бірінші орынға шықты. Қазақстан-Ресей қарым-қатынасының шиеленісуіне Мемлекеттік Думаның депутаты Вячеслав Никоновтың Солтүстік Қазақстан тарихи жағынан Ресейге тиесілі екенін жариялаған мәлімдемесі түрткі болды. Ресейлік депутаттың бұл сөздері дипломатиялық жанжал тудырды, Қазақстан Ресей елшілігіне наразылық нотасын тапсырды, онда «кейбір ресейлік саясаткерлердің Қазақстанға қарсы арандатушылық шабуылдарының күшеюі екі ел арасындағы одақтастық қарым-қатынастарға елеулі нұқсан келтіруде» делінген [212].

Негізінде, бұл Қазақстанның Ресейдегі Дума депутаттары мен мемлекеттік емес саясаткерлердің территориялық шағымдарына тап болуы бірінші рет емес. Қазақстан Сыртқы істер министрлігінің мұндай мәлімдемелерге байланысты Ресей Сыртқы істер министрлігіне наразылық білдіруі бірінші рет емес. Әдетте, кезекті осындай дипломатиялық наразылықтан кейін жағдай екі мемлекет басшылары да, сарапшылар да достық және одақтастық ретінде сипаттайтын Қазақстан-Ресей қарым-қатынасының қалыпты жағдайына тез оралды.

Алайда бұл жолы Қазақстандағы Ресей басшыларының территориялық талаптарға реакциясы оның ұзақтығы мен бұқаралық ақпарат құралдарында жариялануымен бұрынғы оқиғалардан айтарлықтай ерекшеленді. Әдетте, дипломатиялық нотадан кейін қазақстандық сарапшылардың территориялық талаптарды жоққа шығаратын және айыптайтын бірнеше материалдары жарияланды, содан кейін жағдай «қалыпты» бағытқа оралды. Бірақ бұл жағдайда медиа науқаны әлдеқайда ұзағырақ, бірнеше аптаға созылды және оған авторлардың әлдеқайда көп саны тартылды, олардың арасында белгілі

саясаткерлер, қоғам қайраткерлері, публицистер және әртүрлі қозғалыстардың белсенділері болды. Алматыдағы Ресейдің бас консулдығында қазақ ұлтшылдарының наразылық шеруі өтті [213].

Ел Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Тәуелсіздік бәрінен де биік» атты мақаласының жариялануы науқанның шарықтау шегі болды. Қазақстан Тәуелсіздігінің 30 жылдығы аясында жазылған мақалада «Егемендігіміздің мәңгілік үштігі – кең байтақ жеріміз, (қазақ) тіліміз және (ұлтаралық) бірлігіміз» [214] делінген. Мақалада Тоқаев Қазақстан жеріне, оның халықаралық мойындалған шекаралардағы территориялық тұтастығына басты назар аударды. Сонымен бірге, «біздің территориялық тұтастығымызға және ұлттық мүдделерді дипломатия арқылы ғана емес, қатал ұстанымдардан да қорғауға дайындығымызға күмән келтіретін барлық арандатушылық әрекеттерге барабар жауап беру» [214, 1 б.] маңызды екені атап өтілді.

Оқиғаның себептері мен оның Қазақстан-Ресей қарым-қатынасына әсері туралы сарапшылар түрлі болжамдар айтты. Жалпы, белгілі сарапшы Сұлтан Әкімбековтің Қазақстан мен Ресей арасындағы күрделі қарым-қатынас жүйесіне бір эпизод әсер ете алмайды [18, 1 б.] - деген пікірі басым болды. Әкімбеков атап өткендей, Қазақстан Ресей саясатының кейбір қырларымен келіспейтінін ашық түрде көрсетті, - деп санауға болады. Қазақстан тарапынан, сірә, тактикалық жағдайларға байланысты мұндай демаршқа белгілі бір қажеттілік болған шығар. Ресей үшін бұл күтпеген жағдай болды, бірақ тараптар өз ұстанымдарын нақтылады. Бұл эпизод жалпы қарым-қатынасқа әсер етпеуі мүмкін [18, 1 б.].

Нұр-Сұлтандағы елшілігі арқылы Қазақстан Сыртқы істер министрлігінің наразылығын қабылдаған Ресей бұл оқиғаны мардымсыз деп есептеп, ресми дипломатиялық жауап беруді қажет етпейтін сияқты ұзақ уақыт бойы жауап бермеді. 2021 жылдың мамыр айының басында ғана Ресей Сыртқы істер министрі Сергей Лавров қазақстандық «Хабар» телеарнасына берген сұхбатында қазіргі жағдайға қатысты өз жауабы мен түсініктемесін берді. Лавров Ресей саясаткерлері Қазақстанның территориялық тұтастығына қатысты арандатушылық мәлімдемелер жасап, жай ғана өздеріне назар аудартуға тырысқан кездегі демократияның шығынына қынжылыс білдірді [215], - деп атап өтті. Бұл ретте Ресей Сыртқы істер министрі мұндай мәлімдемелер Ресейдің Қазақстанға қатысты саясатын айқындамайтын саясаткерлерден шығатынына назар аударды. Бірақ Ресей Федерациясының Қазақстанға қатысты саясатын айқындайтын тұлғалардың бірде-бір мәлімдемесі, біздің одақ туралы келісімдердің кез келгеніне күмән келтіретін мәлімдемелер ешқашан естілген емес және естілмейді. Бұл келісімдер біздің егемендікті, территориялық тұтастықты және бір-бірімізден саяси тәуелсіздікті толық құрметтейтінімізді білдіреді. Ал біз одақтастық қатынастарды мемлекет басшылары келісетін және қол қойған, парламенттер бекіткен және заң болып табылатын, халықаралық құқықтың бір бөлігі болып табылатын құжаттар негізінде дамытамыз [215, р. 174].

Ресейлік депутат Никоновтың мәлімдемесімен болған оқиға, әрине, Қазақстан мен Ресей арасындағы қарым-қатынасқа айтарлықтай әсер ете алмады және тудырған жоқ. Бірақ, оның бұл қарым-қатынастардағы ізі – алғаш рет Қазақстан-Ресей қарым-қатынасы аясында Қазақстанның егемендігі мен территориялық тұтастығы мәселесін айқын көрсетіп берді. Жағдайдың жаңалығы, бәлкім, Қазақстанның ресми дискурсында алғаш рет ашық болмаса да, Ресей тек стратегиялық одақтас ретінде ғана емес, Қазақстанның қауіпсіздігі мен егемендігіне қатер төндіретін қауіп ретінде де көрінді.

Қазақстанның Ресеймен одақтастық қарым-қатынасқа деген бағыты Қазақстанды Ресеймен қарым-қатынастары басымдыққа ие посткеңестік елдердің қатарына қосты. Сарапшылар посткеңестік елдерді, соның ішінде Балтық жағалауын елдерді Ресейге қатысты саясатына қарай үш топқа бөледі. Бірінші топқа 1980-шы жылдардың аяғында болған үш Балтық елдері Латвия, Литва және Эстония кіреді. Ресейге тәуелділікті өз қауіпсіздігі мен егемендігіне қатер ретінде қарастырып, сыртқы саясатының басым бағыты ретінде Батыспен қарым-қатынас орнату бағытын белгіледі. 2000-2010 жылдары бұл мемлекеттер тобына батысшыл, сонымен қатар Ресейге қарсы саясатты көбірек ұстанып келе жатқан Грузия мен Украина жүгінді. Ресейге тәуелділікті өздері үшін қолайлы фактор деп санайтын, сондықтан ресейшіл сыртқы саясат жүргізетін посткеңестік мемлекеттердің екінші тобына Беларусь, Қазақстан, Қырғызстан және Армения жатады. Посткеңестік мемлекеттердің үшінші тобын жоғарыда аталған екі топтың арасына жатқызуға болады, себебі оған мүше мемлекеттер Ресейге де, Батысқа да қатысты нақты саясат ұстанбайды. Бұл мемлекеттерге Әзірбайжан, Молдова, Тәжікстан, Түркіменстан және Өзбекстан кіреді [216].

Жоғарыда атап өткеніміздей, посткеңестік мемлекеттердің бұл үш тобы Ресейге деген көзқарасы негізінде қалыптасты. Сонымен бірге, ресейшіл саясатты жүргізу немесе жүргізбеу ұмтылысы көбінесе Ресейдің өз егемендігіне деген көзқарасын қабылдауымен айқындалды. Егер посткеңестік мемлекеттердің басқарушы элитасы Ресеймен қарым-қатынаста егемендігіне қауіп төніп тұрғанын көрсе, олар одан алшақ болуға тырысты. Егер Ресеймен қарым-қатынас егемендікке қатер ретінде қарастырылмаса, посткеңестік мемлекеттердің басшылары онымен қарым-қатынасты нығайтуға тырысты.

Ресейдің сыртқы саясатында жалпы егемендікке және посткеңестік мемлекеттердің егемендігіне қатынастың маңызы зор. Рут Дейермонд атап өткендей, Ресей өзінің сыртқы саясатында қарым-қатынасқа түсетін мемлекеттердің егемендігіне екі түрлі көзқарасты көрсетеді. Мемлекеттік егемендіктің Вестфальдық тұжырымдамасына сәйкес келетін егемендікке бірінші көзқарасты Ресей посткеңестік кеңістікке кірмейтін мемлекеттер үшін қолданады. Посткеңестік мемлекеттер үшін Ресей егемендіктің басқа тұжырымдамасын қолданады, оны мемлекеттік егемендіктің посткеңестік моделі ретінде анықтауға болады [217].

Мемлекеттік егемендіктің классикалық Вестфальдық тұжырымдамасы мемлекеттің территориялық тұтастығы, барлық мемлекеттердің құқықтық

теңдігі және мемлекеттердің ішкі істеріне араласпау қағидаттарына негізделген. Ресей мемлекет егемендігінің Вестфальдық тұжырымдамасын мемлекеттер арасындағы қатынастардың мызғымас негізі және мемлекетаралық қатынастардың заңды құрылымын құрайтын халықаралық құқық пен халықаралық институттар жүйесінің негізі ретінде қарастырады [217, 1 б.]. Дейермонд атап өткендей, жаңа ғасырдың басынан бастап Ресей өзін халықаралық сахнада мемлекеттік егемендіктің Вестфальдық моделінің ең дәйекті қорғаушысы ретінде көрсетті. Осы ұстанымдарынан Ресей 2003 жылы АҚШ пен Ұлыбритания әскерлерінің Иракқа кіруін БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесі рұқсат етпеген тәуелсіз мемлекеттің егемендігін бұзу деп айыптады. Дәл осындай ұстанымдардан Ресей посткеңестік кеңістіктегі түрлі-түсті төңкерістерді Батыс мемлекеттерінің бұрынғы кеңестік республикалардың ішкі істеріне араласуын айыптайды [217, 1 б.].

Егер посткеңестік кеңістіктен тыс мемлекеттермен, яғни алыс шетелдермен қарым-қатынаста Ресей егемендіктің классикалық Вестфальдық тұжырымдамасы ұстанымдарында тұрса, посткеңестік кеңістіктегі, жақын шетелдегі мемлекеттермен қарым-қатынаста Ресей егемендіктің басқа тұжырымдамасын қолданады, оны сарапшылар посткеңестік, - деп анықтайды. Дайермонд атап өткендей, Ресейдің 1990-шы жылдардан бастап бұрынғы кеңестік республикалармен қарым-қатынасы егемендіктің халықаралық үлгісіне емес, одақ орталығы мен республикалар арасындағы қарым-қатынастың кеңестік конституциялық үлгісіне негізделген [217, 1 б.]. Белгілі болғандай, кеңестік конституция бойынша одақтық республикалар өздерінің байырғы ұлттарының ұлттық мемлекеттілігі болып саналды. Алайда, мысалы, Қазақ КСР-ін қазақтардың толыққанды ұлттық мемлекеті, - деп санауға болмайды [218]: республика ұлттық мемлекеттіліктің ең маңызды шарты – егемендіктен айырылды: республика өз астанасынан емес, Мәскеуден басқарылды. Одақ орталығы Қазақстан аумағына және оның барлық байлығына іс жүзінде иелік етті.

Посткеңестік жағдайларда мемлекеттер арасында, соның ішінде, ең алдымен, Ресейдің қатысуымен қабылданған шешімдер кеңестік конституциялық құқықтың емес, халықаралық құқықтың терминологиясын пайдаланады. Осылайша, КСРО ыдырағаннан кейінгі алғашқы жылдары қабылданған ТМД жарғысында бұл ұйымға мүше мемлекеттер арасындағы қарым-қатынастар тараптардың егемендігін және халықаралық құқықты құрметтеуге негізделгені көрсетілген [219]. Шындығында, Ресей ТМД мемлекеттеріне қатысты кеңестік конституциялық құқық тәжірибесін кеңінен қолданды, олардың егемендігін бір немесе басқа түрде бұзады. 2008 жылы Грузияға қарсы агрессия және 2014 жылы Қырымды аннексиялау Ресейдің посткеңестік мемлекеттердің егемендігін бұзуының экстремалды формаларына айналды.

Жоғарыда айтылғандай, Грузия мен Украинаның Ресейге қатысты саясаты өз бағытында Балтық жағалауы елдерінің – Латвия, Литва, Эстонияның Ресейге

қарсы және батысшыл саясатына жақындап келді. Олар Ресейдің бұрынғы кеңестік республикалардың егемендік көзқарасының посткеңестік үлгісін жоққа шығарып, оны өткен кеңестік кезеңге қайта оралу қауіпі, яғни одақтық республикалар үстінен федералдық орталықтың үстемдігі ретінде қарастырады. Бұл пікір-таласта Ресей бұрынғы республикаларға үстемдік саясат жүргізіп, одақтық орталықтың мұрагері ретінде көрінеді.

Раши Абделал атап өткендей, посткеңестік үкіметтер өздерінің Ресейге тәуелділігін мүлде басқа қырынан қарайды. Егер Грузия, Украина және Балтық жағалауы елдері бұл тәуелділікті өздерінің өмір сүруіне үлкен қауіп деп санаса, Беларусь, Қазақстан, Қырғызстан және Армения Ресейге тәуелділігін қолайлы фактор ретінде қарастырады. Олар Ресеймен қарым-қатынастарын өздерінің егемендігіне қауіп төндірмей, өзара тиімді ынтымақтастық ретінде қарастырады. Бұл төрт елдің көшбасшылары Ресей қолданған посткеңестік мемлекеттердің егемендігіне қатынастың посткеңестік үлгісінде Ресейден өздерінің егемендігі мен ұлттық мүдделеріне елеулі қатер көріп отырған жоқ [217, 3 б.].

Посткеңестік мемлекеттермен қарым-қатынаста өзінің үстемдігін бекітуге ұмтылатын Ресеймен иерархиялық қарым-қатынаста посткеңестік мемлекеттер экономикалық және басқа да пайда алу үшін өздерінің егемендігі мен ұлттық мүдделерінен бас тартуға мәжбүр. Бұл посткеңестік кеңістікке ғана емес, әлемнің басқа аймақтарына да тән. Посткеңестік кеңістікте Ресейдің егемендіктің посткеңестік моделін қолдануы ТМД елдерінің егемендікке айтарлықтай жеңілдіктер жасауына алып келеді. Сарапшылар, мысалы, А. Лукашенко 1999 жылы Ресей мен Беларусь одақтық мемлекетін құру туралы шешім қабылдаған Беларусьті «жартылай егеменді мемлекет» [220], - деп анықтайды.

Қазақстан өз тәуелсіздігінің алғашқы күндерінен бастап Ресеймен экономикалық, сауда, саяси, әскери және басқа да салаларда барынша тығыз қарым-қатынаста болды. Қазақстан-Ресей қатынастары екіжақты және көпжақты негіздегі көптеген шарттармен және келісімдермен бекітілген. Қазақстан-Ресей қарым-қатынасында Ресей жетекші болып, Қазақстан көп жағынан Ресейге тәуелді екені анық. Бұл жағдай кеңестік кезеңде қалыптасып, бүгінгі күнге дейін сақталып келеді. Сондықтан бүгінде Қазақстан-Ресей қарым-қатынасының өзегі – Қазақстанның егемендігі мәселесі.

Жоғарыда аталып өтілгендей, Ресей посткеңестік мемлекеттерге, оның ішінде Қазақстанға да Вестфальдық тұжырымдамасынан өзгеше, кеңестік кезеңнен бастау алған посткеңестік егемендік тұжырымдамасын қолданады. Посткеңестік тұжырымдама экономикалық тиімділік пен қауіпсіздікті сақтау үшін егемендік мәселесі бойынша жақын шет елдердің Ресейге жеңілдіктерін қарастырады. Дегенмен, мемлекеттер ірі мемлекеттермен қарым-қатынаста өз егемендігіне жиі жеңілдік жасауға мәжбүр. Бұл тәжірибе посткеңестік кеңістікте ғана емес, халықаралық саясатта барлық жерде орын алып отыр.

Белсенді ресейшіл саясатты ұстанатын мемлекет ретінде Қазақстан ЕО және Қытаймен қатар еліміздің сауда серіктестерінің үштігіне кіретін Ресейдің маңызды экономикалық әріптесі болып табылады. Соңғы жылдары Қазақстан

мен Ресей арасындағы өзара сауда көлемі орта есеппен 12 миллиард АҚШ долларын құрады [221]. Ресей үшін Қазақстан посткеңестік мемлекеттер арасындағы жетекші сауда серіктестерінің бірі болып табылады. Бұл ретте Қазақстан мен Ресей арасындағы экономикалық қарым-қатынаста Қазақстанға зиянын тигізетін сәттер бар. Осындай сәттердің бірін Қазақстан үшін бұрыннан бар Ресеймен өзара саудадағы теріс сальдо [222, 223], - деп атауға болады. Қазақстанның Ресеймен саудадағы теріс сальдосы, атап айтқанда, Ресейдің қазақстандық өнімді өз нарығына экономикалық емес әдістермен жеткізуді жиі тежеуіне байланысты туындайды. Бұл бизнестің наразылығын тудырады, бірақ Ресей билігіне Қазақстан тарапынан наразылық өте сирек.

Кез келген тәуелсіз мемлекет сияқты Қазақстан да өз егемендігін Вестфальдық егемендік тұжырымдамасы призмасы арқылы қарастырады. Қазақстанның сыртқы саясаты, оның басқа мемлекеттермен қарым-қатынасы осы егемендікті түсінуге негізделген. Бұл Қазақстанның Ресеймен қарым-қатынасына да қатысты, дегенмен соңғысы, жоғарыда айтылғандай, көршілес елдермен қарым-қатынасын егемендіктің посткеңестік моделі бойынша құрып, оларды егемендікке шегінуге мәжбүрлейді. Нәтижесінде ТМД-ның кейбір елдері Ресеймен қарым-қатынастарын шектейді немесе тіпті тоқтатады, ал басқа елдер кейбір мәселелерде (әдетте экономикалық мәселелерде) егемендікке жеңілдіктер мен егемендіктің негізгі іргелі қырларын өзінің Вестфальдық түсінігінде сақтау арасындағы тепе-теңдікті іздеуге мәжбүр.

Тәуелсіз өмір сүрген отыз жыл ішінде Қазақстан Ресеймен өзінің егемендігіне қатысты мәселелерде белгілі бір қарым-қатынас режимін қалыптастырды. Қазақстан өз тәуелсіздігіне әсер етпейтін мәселелерде егемендікте шегініс жасауға дайын, сонымен бірге тәуелсіздікке жеткен жерде егемендікті сақтайды. Осы жылдар ішінде Қазақстан мен Ресей арасындағы қарым-қатынаста Қазақстан Ресейдің егемендігі мен тәуелсіздігіне қатер төндіретін мәселелер бойынша Ресейдің Қазақстаннан жеңілдіктер алу әрекетінен Қазақстан өз егемендігін қорғауға мәжбүр болған жағдайлар бірнеше рет туындады.

Қазақстанның Ресеймен қарым-қатынасындағы егемендік мәселесіне көзқарасын түсіну үшін біз бұл жерде 2012 жылы Еуразиялық парламентті құру туралы ұсынысқа қатысты жағдайды қарастырғымыз келеді. Бұл жағдайда Қазақстанның ұсынған ұсыныстарымен келіспеушілігі болып табылады. Ресейдің аймақтық интеграциялық ұйымның ұлттан жоғары органдарын құруы анықталды. Алайда, Қазақстанда, «Независимая газета» атап өткендей, Еуразиялық парламент идеясын мемлекеттік егемендікке қол сұғу деп есептеп, дұшпандықпен қабылдады [224]. Нұрсұлтан Назарбаев 2012 жылғы желтоқсанда еліміздің саяси егемендігі мәселелері талқыланбайтынын, сондықтан тәуелсіздігімізге қауіп төндіретін кез келген әрекеттің мұндай бірлестіктен шығуымызға әкелетінін атап өткен Нұрсұлтан Назарбаев Қазақстанның интеграциялық жобаларға қатысуының негіздері мен шарттарын атап өтті [225].

Еуразиялық парламентке қатысты жағдайға түсініктеме бере отырып, ресейлік журналист Михаил Ростовский қазақстандық саяси элита тұтастай алғанда Ресеймен тығыз экономикалық одақ құру идеясына дайын болғанын атап өтті. Бірақ бұл жолы Астанаға түбегейлі басқа нәрсе ұсынылды: ұлттықтан жоғары саяси органдар құру. Қазақстан қоғамында бұл мемлекет егемендігіне тікелей қол сұғушылық ретінде қабылданды. Елде наразылық толқыны көтеріле бастады. 2013 жылдың қаңтарына қарай жағдайдың күрделене түскені сонша, «Еуразиялық бірлік» идеяларының негізін қалаушы Нұрсұлтан Назарбаев Еуразиялық парламентке қарсы күресте жетекшілік етті. Еуразиялық парламент идеясын тікелей айтпай-ақ, ол оған батыл крест қойды [226].

Ростовский атап өткендей, Қазақстан өзінің саяси тәуелсіздігінен бір тармақта да бас тартуға дайын емес. Иә, кезінде республика КСРО-ны сақтап қалуға нық қадам басты. Бірақ содан бері 20 жылдан астам уақыт өтті. Қазақстан элитасы, жалпы қоғам тәуелсіз өмірдің бар қызығын сезінді. Бұл сүйкімділіктерден бас тартуға ешкім дайын емес. Алайда, Мәскеудегілердің көпшілігі бұл «нюанстардың» барлығын түк көрмеген сияқты [226, 149 б.].

Еуразиялық парламентке қатысты 2012 жылғы жағдай ресейлік депутат В. Никоновтың 2020 жылғы Қазақстан-Ресей қарым-қатынасындағы Қазақстанның егемендігіне қатынасы туралы мәлімдемесіндегі жағдайға ұқсайды. Ортақ тұсы – екі жағдайда да Қазақстанның егемендігіне қауіп төнді. Сонымен бірге, 2012 жылы Ресейдің Еуразиялық Парламентке ұсынған ұсынысы Қазақстанның саяси егемендігіне мемлекеттің өз бетінше шешім қабылдау және заңдарды қабылдау және бұл құқықты басқа мемлекет үстемдік ететін ұлтүстілік органға бермеу құқығына қауіп төндірді. 2020 жылы мемлекеттің территориялық тұтастығына оның негізгі алғышарты ретінде қауіп төнді. Екі жағдайдың ортақтығы 2012 жылы да, 2020 жылы да Қазақстанның өз егемендігін қорғауда табандылық танытқанында.

Бұл ретте біз Қазақстанның егемендігіне қатысты 2012 және 2020 жылдардағы жағдайлар арасындағы айырмашылыққа назар аударғымыз келеді. Бұл айырмашылық негізінен әлеуметтік-психологиялық сипатта және қазақстандық қоғамының мемлекет егемендігінің қауіп-қатерді қабылдауымен байланысты. Біздің ойымызша, 2020 жылғы қауіп Қазақстанда 2012 жылғы қауіпке қарағанда анағұрлым күрделі, экзистенциалдырақ ретінде қабылданды, ол өткен жылғы жағдай сияқты назар аударма алмады.

Әу бастан Қазақстан мен Ресей арасындағы қарым-қатынаста географиялық фактордың маңызды рөл атқаратынын, яғни бүгінгі таңда олардың арасындағы әлемдегі құрлықтағы ең ұзын (7000 км-ден астам) шекарасы бар екі елдің географиялық жақындығы маңызды рөл атқаратынын атап өткен жөн. Қазақстан Ресейге географиялық жақындығын экономикалық және басқа да жолдармен пайдалануға тырысуда. Бірақ дәл сол географиялық фактор Қазақстанның егемендігі мен территориялық тұтастығына Ресей тарапынан қауіп төндіреді.

Халықаралық қатынастарды зерттеуде мемлекеттер арасындағы қарым-қатынаста географиялық факторға бірінші дәрежелі мән беретін Барри Бузан мен

Оле Вавердің аймақтық қауіпсіздік кешендері теориясы (АҚКТ) кеңінен қолданылады [211, 240 б.]. АҚКТ-тың негізгі идеясы жаһандануға қарамастан, халықаралық қатынастардағы қауіпсіздік қатерлерінің көпшілігі әлі де территориялық сипатқа ие және олардың дәрежесі географиялық қашықтыққа байланысты [227].

АҚКТ, оның авторлары Бузан мен Вевер атап өткендей, географиялық факторлар орталық болып табылатын қауіпсіздік теориясы [227, р. 70]. Көптеген мемлекеттер ең алдымен көршілерінің әлеуеті мен ниеттеріне алаңдайды [227, р. 70]. Осыған байланысты қауіпсіздік саласындағы өзара тәуелділік әдетте аймақтық кластерлерде – «қауіпсіздік кешендерінде» шоғырланған. Аймақтық қауіпсіздік кешені (АҚК) «секьюритилендіру және десекьюритилендіру үдерістері өзара байланысты болғандықтан, осы субъектілердің қауіпсіздік мәселелерін бір-бірінен бөлек талдауға және шешуге болмайтын субъектілер жиынтығы» ретінде анықталады [211, 44 б.].

Секьюритилендіру тұжырымдамасы Бузан-Вевер теориясының негізгі орны болып табылады. Бұл «дискурсивті үдеріс, оның нәтижесінде саяси қоғамдастықта маңызды референтті нысанға экзистенциалды қауіп ретінде үдерісті немесе субъектіні субъектіаралық қабылдау қалыптасады және осы қауіпті көрсету үшін шұғыл және ерекше шаралар қажет [211, 44 б.], - деп танылады. Әдетте, халықаралық саясатта ұлттық мемлекеттер секьюритилендірудің ең маңызды нысандары ретінде түсініледі. Тиісінше, десекьюритизация қоғамдық санада кез келген мемлекеттен келетін қауіптерді қабылдауды жоюдың кері үдерісі ретінде түсініледі.

АҚКТ, біздің ойымызша, посткеңестік кезеңдегі Қазақстан мен Ресей арасындағы қарым-қатынастарды зерттеудің ең адекватты теориялық құралы болып табылады. Бұл, ең алдымен, Қазақстан мен Ресей арасындағы қарым-қатынаста, жоғарыда айтылғандай, Қазақстанның егемендігі мен территориялық тұтастығын Ресейге байланысты қабылдауға ықпал ететін географиялық фактордың үлкен рөл атқаратынына байланысты. Қазақстан мен Ресей географиялық тұрғыдан жақын болғандықтан, оның маңызды бөліктері ретінде посткеңестік кеңістіктің біртұтас аймақтық қауіпсіздік кешеніне енуі маңызды. Бұл Қазақстанның қауіпсіздігін Ресейдің қауіпсіздігінен бөлек талқылауға болмайды, сол сияқты Ресейдің қауіпсіздігі посткеңестік қауіпсіздіктің жалпы кешеніндегі Қазақстанның қауіпсіздігіне байланысты.

Қазақстан-Ресей қарым-қатынасының алғашқы кезеңінде Ресей Қазақстанда табиғи одақтас ретінде қабылданды, бұл негізінен сонау кеңестік кезеңде қазақстан қоғамында қалыптасқан күшті ресейшіл және ресейшіл көңіл-күйдің жалғасы болды. Негізінде бұл көңіл-күй бүгінде Қазақстанда күшті күйінде қалып отыр. Мұндай әлеуметтік жағдайда саяси элитаға Қазақстанның қауіпсіздік жүйесінің орталық осін құрайтын негізгі одақтас ретінде Ресеймен ұлттық қауіпсіздік стратегиясын құру оңайырақ болды. Бұл жағдайда Ресейді басқарушы элита мен қоғам Қазақстанның территориялық тұтастығының басты сыртқы кепілі ретінде қарастырды.

Бірақ Ресейде 1990-шы жылдары. Қазақстанның солтүстік бөлігі коммунистік режим Қазақстанға берген Ресей жері деп, Қазақстанға территориялық талаптар қойған ұлтшыл күштер өздерін жариялады. Бұл акторлардың ішінде ең танымалы жазушы Александр Солженицын мен Либерал-демократиялық партияның жетекшісі Владимир Жириновский болды. Олар бүгінде Ресей атынан сөйлеп, сөйлеп жатқандықтан, мұндай мәлімдемелер қазақстандық қоғамда, ең алдымен оның ұлтшыл бөлігінде Ресейді секьюритизациялауды тудырады. Алайда, бұл сезімдер Қазақстан жеріне талап қойып қана қоймай, сырттан келетін кез келген қол сұғушылықтан көмекке әрқашан дайын Қазақстанның одақтасы ретіндегі күш-қуатының алдында Ресейдің беделін шайқалта алмады [228].

Бұл 1990-шы жылдардағы Ресейді қабылдау Кеңестік кезеңде Қазақстанда ұзақ уақыт бойы тарихи қалыптасқан Қазақстанға деген жоғары сенімге негізделгенін айтады. Ресеймен стратегиялық одақтасу бағыты, Кристофер Стивенс атап өткендей, Қазақстанның осалдығын сезінген сол кездегі Президент Назарбаевтың ұтымды есебімен ғана айқындалған жоқ. Ресеймен көпжақты ынтымақтастық бағыты кең қоғамдық қолдауға және оны достас мемлекет, Қазақстанның стратегиялық серіктесі ретінде қабылдауға негізделген.

Ел дамуының 2030 жылға дейінгі негізгі бағыттарын айқындайтын 1997 жылы жарияланған «Қазақстан-2030» ұзақ мерзімді стратегиялық құжатында сол кездегі Нұрсұлтан Назарбаев оның ең маңызды артықшылығы ретінде Қазақстанның қауіпсіздігі мен территориялық тұтастығына қатерлердің болмауын көрсетті. «Біз бүгін және жақын болашақта Қазақстанның ұлттық қауіпсіздігіне төнуі мүмкін барлық ықтимал қатерлердің тікелей әскери басып кіру және мемлекеттің территориялық тұтастығына қауіп төндіретін сипаты жоқ және болмайды, - деп түсінеміз. Ресейдің де, Қытайдың да, Батыстың да, мұсылман елдерінің де бізге шабуыл жасауға ынтымақсыз жоқ екені анық» [229].

Қазақстан мен Орталық Азияда Ресейдің аймақ мемлекеттерінің стратегиялық серіктесі ретіндегі имиджінің кең тарағанына қарамастан, сарапшылар Ресей Федерациясының мемлекеттік институттарындағы империялық дәстүрлердің беріктігін және ұлтшыл күштердің ықпалын атап өтті. Бұл күштердің ықпалы 1990-шы жылдардың басында билік басындағыларды мәжбүр етті. Ресейдің либералдық-реформашыл үкіметі олармен сыртқы саясатта, соның ішінде Орталық Азияға қатысты консенсусқа ұмтылды. Раджан Менон атап өткендей, бұл консенсус Орталық Азия мемлекеттерінің тәуелсіздігін ресми тануға негізделген, бірақ сонымен бірге Ресейдің аймақтағы ерекше құқықтары мен мүдделерін білдіреді [230]. Оның пікірінше, Орталық Азия елдері мен Ресейдің посткеңестік кезеңдегі қарым-қатынасының ең ықтимал сценарийі – «аюдың қасындағы өмір», яғни Ресейдің стратегиялық мүдделерін ескере отырып, ішкі тұрақтылықты сақтау [230, 169 б.].

Қазақстандық сарапшы Өмірсерік Қасенов 1990-шы жылдардағы Ресейдің әскери доктринасын саралай келе, Ресей бір жағынан Қазақстан қауіпсіздігінің кепілі болса, екінші жағынан іргелі қатер ретінде оған әрекет ететін Қазақстан

мен Ресей арасындағы қарым-қатынастың кереғарлығын анықтады. Бұл құжатта Ресей Қазақстанды одақтас ретінде, өзінің ұлттық мүдделерінің бір бөлігі ретінде және сонымен бірге ықтимал әскери қауіп ретінде қарастырады [231]. 1990-шы жылдардағы Ресейді Қазақстандағы басым қабылдауға кереғар болып көрінетін мұндай мәлімдеме таңқаларлық емес, өйткені ол Бузан-Вевердің аймақтық қауіпсіздік теориясына әбден сәйкес келеді.

Ресейдің стратегиялық одақтас ретіндегі бейнесі 1990-2000-шы жылдардағы Қазақстанның қоғамдық пікірінде оның сыртқы саясатының империялық мәнін көп жағдайда жасырды. Осы кезеңде КСРО ыдырағаннан кейінгі экономикалық дағдарыс Ресейдің посткеңестік кеңістіктегі неоимпериялық саясатына кедергі келтірді. 2000-шы жылдардың ортасында мұнай бағасының өсуі және Ресей экономикасының қалпына келуіне ықпал етті. Сол уақыттан бері Ресейдің посткеңестік кеңістіктегі неоимпериялық саясаты барған сайын айқын бола бастады. Посткеңестік аймақта Ресей көшбасшысы Путиннің саясаты Ресей үстемдігін бекітуге бағытталған, ал жаһандық ауқымда ол Батысқа қарсы сипатқа ие болып келеді.

2000-шы жылдардың ортасынан бергі Путин тұсындағы Ресейдің сыртқы саясатын түсіндіруге тырысып, Джордж Бреслауэр оны Горбачев пен Ельцин тұсындағы Ресей саясатымен салыстырады. Оның көзқарасы бойынша, ойша Горбачев пен Ельцин Кеңес Одағының/Ресейдің халықаралық қатынастардағы әлсіздігі ұстанымынан шықты. Эмоционалды түрде екі көшбасшының да Батысқа қабылдануға және Батыс елдерінің отбасына кіруге - деген ынтасы болды. Керісінше, Путиннің сыртқы саясаты жаңа күш-қуат сезімінен және эмоционалды түрде Батысқа деген реніш сезімінен туындайды [232].

Ресейдің посткеңестік кеңістіктегі неоимпериялық саясаты оны 2008 жылы Грузиямен қақтығысқа апарып соқты, нәтижесінде Абхазия мен Оңтүстік Осетия Грузиядан бөлініп, өздерін тәуелсіз мемлекет деп жариялады. Бірақ Қазақстан ТМД-ның басқа мемлекеттерімен бірге олардың «тәуелсіздігін» мойындамады. Бұл Абхазия мен Оңтүстік Осетияны тану арқылы Ресейдің неоимпериализмінің келесі құрбандары болудан қауіптенген ТМД елдерінің ұжымдық шешімі болды. Қазақстан сияқты ТМД елдері де сол кезде Ресейге бұл мәселеде жеңілдік жасау мүмкін емес деп есептеді, өйткені бұл мәселе олардың егемендігі мен территориялық тұтастығына тікелей әсер етті.

Дегенмен, Ресейдің агрессивті саясаты ТМД елдерінің көпшілігінде, соның ішінде Қазақстанда секьюритилендірудің жоғары деңгейіне әкелген жоқ. Қазақстанда, сондай-ақ ТМД-ның басқа елдеріндегідей шын мәнінде секьюритилендіруге Ресей 2014 жылы Қырымды Украинадан аннексиялап алып, жергілікті сепаратистердің көмегімен Донбассты басып алған кезде тудырды. Осыдан кейін Ресей посткеңестік мемлекеттердің, бірақ бәрінен бұрын онымен шектесетін елдердің территориялық тұтастығына үлкен қауіп төндіретіні бірден белгілі болды. Бұл елдердің қатарына КСРО ыдырағаннан бері солтүстік бөлігін Ресейдің ұлтшыл күштері иемденіп келген Қазақстан да бар.

Қазақстандағы Ресейді секьюритилендіру Қазақстанның өзіне Ресей агрессиясының мүмкіндігін жобалап, Украинадағыдай өз территориясының бір бөлігін жоғалтуымен анықталады. Ресеймен шектесетін әрбір посткеңестік мемлекет өзін осал, ұзақ мерзімді достық немесе стратегиялық серіктестік арқылы қорғансыз сезінеді. Егер Ресей өзімен көптеген келісім-шарттар арқылы байланысқан, халқы әрқашан орыстармен бауырлас, тіпті бір халық деп жарияланған Украинаға шабуыл жасаса, басқа мемлекеттер мен халықтар туралы, Қазақстан мен қазақтар туралы не айта аламыз? Ресейден өзін қауіпсіз сезіну үшін қандай кепілдіктер болуы керек? Қазақстан қоғамында ресейлік секьюритилендірудің жоғары деңгейін тудыратын дәл осы сұрақтарға Қазақстанда ешкім жауап бере алмайды.

Біздің ойымызша, бүгінгі Қазақстандағы ресейлік секьюритилендірудің жоғары деңгейі оның басшылығы мен қоғамының Мемлекеттік Думаның депутаты В. Никоновтың 2020 жылғы желтоқсандағы мәлімдемесіне реакциясын айқындайды. Бұл резонансқа не себеп болды? Өйткені, Никонов тек парламент депутаты және Ресей Сыртқы істер министрі Сергей Лавров орынды айтқандай, Ресейдің сыртқы саясатын анықтамайды. Билік дәліздерінен жырақта жүрген ресейлік саясаткердің келесі территориялық талабына мән берген жөн бе?

Осы жерде біз сарапшылар мен журналистердің пікірлерінде байқалмай қалған, бірақ Никоновтың мәлімдемесіне жауап ретінде БАҚ-та науқанды бастағанда Қазақстан басшыларының назарында болғаны сөзсіз. Сұхбат В. Путиннің 2020 жылдың маусымында берген сұхбаты туралы болып отыр. Бұл сұхбатында Путин КСРО құрылған кезде «көптеген республикалар орыс жерінің орасан зор көлемін алғанын» атап өтті. Бұл ретте Путин: «Сұрақ туындайды: егер бұл немесе басқа республика Кеңес Одағының құрамына еніп, бірақ өз жүгінде орасан зор ресейлік жерлерді алып, содан кейін құрамнан шығу туралы шешім қабылдады ма? Бірақ содан кейін орыс халқының сый-сияпатын сүйретпей, тым болмаса келгеніммен шығатын еді. Путин қай республикалар мен қандай жерлерді ойлағанын нақтыламады. Бірақ ол Кеңес Одағы құрылған кезде одан шығу құқығы келісімде қол қойылғанын, бірақ шығу тәртібі белгіленбегенін түсіндірді [233].

Путиннің бұл мәлімдемесі Ресеймен көршілес посткеңестік елдерде, оның ішінде Қазақстанда үлкен алаңдаушылық тудырды. Осыған байланысты РФ президентінің баспасөз хатшысы Дмитрий Песков оның бастығының сөзі Ресейдің басқа бұрынғы кеңестік республикаларға аумақтық талаптары бар дегенді білдірмейді, - деп түсіндірді. Путин «сыйлықтар туралы айтқан жоқ. Ол кеңестік конституцияда бірқатар жағдайлар қарастырылмаған бұрынғы жүйелі қателіктер туралы айтты [234].

Тек бір жылдан кейін, 2021 жылдың шілдесінде «Орыстар мен украиндардың тарихи бірлігі туралы» [235] мақаладан бір жыл бұрынғы сұхбатында Путиннің Украинаны меңзегені белгілі болды. Алайда, 2020 жылы Кремльден Д. Песковтың пікірінен басқа түсініктеме болған жоқ, сондықтан Украина, Қазақстан, Балтық жағалауы елдері және Ресеймен шектесетін басқа да

мемлекеттердің басшылары Ресейдің территориялық сыйлары туралы айтқанда Путин оларды меңзеп тұрған жоқ па деп үрейленді ме?

Қазақстандағы ресейлік секьюритилендірудің жоғары деңгейі жағдайында Путиннің сұхбаты аясында қабылданған Никоновтың ескертулері тыңдалды. Екі мәлімдеме бір-бірімен байланысты деп қабылданды. Никоновтың сөзін қаласа да, қаламаса да, Қазақстанда Путиннің сұхбатын нақтылау ретінде қабылдады. Путиннің сұхбатымен бірге қарастыратын болсақ, Никоновтың мәлімдемесі Қазақстанда ресейлік депутаттың кезекті территориялық шағымы емес, мүлде басқа дыбысқа ие болды. Реакция Никоновтың мәлімдемесіне ашық айтылғанымен, ол жанама түрде Путин-Никоновтың мәлімдемесіне сілтеме жасады. Бұл формада бұл мәлімдеме Қазақстанның мәлімдемеге реакциясын алдын ала анықтайтын мүлдем басқа салмақ пен мағынаға ие болды.

Тарауда жүргізілген зерттеу Қазақстанның Ресеймен қарым-қатынасында егемендік пен территориялық тұтастықты қорғау маңызды орын алатынын көрсетеді. Мемлекеттік Думаның депутаты Вячеслав Никоновтың Солтүстік Қазақстанның Ресейге тарихи тиесілілігі туралы мәлімдемесіне Қазақстанның бұрын-соңды болмаған реакциясы Қазақстанның Ресеймен қарым-қатынасындағы территориялық тұтастығы мәселесі уақыт өте келе өзінің өткірлігін жоғалтпай, керісінше, тіпті шиеленісіп бара жатқанын дәлелдейді. Қазақстан өзінің посткеңестік сыртқы саясатында Ресеймен қарым-қатынасқа басымдық беретін елдердің бірі болып табылады. Ресей көршілес елдермен қарым-қатынасын посткеңестік егемендік тұжырымдамасы негізінде құрады, сондықтан Қазақстан егемендіктің экономикалық, қаржылық және басқа да нысандарында жеңілдіктер жасауға мәжбүр. Алайда, территориялық тұтастық, ұлттық қауіпсіздік және оның егемендігінің басқа да іргелі қырлары мәселелерінде Қазақстан-Ресей қарым-қатынасының тарихы көрсеткендей, Қазақстан шегініс жасамайды. Қазақстан мен Ресей арасындағы қарым-қатынастар үшін Ресейдің Қазақстанның стратегиялық серіктесі ретіндегі имиджінің маңызы зор, бұл осы қатынастардағы сенімді нығайтуға ықпал етеді. 1991 жылдан 2000 жылдардың ортасына дейінгі кезеңде, Қазақстанға Ресейдің стратегиялық серіктес ретіндегі имиджін сақтау оңайырақ болды, өйткені Ресейдің экономикалық әлсіздігінен посткеңестік кеңістікте неоимпериялық саясатты жүзеге асыру қиынырақ болды. 2000-шы жылдардың ортасынан бастап Ресей посткеңестік кеңістікте ашық неоимпериялық саясат жүргізіп отыр, бұл оның қауіп ретінде қабылдауын, тіпті Қазақстан сияқты Ресейге адал мемлекеттерде де күшейтеді. Ресейдің секьюритизациясының күшеюі Қазақстаннан оның егемендігі мен территориялық тұтастығын қорғауға көбірек күш салуды талап етеді.

3 ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЕГЕМЕНДІЛІГІН ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ ФАКТОРЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ МҮДДЕЛЕРІ КОНТЕКСТІНДЕГІ САУАЛНАМАЛЫҚ ЗЕРТТЕУДІҢ САРАПТАМАЛЫҚ ТАЛДАУЫ

Әлеуметтік сараптамалық сауалнамалық зерттеу жұмысы 2022 жылдың қыркүйек айының 1-15 күндері арасында өткізілді. Сауалнама www.google.com сайты платформасының көмегімен құрастырылып электронды түрде фокус-топтарға таратылды. Респонденттердің саны екі апта ішінде жүзге жуық (нақты саны 96) жауаптар алынды. Сауалнаманың сұрақтары диссертациялық тақырып жұмысының теориялық және өзектілігіне байланысты құрастырылды (Қосымша А). Яғни сауалнаманың басты мақсаты, зерттеу нысанын қолданбалы тәжірибеде қоғамдық пікірді анықтау арқылы, оны ғылыми түрде сараптамалық талдау жасаумен қорытындыны тұжырымдау болып табылады.

Егер диссертацияның алғашқы екі тарауында біз көбінесе Қазақстанның егемендігі мен ұлттық мүдделері мәселесіне теориялық сараптамалық талдау жасасак, жұмысымыздың осы үшінші тарауында біз ең алдымен осы жұмыстың эмпирикалық сараптамалық талдауына сүйендік. Осы мақсатта жұмыстың осы тарауында Қазақстанның егемендігі, ұлттық мүдделері мен ұлттық бірегейлігінің әртүрлі қырлары бойынша сарапшылардың пікірлерін сараптамалық талдауға бағытталған сараптамалық сауалнама жүргіздік. Сараптамалық сауалнама диссертацияның алғашқы екі тарауында біз жасаған тұжырымдарды белгілі бір дәрежеде растауға немесе нақтылауға арналған.

Сіздің мамандығыңыз? (сурет 1).

Сурет 1

Әлеуметтік сараптамалық сауалнаманың фокус-тобына келетін болсақ, (сурет 1) көрсетілгендей, респонденттердің басым бөлігі 34,7% - жоғары білім беру саласының өкілдері, оның ішінде Қазақстанның барлық аймақтары қамтылған (тек қана Алматы, Астана қалалары емес) әлеуметтік-гуманитарлық бағытындағы профессорлық-оқытушылар құрамы құрады. Респонденттердің екінші басым бөлігі 32,6% - еліміздегі әр түрлі қоғамдық қатынастарды зерттейтін ұйымдардың (think tanks, ғылыми-зерттеу институттар т.б.) ғылыми қызметкерлері құрады. Ал, респонденттердің үшінші басым бөлігі 10,5% -

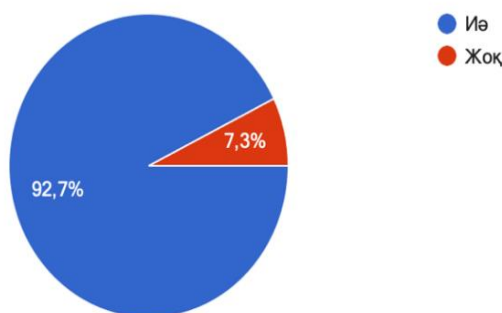
халықаралық қатынастар саласындағы мамандар құрады, оның ішінде ҚР СІМ (Астана және Алматы қалаларындағы өкілдіктері), шет елдегі ҚР дипломатиялық миссия өкілдері мен қызметкерлері, сондай-ақ тақырып аясында айналысатын халықаралық қатынастар сарапшылары құрады.

Біздің ойымызша, біздің сараптамалық сауалнамадағы сарапшылардың құрамы диссертацияның осы тарауында қойылған мақсатқа жеткілікті түрде өкілдік етеді. Сарапшылардың арасында Қазақстанның халықаралық қатынастарды зерттеушілері де, еліміздің сыртқы саясатын бір немесе басқа бағытта жүзеге асыруда өздерінің кәсіби қызметімен айналысатын практиктер де айтарлықтай дәрежеде ұсынылған. Біздің сарапшылар тобында сонымен қатар журналистер, тарихшылар және диссертациялық жұмысымыздың мақсаты үшін пікірі қызықтыратын басқа да мамандықтардың өкілдері бар. Қорытындылай келе, сарапшылардың басым бөлігі Қазақстандағы жоғары оқу орындарының профессорлары, оның ішінде «халықаралық қатынастар» мамандығы бойынша сабақ беретін мамандар қамтылған. Бұдан мынадай қорытынды жасауға болады: біздің сауалнамадағы сарапшылар бізді қызықтыратын Қазақстанның егемендігі, ұлттық мүдделері мен ұлттық бірегейлігі мәселелері бойынша жеткілікті тәжірибе мен білімге ие, бұл оларға қазіргі Қазақстанның сыртқы саясаты туралы сауатты пайымдаулар мен түсініктер жасауға мүмкіндік береді.

Демек, сауалнаманың авторлары респонденттердің жауабын қабылдай отырып, әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар саласында кездесетін әлеуметтік сараптамалық сауалнаманың репрезентативті екендігіне көз жеткізе отырып, алдағы тараушаларда сауалнама нәтижесін ұсынады.

3.1 Қазақстанның территориялық тұтастығын нығайтудағы сауалнамалық зерттеудің сараптамалық талдауы

1 Қазақстанның территориясы жалпы қазақтардың тарихи жерлерімен сәйкес келеді, сондықтан олардан басқа ешкімнің бұл жерлерді талап етуге құқығы жоқ, келісесіз бе? (сурет 2).

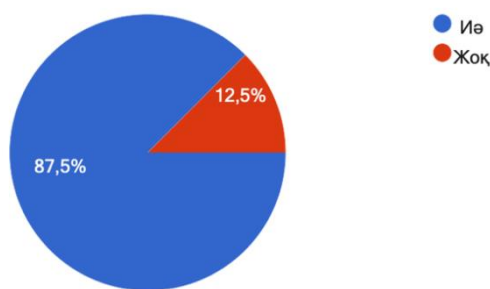
Сурет 2

Сурет 2 көрсеткендей, респонденттер басым бөлігі «иә» деп жауап берсе, 7,3% бөлігі «жоқ» деген жауаппен шектелді. Демек, әлі де болса, 30 жылдық

егемендіктің төңірегінде өмір сүріп жатқан респонденттердің арасында Қазақстанның бүгінгі территориясы қазақтардың тарихи жері емес, - деген пікір қалыптастыруда.

Қазақтардың тарихи жерлері дегенді қазақтардың этногенезінен бастап бүгінгі күнге дейін мекендеген территориясын айтамыз. Әрине, тарихи тұрғыдан алғанда қазақтардың мекендеген территориясы олардың Орталық Азиядағы бес жүз жылдан астам мекендеген уақытында өзгеріссіз қалмай, жаулап алулар, шегінулер, жаулап алулар әсерінен талай рет өзгерді. Қазақтарға сыртқы шабуылдар, кейіннен Ресей империясы мен Кеңес өкіметінің саяси шешімдерінің негізіндегі жерлері. Бұл ретте қазақтардың тарихи жерінің қол астында қазақ этносының тарихи эволюциясы кезінде табиғи географиялық мекендеу орны ретінде сақталып қалған өз территориясының өзегін айтамыз. Қазақтар Орталық Азияның дала, шөл және шөлейт аймақтарының табиғи-климаттық жағдайында өмір сүрген, ұзақ тарихи кезеңде тұрақты этникалық топқа біріге отырып, көшпелі мал шаруашылығы болғанын есте ұстаған жөн. Бұл жерлермен қазақтар Ресей империясының, одан кейін 1925 жылы Түркістандағы шекараларды делимитациялаудан кейін билігі тарихи қазақ жерлерін Қазақ КСР-нің құрамына біріктірген КСРО-ның құрамына енді. Қазақстан КСРО құрамында болған кезде оның территориясының қазақтың тарихи жерлерімен байланысы ешкімге күмән келтірген емес. Алайда КСРО-ның ыдырау үдерісі басталған кезде бұл байланысқа күмән келтіретін дауыстар шыға бастады. Қазақстанға бірінші болып территориялық талаптарды білдірген жазушы Александр Солженицын болса, сосын В. Жириновский т.б. таяқшаны көтерді. Қазақтың тарихи жерлері бар Қазақстан территориясына күмән келтіретін пікірлер елден тыс жерде де, оның ішінде де айтылып жүргенін байқауға болады. Сараптамалық сауалнаманың нәтижелері мұны толық растайды және қазақ қоғамында Қазақстан территориясын қазақтың тарихи жерлерімен байланыстырудан бас тартатын қазақтардың пайызы біздің сараптамалық сауалнамадағыдан да жоғары болуы мүмкін, - деп болжауға болады.

2 Қазақстанның территориялық тұтастығына қауіп төніп тұр ма? (сурет 3).

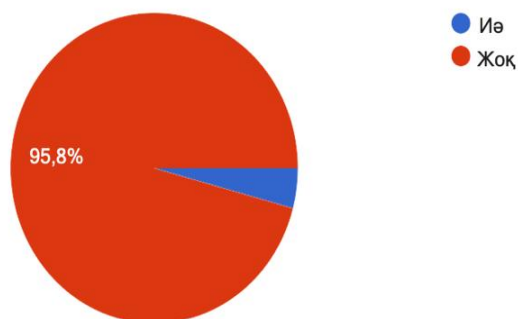
Сурет 3

Сурет 3 көрсеткендей, қазіргі халықаралық қатынастардың геосаяси ахуалына байланысты және сонымен қатар жоғарыдағы тараулардағы теориялық

ғылыми тұжырымдамалар, мысалдар мен қорытындыларды ескере отырып, респонденттердің басым бөлігі «иә» деп жауап беруі – таң қаларлықтай емес деген дерек екендігін дәлелдеуде. Яғни, респонденттердің айтарлықтай басым бөлігі еліміздің территориялық тұтастығына қауіп төніп тұр – деген пікірмен қоғамдық өмірінде тіршілік етуде.

Бұл сұраққа берілген жауаптар сарапшылардың басым көпшілігінің Қазақстанның территориялық тұтастығына қауіп төніп тұрғаны туралы пікірде екенін көрсетеді. Бұл жерде Қазақстанның территориялық тұтастығына қауіп төндіретін мәселеге қатысты Қазақстанның қоғамдық санасындағы өзгерістерді және оның ең жалпы түрінде мұндай қауіп-қатерлердің нақты көрсетілуінсіз болуын атап өту қызықты. Егер мұндай сұрақ 1990-шы жылдары қойылған болса, сарапшылар мен респонденттердің басым көпшілігі Қазақстанның территориялық тұтастығына нақты қауіп төндіретінін көрмей, теріс жауап берер еді. Алайда, содан бері әлемдегі және посткеңестік кеңістіктегі геосаяси жағдай айтарлықтай өзгерді, қақтығыс қаупі және сәйкесінше посткеңестік мемлекеттердің, оның ішінде Қазақстанның территориялық тұтастығы да болды. Осы қауіптердің ішінде ең бастысы, сөзсіз, Ресейдің Украинаға қарсы қақтығысы және оның Қазақстан мен басқа да посткеңестік мемлекеттерге тигізетін салдары. Сондықтан бұл мәселе бойынша сараптамалық сауалнаманың нәтижесі бізге әбден заңды болып көрінеді.

3 Басқа мемлекеттердің немесе олардың қандай да бір саяси күштердің Қазақстанға байланысты территориялық талаптары негізделген бе? (сурет 4).

Сурет 4

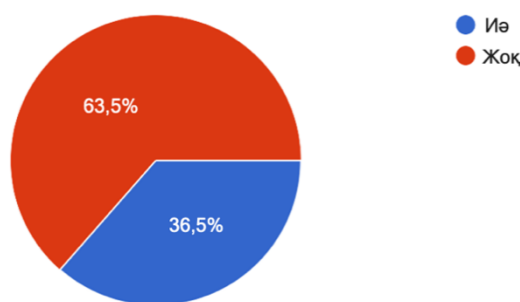
Сурет 4 көрсеткендей, шынымен де территориялық талаптардың негізсіз болуының себебіне байланысты респонденттердің басым бөлігі сол дәйекпен келіседі. Яғни, бүгінгі халықаралық құқық шеңберінде қалыптасқан Қазақстан өзінің территориялық тұтастығын сақтаумен және нығайту арқылы көптеген сыртқы арандатушылық сипаттағы мәлімдемелерге құлақ асып тойтарыс беруде. Алайда, респонденттердің 4%-дан астамы ондай пікірмен келіспейтіні – әлі де болса қоғамда бірегейлік идеологияның осал тұстарын көрсетуде.

Белгілі бір мағынада бұл сұрақ пен оған жауап қазақтың тарихи жерлері туралы бірінші сұрақпен байланысты. Мұндай жағдайда Қазақстан

территориясының қазақтың тарихи жерлерімен байланысын мойындайтын болсақ, басқа елдердегі саяси күштердің Қазақстан территориясына және оның тұтастығына талаптарын заңды деп тануға болмайды. Қазақстан территориясы мен қазақтардың тарихи жерлері арасындағы байланыс жоққа шығарылса, бұл байланысқа күмән келтіретіндердің Қазақстанға территориялық талаптары болуы мүмкін. Жоғарыда атап өткеніміздей, Қазақстанға территориялық талаптар сырттан туындауы мүмкін, бірақ елдің ішінде халықтың белгілі бір бөлігі арасында қолдау табады.

Сондай-ақ, мемлекетке территориялық талаптарды мемлекеттер де, мемлекеттік емес күштер де, мысалы, террористік ұйымдар жасай алатынын атап өткен жөн. Біздің сараптамалық сауалнамадағы сарапшылардың пікірінше, Қазақстанға территориялық қауіп-қатер мемлекеттік емес күштерден емес, негізінен мемлекеттерден келеді.

4 Халықаралық құқық - Қазақстанның территориялық тұтастығының сенімді кепілі ме? (сурет 5).

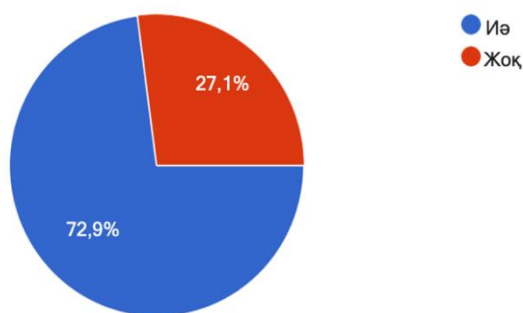
Сурет 5

Сурет 5 көрсеткендей, респонденттердің кішігірім басым бөлігі 63,5% - «жоқ» деп жауап берумен - Президент Тоқаевтың 2022 жылдың маусымында өткен Санкт-Петербург экономикалық форумында ресейлік журналисіне берген жауабында айтылғандай «Қазақстан қоғамы ашық, азаматтық қоғамның толысқаны анық көрінеді. Сондықтан, түрлі пікірлер айтылады. Атап өткім келетіні: қазіргі заманғы халықаралық құқық – бұл БҰҰ Жарғысы. Бірақ, БҰҰ-ның екі ұстанымы бір-біріне қарама-қайшы келеді – бұл мемлекеттің территориялық тұтастығы және ұлттың өз таңдауын жасауға құқығы» [236]. Яғни, халықаралық құқықтың бір-біріне қарама-қайшы келуі, елдің территориялық тұтастығының сенімді кепілі бола алмайтындығымен анықталады. Мұндай үдеріс қазіргі халықаралық қатынастарда тек Қазақстан үшін өзекті болумен шектелмейді.

Бұл сұраққа сарапшылардың жауаптары олардың пікірлерінің айтарлықтай бөлінетінін көрсетеді. Сарапшылардың көпшілігі, шамамен үштен екісі Қазақстанның территориялық тұтастығының кепілі ретіндегі халықаралық құқыққа күмәнмен қарайды, ал сарапшылардың үштен бірінен сәл астамы керісінше сол пікірді жақтайды, яғни халықаралық құқықтың үстемдігін

мойындайды. Бұл арақатынасқа әлемдегі және Еуразия кеңістігіндегі қазіргі геосаяси жағдай, ең алдымен, халықаралық құқықты өрескел бұзуға айналған Ресейдің Украинаға қарсы бастаған қақтығысы әсер еткені сөзсіз. 1990-шы және 2000-шы жылдарда халықаралық қатынастар жүйесінде мұндай өрескел құқық бұзушылықтар байқалмады, сондықтан сарапшылар мемлекеттердің территориялық тұтастығын қамтамасыз ету мәселелерінде халықаралық құқықтың тиімділігіне көбірек сенім артты. Алайда, 2014 жылы Қырым аннексияланғаннан кейін Ресейдің халықаралық сахнадағы әрекеттері, оның Украинаның шығысындағы гибридтік қақтығысы, ең соңында 2022 жылдың ақпанынан бері Украинаға қарсы кең ауқымды қақтығысы әлемдік қоғамдастық пен сарапшылардың Ресейге деген сеніміне айтарлықтай нұқсан келтірді. Батыста және басқа елдерде, сонымен қатар аймақтарда халықаралық дәрежеде, соның ішінде территориялық дауларды шешуде халықаралық құқыққа жүгінгендері абзал. Жалпы, бұл мәселе бойынша сараптамалық сауалнаманың нәтижелерін өте өзекті, - деп санауға болады.

5 Қазақстан өзінің территориялық тұтастығын дипломатиялық жолмен қамтамасыз ете алады ма? (сурет 6).

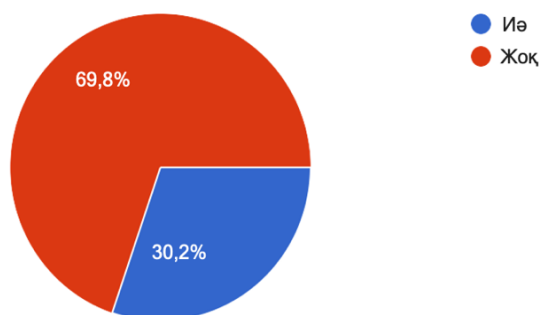
Сурет 6

Сурет 6 көрсеткендей, респонденттердің басым бөлігі 72,9% - «иә» деп жауап берумен – ҚР СІМ сыртқы байланысты орнату мемлекеттік орган ретіндегі мекемеге басым бөлігі сенім артып, дипломатиялық жолмен келіссөздерді жүргізу арқылы респонденттер өзінің сенімін білдіруде. Шынымен де, 30 жылдық еліміздің дипломатиялық қызметін саралайтын болсақ, көп векторлы сыртқы саясаттың жемісін тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында-ақ бере бастады. Сыртқы саясаттың басты тірегі салихалы халықаралық байланыстардың уағдаласу мен ымыраға келумен еліміз сыртқы саясатта әрқашан да өзінің ұстанымын халықаралық деңгейде білдіруде.

Сонымен қатар, сарапшылардың айтарлықтай көп бөлігі, яғни 30,1%-ы Қазақстанның территориялық тұтастығын қамтамасыз ету үшін дипломатияның мүмкіндігіне күмән келтірді. Бұл ретте, күмән қазақстандық дипломатияға қатысты емес, жалпы алғанда дипломатияның қазіргі геосаяси жағдайда мемлекеттік институт ретінде халықаралық шиеленісті жағдайларды шешу

қабілетіне қатысты екенін есте ұстаған жөн. Біздің көз алдымызда Ресейдің Украинаға қарсы қақтығысы, қақтығысты тоқтату және бітімге келу үшін дипломатияның шектеулі мүмкіндіктерін көрсетеді және бұл қақтығыстағы қақтығысушы мемлекеттер бүгінде дипломатияға емес, қару күшіне сүйенеді. Мұндай жағдайда сарапшылар қауымдастығының айтарлықтай бөлігі дипломатияның мемлекеттің қауіпсіздігі мен территориялық тұтастығын қамтамасыз ету мүмкіндігіне күмән келтіруі ғажап емес. Осы тұрғыдан алғанда, сараптамалық сауалнаманың нәтижелері, біздің ойымызша, жалпы дипломатияның және қазақстандық дипломатияның, атап айтқанда, өз мемлекетінің территориялық тұтастығын қамтамасыз етудің мүмкіндіктері туралы қазақстандық сарапшылар арасында қалыптасқан көзқарастарды шынайы түрде көрсетеді.

6 Қазақстанның ұлттық қуаты оның территориялық тұтастығын қамтамасыз етуге жеткілікті ме? (сурет 7).

Сурет 7

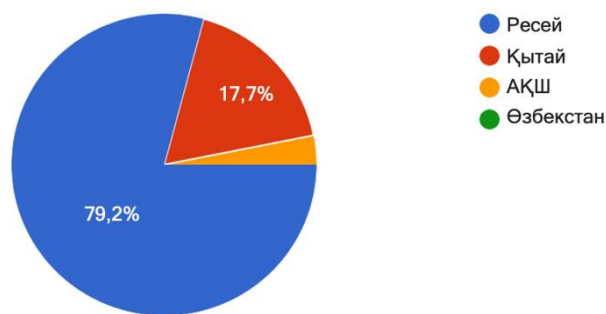
Сурет 7 көрсеткендей, респонденттердің басым бөлігі 69,8% - «жоқ» деп жауап берудің басты себебі, біздің ойымызша, Қазақстан тәуелсіздіктің алғашқы жалдарында ядролық қару-жарақтан бас тарта отырып, елге шетелдік инвестицияларды тартумен әлек болды. Тіптен президент Тоқаев өзінің сөзінде «қазіргі әлемде ядролық қаруға ие болу қауіпсіздіктің және әсіресе экономикалық өркендеудің кепілі емес. Кейде ядролық қаруға ие болмай, экономикаңызға көбірек инвестиция тартып, әлемде жақсы қарым-қатынастарды сақтап, дамытқан дұрыс, мұны Қазақстан іс жүзінде жасайды» [237], - деді президент.

Мәселе, әрине, Қазақстанның ядролық қарудан бас тартуында ғана емес. Ұлттық қуат ұғымы тек қаруды, оның ішінде ядролық қаруды ғана емес, сонымен қатар экономика, территорияның көлемі, табиғи ресурстар, халық саны, қоғамдық рух және басқа да көптеген әскери емес құрамдастарды қамтиды. Қазақстанның үлкен территориясы бар, бұл ұлттық күш тұрғысынан алғанда, жалпы алғанда оң фактор болып табылады, бірақ сонымен бірге, мұндай территория үшін халықтың аздығы және сәйкесінше, халықтың тығыздығы төмен, оны сарапшылар қарастырумен қатар керісінше теріс фактор ретінде экономиканың ұлттық қуаты үшін маңызы зор. Экономикалық көрсеткіштері

бойынша Қазақстан посткеңестік мемлекеттер арасында Ресейден кейін екінші орында, ал жаһандық ауқымда Қазақстан орташа дамыған мемлекет ретінде бағаланады. Сонымен қатар, сарапшылар Қазақстан экономикасының осалдығын оның экономикасының шикізаттық бағыттылығына және өңдеу өнеркәсібінің, оның ішінде әскери-өнеркәсіптік кешенінің дамымағандығына сілтеме жасай отырып біледі.

Сауалнамаға қатысқан сарапшылардың Қазақстанның территориялық тұтастығын қамтамасыз етудегі ұлттық күшіне қатысты күмәнді көзқарасын түсіну үшін, біздің ойымызша, Алматыдағы 2022 жылғы қаңтар оқиғасын есте ұстаған жөн. Бұл оқиғалар негізінен әскер мен басқа да құқық қорғау күштерінің қылмыстық элементтердің ашу-ызуларынан шын мәнінде шетте қалуына байланысты туындады, бұл елдің жоғарғы басшылығының төтенше жағдай туралы жариялауына және ҰҚШҰ-ға елдегі тәртіпті және ең үлкен қаласындағы тәртіпті қалпына келтіруге шақыруына әкелді. Біздің сараптамалық сауалнамадан мемлекет пен оның құқық қорғау органдарының 2022 жылғы қаңтардағы жағдайды көтере алмауы қоғамда және сарапшылар арасында әскердің Қазақстанның ұлттық күшінің маңызды элементі екендігіне үлкен күмән тудырды, бұл сол нәтижелерде көрініс тапты.

7 Қай мемлекет Қазақстанның территориялық тұтастығына үлкен қауіп төндіреді? (сурет 8).

Сурет 8

Сурет 8 көрсеткендей, респонденттердің басым бөлігі 79,2% - Ресейді атаса, 17,7% - Қытайды атап өтті. Екі іргелі көршілес елдердің салыстырмалы түріндегі жауаптарға қарайтын болсақ, Ресейге басым бергендігінің себебі де сол 2014 жылдан бері жалғасып келген Украинаға байланысты территориялық тұтастық мәселесімен түсіндіріледі. Сондай-ақ мұндай қорытынды жоғарыдағы тарауларда сараптама жүргізілген дәйектерді анықтаумен қолдау табады. Респонденттердің біреуі де Өзбекстаннан территориялық тұтастыққа байланысты қауіпті жауапты бермеген.

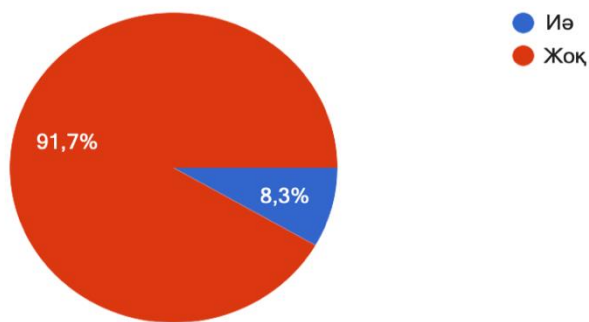
Бұл мәселе бойынша сараптамалық сауалнаманың нәтижелері бізге әбден заңды болып көрінеді, өйткені олар Қазақстанның территориялық тұтастығына екі негізгі қауіп ретінде Ресей мен Қытайды көрсетеді. Қазақстанның ұзақ және күшті империялық дәстүрлері бар екі мемлекеттің арасындағы географиялық орналасуы оларды біздің еліміздің қауіпсіздігіне негізгі қатер ретінде

кабылдауды әкеледі. Қазақстан тарихы да бұл туралы айтады.

Сарапшылардың басым көпшілігі Қазақстанның Ресейдегі территориялық тұтастығына төнген басты қауіп деп санайды, бұл оның Украинамен қақтығысуын оның посткеңестік кеңістіктегі империялық сыртқы саясатының көрінісі ретінде қарастыруға жаппай емес. Қазақстан өз тәуелсіздігінің бүкіл кезеңінде Ресеймен стратегиялық одақтық және әріптестік қарым-қатынаста болды. Соған қарамастан, Ресейдегі түрлі саяси күштер Қазақстанға қарсы қоқан-лоққыларды, оның ішінде оның территориялық тұтастығына қауіп төндіретінін айтты. Мемлекетаралық деңгейде мұндай қауіптер жоқ, дегенмен Ресейдің Украинамен қарым-қатынасының тәжірибесі көрсетіп отырғандай, мемлекеттік емес ресейлік саясаткерлердің қоқан-лоққыларынан ресми Ресейдің қоқан-лоққылары мен агрессиясына дейінгі қашықтық іс жүзінде соншалықты үлкен емес. Осыны ескерген сарапшыларымыз Қазақстанның территориялық тұтастығына қауіп төндіретін басты қауіп ретінде Ресейді көрсетіп отыр.

Сарапшылар Ресейге қарағанда әлдеқайда аз деңгейде Қытайды Қазақстанның территориялық тұтастығына қауіп төндіреді, - деп санайды. Сонымен қатар, Қытайды Қазақстан үшін үлкен қауіп - деп көрсетудің өзі бізге кездейсоқтық емес сияқты. Қазақстан үшін Қытай еліміздің стратегиялық салаларына қомақты инвестиция құйып отырған негізгі экономикалық және сауда серіктестерінің бірі болып табылады. Қытайдың Қазақстанның қауіпсіздігіне қолдау көрсетуі ең маңызды болып табылады. 2022 жылдың қыркүйегінде Қытай басшысы Си Цзиньпин коронавирустық пандемиядан кейінгі алғашқы шетелдік сапарын Қазақстанға жасады. Осы сапарында Қытай басшысы өз елі Қазақстанның территориялық тұтастығы мен қауіпсіздігін толық қолдайтынын мәлімдеді. Соған қарамастан Қазақстанның қоғамдық пікірі мен сарапшылар қауымдастығында қауіпсіздік пен территориялық тұтастық тұрғысынан Қытайға қатысты алаңдаушылық бар. Осы орайда, біздің ойымызша, Қытай сарапшыларының Қазақстанның территориялық тұтастығына қауіп төндіретін бағасын қарастыру керек. Біздің сараптамалық сауалнаманың нәтижелері Қазақстан Құрама Штаттарды өзінің территориялық тұтастығына ешқандай елеулі қатер ретінде қарастырмайтынын көрсетті. АҚШ-қа қатысты мұндай көзқарастар қазіргі Ресейдің қоғамдық санасы мен сарапшылық пікіріне тән. Осыған байланысты, біздің сараптамалық сауалнамамыздың нәтижелері Қазақстандағы сарапшылық қорытындының Ресейдегі сараптамалық қорытындыдан айтарлықтай тәуелсіздігін көрсетеді.

8 Қазақстан өзінің территориялық тұтастығын қамтамасыз ете алады ма? (сурет 9).

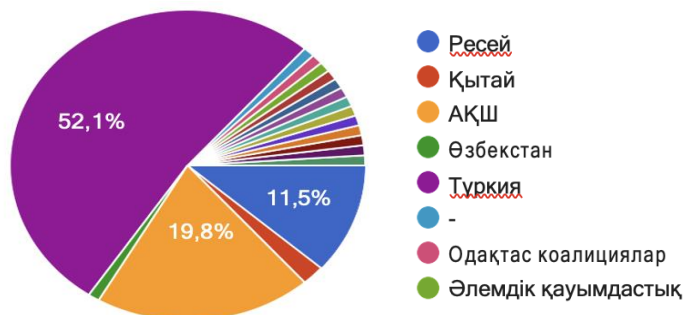
Сурет 9

Сурет 9 көрсеткендей, респонденттердің айтарлықтай басым бөлігі 91,7% - «жоқ» деп жауап берудің себебі, біздің ойымызша, еліміздің территориясы мен халық санының диспропорциясымен түсіндіріледі. Сондай-ақ, Қазақстанның сыртқы саяси бағыты халықаралық құқық негізіндегі қағидаттарға сүйене отырып, бейбітсүйгіштік көп векторлы саясатпен түсіндіріледі. Алайда еліміздің ұлттық қауіпсіздік тұжырымдамасы аясында жүргізіліп отырған саясаттың басты бағыты – шекараларды толықтай бақылауға алумен ғана шектелмей, сондай-ақ ішкі әлеуметтік тұрақтылықты қамтамасыз етумен жүзеге асырылады. Оған дәлел бүгінгі таңдағы «Жаңа Қазақстан» тұжырымдамасын атап айтуға болады [68, б. 1].

Бұл сұрақ белгілі бір дәрежеде Қазақстанның ұлттық қуаты мен оның мемлекеттің территориялық тұтастығын қамтамасыз ету қабілеті туралы сараптамалық сауалнаманың алтыншы сұрағына ұқсайды. Оның үстіне сарапшылардың бұл сұраққа берген жауаптары Қазақстанның территориялық тұтастығын қорғау мүмкіндігін жоққа шығару тұрғысынан алтыншы сұрақтың жауабына ұқсап қана қоймай, бұл қабілеттің өзіне де күмән келтіреді. Егер территориялық тұтастықтың кепілі ретінде ұлттық қуат туралы сұрақтарға жауаптарда скептиктердің пайдасына 2,3:1 қатынасы болса, онда бұл сұраққа жауаптарда сенетіндерге қарағанда скептиктердің пайдасына 11:1 басым артықшылығы туралы айтуға болады. Қазақстанның өзінің территориялық тұтастығын қорғау қабілетінде. Егер сараптамалық қорытындының көпшілік пікірін азды-көпті дұрыс көрсететіндігіне келетін болсақ, онда біздің сараптамалық сауалнаманың нәтижелері жалпы қазақстандық қоғамда мемлекет пен оның қарулы күштерінің ұлттық күш-қуаты мен қабілетіне сенімсіздік танытқанын көрсетеді. мемлекетіміздің территориялық тұтастығын қамтамасыз ету кеңінен таралған. Бұл жоғарыда жазғанымыздай, 2022 жылғы қаңтардағы оқиғаға қоғамның реакциясы болуы мүмкін. Бірақ бұл қоғамның өзінің және мемлекеттің өзінің қауіпсіздігі мен территориялық тұтастығын қамтамасыз ету қабілетіне - деген тамырлас көзқарасы болуы мүмкін. Қалай десек те, ғалымдар мен сарапшылардың алдында қауіпсіздік пен территориялық тұтастық мәселелері бойынша Қазақстанның қоғамдық санасын терең зерттеу міндеті тұр.

9 Қазақстанның территориялық тұтастығына нақты қауіп төнген жағдайда

көмек алу үшін қай мемлекетке жүгіну керек? (сурет 10).

Сурет 10

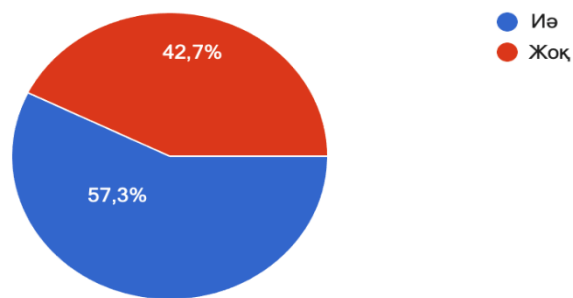
Сурет 10 көрсеткендей, респонденттердің кішігірім басым бөлігі көрші емес, баруырлас түбі бір Түркия мемлекетін таңдауда (52,1%). Көп векторлы сыртқы саясатының, әрі тарихи терең байланысы бар елден көмек сұрау – еліміздегі сыртқы күштер мүдделері теңгерімінің айқын көрінісі ретінде қабылдау әбден лайық, - деп ойлаймыз.

Біздің сараптамалық сауалнамамыздың алдыңғы сұрақтарына берген жауаптар сарапшылар қауымдастығы мен жалпы қоғамда Қазақстанның өз қауіпсіздігі мен территориялық тұтастығын өз бетімен қамтамасыз ете алатындығына сенімсіздіктің кең тарағанын көрсетті. Бұл жағдайда қауіпсіздік пен территориялық тұтастықты қамтамасыз ету үшін Қазақстан өз қорғанысының өмірлік маңызды мәселелерін бірлесіп шешу және территориялық шығындардың алдын алу үшін басқа мемлекеттерге немесе халықаралық ұйымдарға жүгінуі керек - деген болжам қисынды түрде шығады. Әскер саны, қару-жарағы, экономикалық қуаты және басқа да маңызды көрсеткіштері бойынша Украинадан асып түсетін Ресейден қорғану үшін Украина АҚШ-қа, НАТО-ға, Еуроодақ елдеріне жүгінуге мәжбүр болғанын Украина мысалы көрсетеді, сонымен қатар Батыс елдерінен көмек сұрады. Батыстың көмегі мен қолдауының арқасында Украина бүгінде Ресей әскерінің басым күштеріне сәтті тойтарыс беріп, бұрын басып алған жерлерін азат ете бастады.

Басқа мемлекет шабуыл жасаған жағдайда Қазақстан өзінің территориялық тұтастығы мен егемендігін қорғауға көмектесетін кейбір басқа мемлекеттерден көмек сұрауға мәжбүр болатыны анық.

3.2 Қазақстан Республикасының ұлттық бірегейлік контекстіндегі сауалнамалық зерттеудің сараптамалық талдауы

1 Ұлттық бірегейлік өз Отанымен бірлесу сезімі ретінде, елдің барлық азаматтарын біріктіретін «біз» сезімі ретінде бүгінде Қазақстанда бар екендігімен келісесіз бе? (сурет 11).

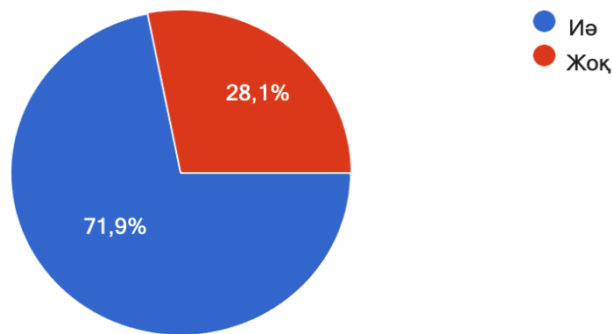
Сурет 11

Сурет 11 көрсеткендей, респонденттердің басым бөлігі (57,3%) – «иә» деген жауаппен ұлттық бірегейліктің «біз» сезімімен байланыстырады. Яғни, басым көпшілігі көп ұлтты және көп этностықтың ерекшеліктеріне байланысты өз Отаны Қазақстанды елімен теңестіреді және бірегейліктің оңды нәтижесін көрсетумен қатар, қалған 42,7%-ы өздерін жеке әлеуметтік топ немесе бірлестік ретінде қабылдауы таң қаларлықтай нәтиже көрсетті.

Бұл нәтиже сарапшылардың Қазақстанның ұлттық бірегейлігі туралы пікірлеріндегі қарама-қайшылықтың айтарлықтай жоғары деңгейін көрсетеді. Бұл қарама-қайшылық жалпы қазақстандық қоғамның кең ауқымында ұлттық бірегейлік мәселесінде қарама-қайшылықтың бар екендігін көрсетеді. Кең мағынада ұлттық бірегейлікті өз арасында және мемлекетпен әртүрлі әлеуметтік топтарды (біздің контекстімізде этникалық топтар әлеуметтік топтар арасында ең үлкен мәнге ие) біріктіретін «Біз» сезімінің болуы ретінде көрсетуге болады. Бұл әлеуметтік сәйкестіктің көптеген формаларының негізінде жатқан «Біз – Олар» қатынасы. «Оларға» қарсы тұрған «Біз» сезімі неғұрлым күшті болса, ұлттық болмыс соғұрлым күшті болады.

Бұл мәселе бойынша сарапшылардың пікірлерінің бөлінуі кейбір сарапшылардың және олардың көпшілігінің (57,3%) әртүрлі әлеуметтік (ең алдымен этникалық) қазақстандықтарды біріктіретін мұндай «Біз» сезімі бүгінде қалыптасқан - деп есептейтінін көрсетеді. Сонымен қатар, сарапшылардың тағы бір бөлігі және олардың азшылығы (42,7%) айтарлықтай болса да, Қазақстанда мұндай «Біз» әлі қалыптасқан жоқ - деп есептейді. Демек, ұлттық бірегейліктің маңызды шарттарының бірі қалыптаса қойған жоқ.

2 Ұлттық бірегейлік - осы мағынадағы Қазақстанның ұлттық қуатының нығаюына ықпал етеді ме? (сурет 12).

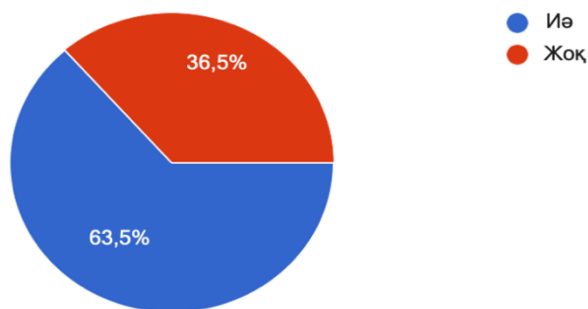

Сурет 12

Сурет 12 көрсеткендей, респонденттердің патриоттық сезімінің ұлттық қуатының нығаюын көрсетеді (71,9%). Яғни, респонденттердің ұлттық бірегейлік тұжырымдамасының хабардар болуымен түсіндіріліп, Отанға деген сезімі айтарлықтай нығаюын көрсетеді.

Жоғарыда айтылғандай, ұлттық бірегейлік «Біз – олар» қатынасына негізделген. Сонымен қатар, «Олар» қауіп ретінде қабылданады және қоғамда «олармен» байланысты қауіп сезімі неғұрлым күшті болса, соғұрлым «оларға» қарсы тұруды қажет ететін жаулар ретінде қабылдау күшейеді. Бірақ бұл үшін «біз» бірігуіміз, «Біз» сезімін күшейтуіміз керек. Біз өзімізді таныстыратын мемлекеттің егемендігі туралы айтып отырғандықтан, «біздің» мемлекетіміздің қауіпсіздігі туралы мәселе біздің қауіпсіздігімізді, көбірек бостандығымызды және сайып келгенде, біздің өмірімізді білдіреді. Демек, «Біз» деген сезімге негізделген ұлттық болмыс дегеніміз – жанын қиюға, жан беруге дайын болу. Осы тұрғыда біз ұлттың ұлттық қуатының маңызды факторы ретінде халықтың моральдық қасиеті туралы айтып отырмыз, сондықтан ұлттық бірегейлік мемлекеттің ұлттық қуатын нығайту үшін үлкен маңызға ие. Біздің сараптамалық сауалнамамыздың нәтижелері көрсеткендей, сарапшылардың көпшілігі сұрақтың бұл тұжырымымен келіседі, ал сарапшылардың аз бөлігі үшін мұндай байланыс айқын көрінбейді.

3 Қазақстанның ұлттық бірегейлігі **қазақ** бірегейлігімен негізделуі керек дегенге келісесіз бе? (сурет 13).

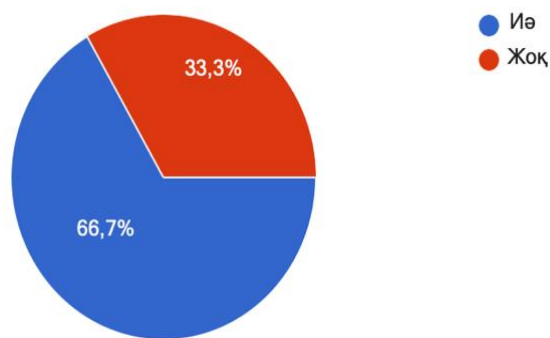

Сурет 13

Сурет 13 көрсеткендей, респонденттердің әр түрлі ұлт өкілі болғандығын байқатады. 30 жылдық егеменді тәуелсіз ел болғанына қарамастан, Қазақстанда байырғы ұлт қазақ ұлты төңірегінде қалыптасып келе жатқан ұлттық бірегейліктің әлі де болса nation-state building сипатындағы бірегейліктің біртіндеп қалыптасып келе жатқандығын көрсетеді. Демографиялық қарқынның өсуі және мемлекеттік қазақ тілінің ауқымы кеңейе түсуінің нәтижесінде «иә» деп жауап бергендердің саны болашақта артатындығында күмән жоқ.

Қазақ бірегейлігі жеке тұлғаны қазақ этносымен сәйкестендіруге негізделген, сондықтан ол этникалық сипатқа ие. Бұл жерде қазақтардың Қазақстандағы байырғы, мемлекет құрушы ұлт екенін, ол демографиялық басымдықты құрайтынын және ел территориясы қазақтармен тарихи байланысты екенін есте ұстаған жөн. Сараптамалық сауалнаманың бұл сауалының жауабы сарапшының Қазақстандағы ұлтты қалай түсінетініне, яғни ұлтқа кім кіретініне, кімге кірмейтініне байланысты. Посткеңестік қоғамдарда ұлттың бір түсіндірмесі оны халықтың байырғы бөлігімен сәйкестендірсе (ұлттың этникалық түсіндірмесі), ал ұлттың басқа түсіндірмесі оны бүкіл көпэтносты халықпен сәйкестендіреді (ұлттың азаматтық түсіндірмесі). Қазақстандағы ұлттың алғашқы түсіндірмесіне сәйкес ұлтты этникалық қазақтар құрайды, сондықтан басқа этностар ұлтқа кірмейді. Ұлттың екінші түсіндірмесіне сәйкес ол ұлтына қарамастан Қазақстанның барлық азаматтарын қамтиды. Осы мәселеге қатысты жүргізген сараптамалық сауалнаманың нәтижесі бізге қазақ қоғамындағы осы жіктелуді көрсетіп тұрғандай. Олар Қазақстанда қоғамның едәуір бөлігінің ұлтқа кеңестік кезеңдегідей этностық бірлік ретінде қарайтынын көрсетеді. Ұлтты этникалық топ ретінде түсіну этникалық ерекшелікке негізделеді, яғни Қазақстандағы ұлтқа тек қазақтар ғана кіреді. Ұлтты осылай түсіну үшін қандас туыстыққа негізделген әлеуметтік қауымдастық ретінде этносқа жату шешуші мәнге ие. Ұлт туралы мұндай түсінікті ұстанатындар үшін этникалық (қазақ) бірегейлік адам мен оның этникалық ұлтының меншігі - деп санайтын мемлекет арасындағы берік байланысты қамтамасыз етеді - деп ойлауы әбден заңды.

4 Қазақстанның ұлттық бірегейлігі **қазақстандық** бірегейлігіне негізделуі керек деген пікірмен келісесіз бе? (сурет 14).

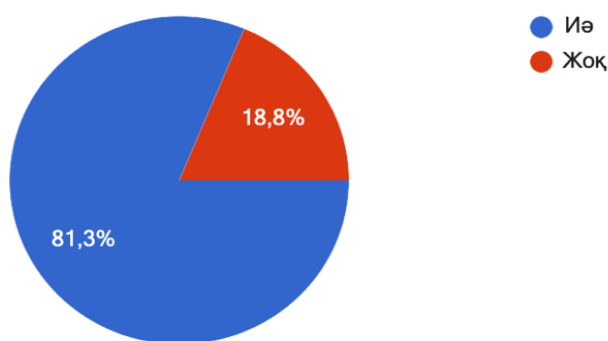

Сурет 14

Сурет 14 көрсеткендей, Тұңғыш президент Н. Назарбаевтың ұлт пен тіл саясатының негізінде қаланған қазақстандық бірегейлік пікірі бүгінгі күнде жалғасып, респонденттердің 66,7%-ы «иә» деп жауап беруімен анықталды. Өзге ұлт өкілдерінің құқықтары мен бостандықтарын сақтай отырып, Еліміздің Ата Заңы Конституциясында бекітілген негізгі стратегиялық қағидаттарының негізінде қаланған Қазақстан Республикасы бүгінгі тарихтың қалыптастырып отырған салихалы саясат төңірегінде бейбітсүйгіштік ұрандарын насихаттаумен келеді.

Осы мәселе бойынша жүргізілген сараптамалық сауалнаманың нәтижелері сарапшылардың көпшілігі (60%-дан астамы) ұлттық бірегейліктің негізі ретінде қазақ және қазақстандық бірегейлікті қолдайтынын көрсетті. Демек, сарапшылардың басым бөлігі қазақты да, қазақстандықты да ұстанады. Алайда, Қазақстанның көптеген азаматтары бұл сәйкестіктерді бірін-бірі толықтырушы емес, бірін-бірі жоққа шығару ретінде қарастыратынын жиі байқауға болады. Яғни, көбіне адам өзін қазақтың - деп тани алады, бірақ өзін қазақстандықтың - деп санаудан бас тартады. Ал керісінше, өзін қазақ емес, қазақстандықтың - деп танитындар көп. Көбінесе бұл байырғы емес ұлттың азаматтарына тән, олар азамат ретінде өздерін Қазақстанға ұқсатады, бірақ этникалық жағынан өзін қазақтармен емес, өздерінің этникалық тобымен сәйкестендіреді. Дегенмен, біз жүргізген сараптамалық сауалнамада біз сарапшылардың көпшілігінің қазақ және қазақстандық болмысын жақсы сезінетінін көреміз. Біз атап өткендей, бұл сәйкестіктердің бірі (қазақ) этникалық, ал екіншісі азаматтық сипатта, сондықтан бір-біріне қайшы келмейді. Екінші жағынан, бұл екі тұлға да Қазақстанның ұлттық болмысына әбден сәйкес келеді. Жалпы, біздің ойымызша, Қазақстандағы екі бірігейлікке қатысты жағдай одан әрі зерттеуді қажет етеді, оның ішінде оның Қазақстанның қауіпсіздігіне және оның территориялық тұтастығына әсері тұрғысынан.

5 Қазақстанда әртүрлі этностар Қазақстанмен бірегейлік деңгейі басқаша, келісесіз бе? (сурет 15).

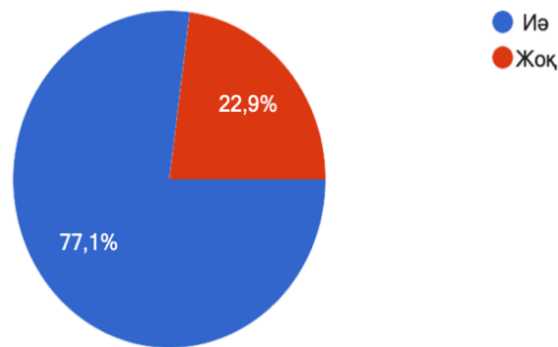
Сурет 15

Сурет 15 көрсеткендей, Қазақстанда 130-дан астам ұлт өкілдері бейбіт түрде өмір сүруімен қатар, әрбір ұлт өкілінің диаграмма 15 көрсеткендей

бірегейлік деңгейі басқаша. Яғни, әрбір ұлт өкілінің өзінің дәстүрін, мәдениетін, тілін, дінін т.б. мәдениеттанулық нышандарын жүзеге асыру арқылы байырғы ұлттық негіздерін сақтауда. Оған дәлел ҚР Конституциясында белгіленген бастапқы демократиялық қоғам орнату бойынша қағидаттар куә бола алады.

Сарапшылардың басым көпшілігі қазақстандық этникалық топтармен сәйкестікте айырмашылықтардың бар екендігі туралы сұраққа оң жауап берді. Оның этностарының Қазақстанмен сәйкестігін өлшейтін зерттеулер жүргізілген жоқ. Сондықтан бұл сұраққа жауап бергенде сарапшылар белгілі бір жалпы ойларды басшылыққа алып, қоғамдық пікірге, соның ішінде стереотиптерге сүйенді. Осыған байланысты қазақтар өзінің байырғы халқы ретінде Қазақстанмен ең жоғары деңгейде - деген пікір қалыптасқан. Басқа этностарға келетін болсақ, олар Қазақстан үшін байырғы халық емес, мұнда қоныс аудару, көші-қон, жер аудару және басқа да үдерістер нәтижесінде пайда болған, сондықтан олардың өздерінің тарихи Отаны бар - деп есептеледі. Сондықтан олардың тұлғасы Қазақстан мен тарихи отанына бөлінген деген пікір бар. Бұл дәйектердің көпшілігі 1990-шы жылдардағы тәжірибеге сілтеме жасайды, және одан кейінгі кезеңде, қазақстан халықтарының көптеген өкілдері шын мәнінде тарихи отанына қоныс аударды. Бұл гректерге, поляктарға, еврейлерге және кейбір басқа халықтарға қатысты. Сонымен қатар, орыстардың Ресейге кетуі жаппай болды, ол кезде әртүрлі бағалаулар бойынша екі миллионнан үш миллионға дейін адам кетті. Егер немістердің Германияға кетуі туралы айтатын болсақ, онда олардың халқының 80% -дан астамы кеткендіктен, пайыздық түрде бұл одан да көп болды. Дегенмен, Қазақстан тарихының бір кезеңіне қатысты болған және барлық уақытта өзгеріссіз болып көрінген нәрсе ел тарихының кейінгі кезеңінде өзгерді. Атап айтқанда, мұны 2021 жылғы Қазақстандағы соңғы халық санағының қорытындысынан көруге болады. Бұл санақтың деректері 2009 жылғы өткен халық санағынан кейінгі он екі жыл ішінде орыстар мен месхет түріктерін қоспағанда, қазақстандықтардың барлығы дерлік болғанын көрсетеді және олардың саны көбеюмен болды. Қазақстан халықтарының демографиялық мінез-құлқындағы бұл өзгеріс олардың тарихи отанына кетуге - деген бағдары Қазақстанда тұруға және қоныстануға бағдарланған кездегі олардың бірегейлік стратегияларының өзгеруі туралы айтуға мүмкіндік береді. Сараптамалық сауалнаманың осы мәселесі бойынша түсініктемені қорытындылай келе, ұлттық азшылықтардың Қазақстанмен сәйкестігі мәселелері терең зерттеуді қажет етеді - деп айта аламыз. Бұл Қазақстанның егемендігі мен территориялық тұтастығы мәселелерін зерттеу үшін үлкен маңызға ие.

6 Кейбір этникалық топтар өздерін тұтас Қазақстанмен, ал басқалары тек онда тұратын аймақпен ғана шектеліп бірігейлігін сақтайды - деген пікірмен келісесіз бе? (сурет 16).

Сурет 16

Сурет 16 көрсеткендей, Қазақстан унитарлы, бір орталықтанған мемлекет болғандықтан және тарихи жағдайларды ескере отырып, көптеген ұлт өкілдері белгілі аймақтарда шоғырланып тұтастай ауылдарды құрайды. Урбанизация мен көші-қонның нәтижесінде еңбекке жарамды тұрғындар урбанизацияланып қалалық жерлерде жергілікті тұрғындармен сіңісіп өмірін жалғастыруда. Дегенмен, респонденттердің басым көпшілігі өз аймақтарында қалған өзге ұлт өкілдері тұратын аймақтарында шектеліп бірегейлігін сақтайды, - деп атап көрсеткен.

Қазақстандағы халық арасында жүргізілген көптеген әлеуметтік зерттеулердің мәліметтері әртүрлі этностарды бірегейлендіру үдерістеріндегі айырмашылықтарды көрсетеді. Жалпы Қазақстанмен сәйкестік қазақтарға көбірек тән, ал орыстар мен кейбір басқа этностар өздерінің тұратын аймағы мен жеріне сәйкестігімен сипатталады. Ғалымдар мен сарапшылар орыстардың және кейбір басқа орыстандырылған этникалық топтардың мұндай сәйкестендірілуін олар үшін КСРО-ның ыдырауы кез келген мемлекетпен сәйкестендірудің болмауына әкелетін сәйкестік дағдарысымен сипатталатындығымен түсіндіреді. Олар үшін КСРО өздерін танытқан үлкен Ресей болды. КСРО ыдырағаннан кейін олар өздерін қазақтың мемлекеті - деп есептейтін Қазақстанмен бірдей бола алмайды және көрсеткісі келмейді. Сонымен қатар, Қазақстандағы көптеген орыстар мен басқа да этностар өздерін бұрын-соңды өмір сүрмеген Ресей Федерациясына кіргізбейді және онда өздерін көрмейді. Мұндай жағдайда қазақстандық ресейліктер өздерін сол елмен емес, Қазақстанның өңірімен және тұратын жерімен сәйкестендіре отырып, тұрғылықты елге адалдықтың өмірлік стратегиясын таңдайды. Сонымен қатар, ресейліктер Қазақстанға адал болғанымен, онымен өзін танытпай, оның егемендігі мен территориялық тұтастығына қалай қатысы бар - деген сұрақ әлі де қалады.

7 Сіздің ойыңызша, басқа мемлекеттердің Қазақстанға территориялық талаптары қазақстандықтардың Қазақстанмен бірегейлігін күшейте ме, әлде әлсірете ме? (сурет 17).

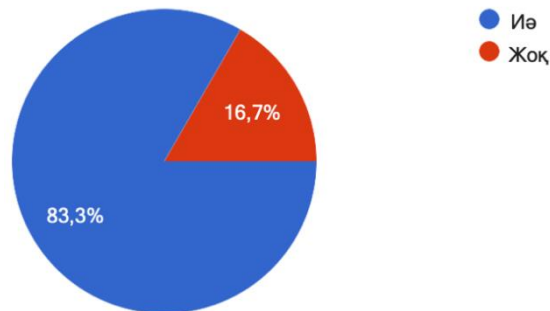

Сурет 17

Сурет 17 көрсеткендей, соңғы кездері Ресейдің мемлекеттік немесе мемлекеттік емес органдарының өкілдері Қазақстанға территориялық талаптарын білдіре отырып, респонденттердің басым бөлігі (56,3%) – «күшейтеді» деп жауап берсе, 29,2%-ы – «әлсіретеді» деп жауап берген. Демек, әлі де болса айтарлықтай қазақстан қоғамында бірегейлікке байланысты одан әрі жүйелік жұмыс атқаруын қажет ететіндігін аңғартады.

Бұл сұрақ осы тараушаның «Біз» сезімі және оның ұлттық бірегейлікке қатысы туралы бірінші сұрағымен тығыз байланысты. Сонымен бірге бұл сұрақ белгілі бір дәрежеде тараушаның бірінші сұрағын нақтылайды. Сарапшылардың жауаптарына түсініктемеде біз ұлттық бірегейліктің негізі ретінде «Біз – олар» көзқарасын, оның ішінде Қазақстанның территориялық тұтастығына басқа мемлекеттер тарапынан қауіп төндіретінін атап өттік. Бұл сұраққа сарапшылардың жауаптарына түсініктеме бере отырып, біз Қазақстанның территориялық тұтастығына Ресейден қауіп төндіретін қауіптерді ескере отырып, ұлттық бірегейлік пен «Біз – Олар» қарым-қатынасының Қазақстан мен Ресей арасындағы нақты жағдайдағы қарым-қатынасын нақтылаймыз. Сұрақ жалпылама түрде қойылғанымен, дәл осы Қазақстан мен Ресей қарым-қатынасының жағдайы арнайы айтылған. Қазақстанның территориялық тұтастығына Ресей тарапынан қатер «Біз – олар» дихотомиясында шиеленісті тудырып, «Біз» ұлттық бірегейліктің әлеуметтік-психологиялық негізі ретіндегі сезімді, яғни «Бізді» мемлекетпен сәйкестендіруді күшейтеді. Бұл ұлттық бірегейлікті нығайту деген сөз. Ресейден келетін территориялық қауіп-қатер жағдайында ұлттық бірегейлікті нығайту туралы сұраққа оң жауап берген сарапшылардың көпшілігі Қазақстанның Ресеймен қарым-қатынасын осылай көреді. Бұл ретте біз ұлттық бірегейлік пен Қазақстанның территориялық тұтастығына Ресей тарапынан қауіп-қатерлердің арасындағы байланысты көрмейтін қазақстандық қоғамның тағы бір бөлігін көреміз. Олар бұл мәселеде азшылық болса да, бірақ бұл азшылық айтарлықтай маңызды, яғни 30%-ға жақындайды. Қорытындылай келе, бұл сұраққа сарапшылардың жауаптары қауіпсіздік мәселелері мен ұлттық бірегейлік арасындағы байланысты терең талдауды қажет етеді, - деп айта аламыз.

8 Қазақстандықтар мен Қазақстан арасындағы ортақтық сезімі ретінде ұлттық бірегейлікке басқа мемлекеттер тарапынан қауіп төніп тұр ма? (сурет 18).

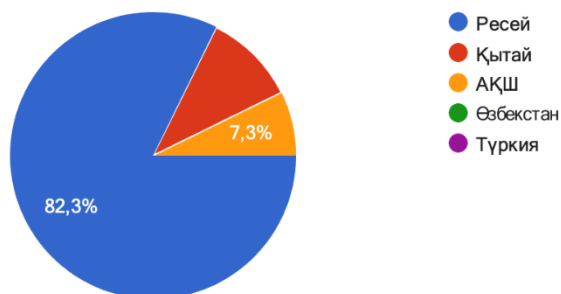
Сурет 18

Сурет 18 көрсеткендей, респонденттердің басым бөлігі (83,3%) – «иә» деп жауап бергендеріне қарағанда, көрші Ресейдің Украинадағы тіл саясатына байланысты сын-пікірі мен сол елдің сыртқы саясаты Ресей форватынана кетуі алаңдаушылық тудырумен қоса, ішкі мәселенің араласу үдерісінің нәтижесі ретіндегі саяси пиғылдар респонденттерді де алаңдауда.

Бұл сұрақ алдыңғы сұрақпен, сондай-ақ осы тараушаның бірінші сұрағымен тығыз байланысты. Ұлттық бірегейлік мемлекеттің өз азаматтарымен бірлесу сезімінен көрінеді. Демек, егер басқа мемлекет өз мақсаттарына жету үшін осы мемлекетке ықпал етуге тырысатын болса, онда мұның негізгі жолдарының бірі - мемлекеттің азаматтары қоғамдастық сезімін әлсірету және тіпті жоққа шығару арқылы ұлттық бірегейлікті жою.

Бұл сұрақты Қазақстанға қолдана отырып, сарапшылар, ең алдымен, Ресейдің посткеңестік кеңістіктегі үстемдік саясаты арқылы мемлекет пен қазақстандықтар арасындағы қауымдастық сезімінің әлсіреуіне әкеліп соғатын мемлекет ретіндегі назарға алады. Қазіргі Ресей - Ресей империясы, одан кейін Кеңес мемлекеті жүргізген орыстандыру саясатын жалғастыруда. Бүгінде бұл саясат Қазақстанда мемлекеттік қазақ тілінің орнығуына кедергі келтіріп, қазақ тілінің қоғамда өзінің лайықты орнын алуын қамтамасыз етуге ұмтылған қазақстандық қоғамның сол топтары тарапынан мемлекеттің тіл саясатына наразылығын туғызуда. Осы саясаттың салдарынан Ресейден келетін территориялық қауіп-қатерлерді есепке алмасак та, еліміздің егемендігіне қауіп төндіретін Қазақстанның ұлттық бірегейлігінің әлсіреуі байқалады.

9 Төмендегі мемлекеттердің қайсысы Қазақстанның ұлттық бірегейлігіне қауіп төндіреді? (сурет 19).

Сурет 19

Сурет 19 көрсеткендей, респонденттердің басым бөлігі (82,3%) – «Ресей» деп атап көрсетсе, респонденттердің 10,4%-ы «Қытай» деп атап өткен. Өзбекстан және Түркияны тіптен ешқайсысы атап көрсетпеген. Яғни, салыстырмалы түрдегі сараптаманы алатын болсақ, Қытайдан қауіп төнген деңгейі әлдеқайда төмен екендігін көрсетіп тұр.

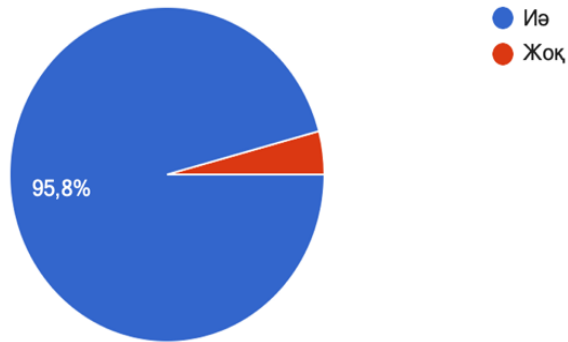
Диссертациялық жұмысымызда бірнеше рет атап өткеніміздей, қазіргі ұлттық мемлекеттің ең маңызды үш нышандары – территорияны, мемлекеттік аппаратты және халықты қамтиды. Бұл нышандарсыз ұлттық мемлекеттің болуы мүмкін емес. Осыған сүйене отырып, мемлекетке төнетін қауіптер оның территориясына, мемлекеттік аппаратына және халқына төнетін қауіптер - деп айта аламыз. Ұлттық мемлекетте - халық ұлт болып табылатынын немесе біртұтас болуға ұмтылатынын есте ұстаған жөн. Ұлт, біз әлденеше рет атап өткеніміздей, ұлттық бірегейлік негізінде қалыптасады, ол психикалық құрылым болып табылады, соның арқасында халық өзін біртұтас тұтастық ретінде қабылдайды және мемлекетпен бірлікті сезінеді. Мемлекеттік аппарат мемлекет үшін маңызды функцияларды атқаратын адамдардан тұратындықтан, ол үшін мемлекеттік қызметшілерде ұлттық ерекшелік болуы шарт.

Осыған байланысты қазіргі ұлттық мемлекет үшін, атап айтқанда, Қазақстан үшін ұлттық бірегейлікке төнетін қауіптер территориялық қауіптерден кем емес қауіп төндіретіні белгілі болды. Алайда мемлекет үшін бұл қауіптер өзара байланысты болып шығады және бір-бірімен бірге жүзеге асады. Бұған, әсіресе, Ресей мен Украина арасындағы қақтығыс тәжірибесі дәлел: Украинаның басып алынған жерлерінде Ресей билігі өз ережелерін енгізді, украин тілін қолдануды жойды, өздерінің қаржылық жүйесін енгізді және т.б. Бұл шаралар басып алынған территорияларда коллабораторлардың, яғни жеке басын өзгертіп, оккупациялық билігінің қызметіне кірген жергілікті тұрғындардың қолымен жүзеге асырылғанын атап өту маңызды.

Қазақстан үшін ұлттық бірегейлікке қауіп - мемлекет пен қоғам үшін елеулі қауіп болып табылады. Мемлекет құру үдерісі көп жағдайда толық емес, қоғамда қазақ немесе қазақстандық ұлты туралы, тіл туралы т.б. сияқты мәселелерде Қазақстанның ұлттық бірегейлігіне төнетін қауіп ішкі және сыртқы болып табылады. Сарапшылардың пікірінше, Қазақстанның ұлттық бірегейлігіне ең үлкен сыртқы қауіп – Ресей. Сарапшылар бұл қауіпті дауыстардың басым көпшілігімен анықтады. Қытайды да сарапшылар қауіпті көреді, бірақ әлдеқайда аз. Сарапшылардың одан да аз бөлігі АҚШ-ты қауіп, - деп санайды.

3.3 Қазақстанның ұлттық мүддесі мен егеменділігін нығайтудағы сауалнамалық зерттеудің сараптамалық талдауы

1 Егемендік Қазақстандағы мемлекет пен қоғамның ең биік құндылығы деген пікірмен келісесіз бе? (сурет 20).

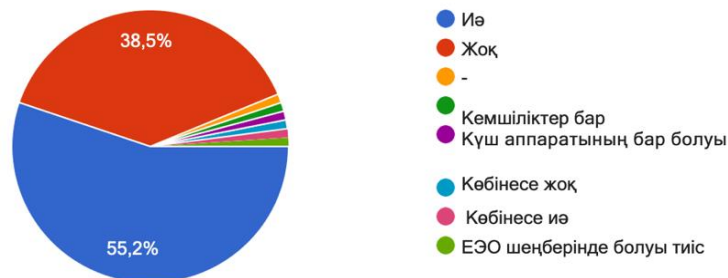

Сурет 20

Сурет 20 көрсеткендей, респонденттердің айтарлықтай басым бөлігі (95,8%) – «иә» деген жауаппен мемлекеттіліктің тек қана ішкі саясатта емес, сонымен қатар сыртқы саяси мәселелерінде маңыздылығы туралы атап көрсетеді. Жалпы, азаматтық қоғамның жедел даму үдерісінің жағдайында мемлекет пен қоғамның диалог орнатып, өзекті мәселелерді шешумен әлек. Оған дәлел, еліміздегі Қаңтар оқиғасының себеп-салдарының нәтижесі мен одан бұрынғы президент Тоқаевтың «естуші мемлекет» тұжырымдамасының өзектілігі бүгінгі Қазақстанның «Жаңа Қазақстан» тұжырымдамасы аясындағы мәселелерді шешумен айқындалады.

Егемендік – қазіргі ұлттық мемлекеттің өмір сүруінің ең маңызды шарты. Егер ел егемендігінен айырылса, ол іс жүзінде мемлекет болудан қалып, басқа мемлекеттің құрамына айналады. Жоғарыда айтқанымыздай, ұлт ұғымы оның мүдделері мен болмысын қорғау функцияларын өзіне алатын мемлекетінің болуын болжайды. Сондықтан біздің сараптамалық сауалнамадағы сарапшылар егемендікті мемлекетпен біріктіретін ең жоғары құндылық - деп таниды деп күту заңды еді. Кімде-кім егемендікті ұлт пен мемлекеттің ең жоғары құндылығы - деп санамаса, бұл оның басқа мемлекетпен, ұлтпен сәйкестенуін білдіреді.

2 Сіздің ойыңызша, ішкі аспектідегі егемендік елдің территориясы мен халқына билік тарапынан бақылау берік бекітілген бе? (сурет 21).

Сурет 21

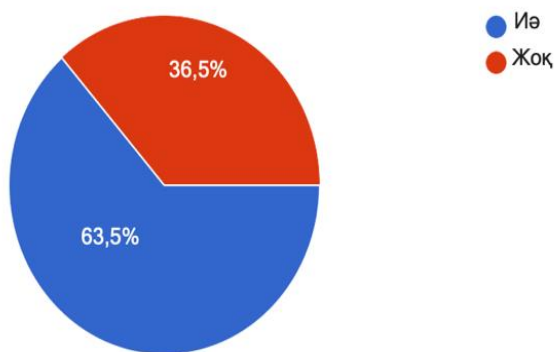
Сурет 21 көрсеткендей, респонденттердің басым бөлігі (55,2%) – «иә» деп

жауап беріп, егемендік пен территориялық тұтастық мәселесінде билікті қолдауымен ерекшеленеді. Алайда, қалған басым бөлігі (38,5%) – «жоқ» деумен шектелді. Әрине, респонденттердің бұл тобы, біздің ойымызша, билік тарапынан Қаңтар оқиғасы кезіндегі шетелдік әскерлердің шақырылуы түрткі болды. Бір жағынан, тығырыққа тірелген жолды ашу, екінші жағынан оппозициялық пиғылдағы сарапшылардың пікірі – биліктің әлсіздігі ретінде қабылдап, саяси режимнің сақтау жолы деген тұжырымдамаға келеді.

Бүгінде әлемде орталық үкімет оның құрамына кіретін барлық аймақтарды бақылап, басқара алмайтын мемлекеттер бар. Бұл - бұл мемлекеттерде орталық үкімет шығарған заңдар орындалмайтын территориялар мен территориялардың бар екенін, бұл территорияда жиналған салықтардың бірыңғай мемлекеттік бюджетке түспейтінін және т.б. іс-әрекеттер байқалуда. Мұндай жағдайда мемлекеттің егемендігі оның бүкіл территориясына тарамайды деген сөз.

ҚР Конституциясының 2-бабында «Республиканың егемендігі оның бүкіл аумағын қамтиды. Мемлекет өз аумағының тұтастығын, қол сұғылмауын және бөлінбеуін қамтамасыз етеді» [238] делінген. Еліміздегі қалыпты өмір сүруді қамтамасыз ететін бұл сөздің растығын Қазақстанның күнделікті өмірі растап отыр. Бәлкім, билікке мемлекет территориясының бір бөлігінде, атап айтқанда, Алматыда төтенше жағдай жариялауға баруға мәжбүр болған жалғыз сәт 2022 жылдың қаңтарында бірнеше күнге созылған белгілі оқиғалар кезінде орын алды. Бірақ сол кезде де Алматыда мемлекеттің егемендігі сақталды, бірақ оны жүзеге асыру үшін төтенше шараларға жүгіну қажет болды.

3 Сіздің ойыңызша, егемендік сыртқы аспектіде Қазақстанның тәуелсіздігін басқа мемлекеттердің мойындауы сияқты күмән тудырмайды ма? (сурет 22).

Сурет 22

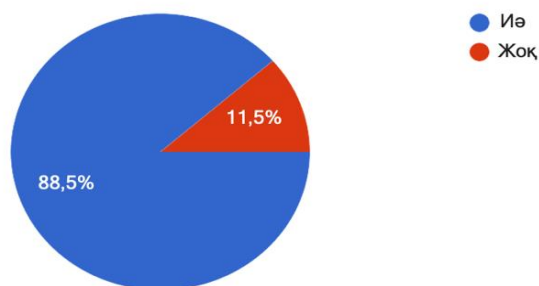
Сурет 22 көрсеткендей, респонденттердің басым бөлігі (63,5%) – «иә» деген жауаппен егемендіктің тұғырнамалық нышандарымен қатар, халықаралық қатынастардағы бейбітсүйгіш мемлекет ретіндегі беделімен Еуразия құрлығындағы беделді үлес қосушы актор деген ұстанымымен ерекшеленеді. Ал екінші бөлігі (36,5%) – «жоқ» деген жауаппен еліміздің егемендігі мен толыққанды тәуелсіздігіне күмәнмен қарауда.

Қазақстанның егемендігі мәселелері оның Ресеймен қарым-қатынасында

ерекше өткір тұрғанын есте ұстаған жөн. Сонау Кеңес дәуірінде Қазақстан Ресейге экономикалық, саяси, мәдени, білім беру және т.б. мәселелерде КСРО ыдырағаннан кейін бұл тәуелділік бұрынғыдан да айқын көрініп, қазіргі тәуелділік түрлеріне, қауіпсіздік, мұнай мен Қазақстанның басқа да өнімдерінің түрлерін тасымалдау және басқа да көптеген мәселелерде әскери тәуелділік қосылды. Сондықтан Қазақстан Ресейге, оның ішінде егемендікке де жеңілдік жасауға мәжбүр. Егемендік концессиялары халықаралық қатынастарда кең таралған тәжірибе екенін есте ұстаған жөн. Мұндай жеңілдіктерді кіші мемлекеттер ірі мемлекеттермен қарым-қатынаста жиі жасайды, алайда ірі мемлекеттер де шағын мемлекеттерге, әсіресе аймақтық интеграция мәселелерінде жеңілдік жасайды. Мысалы, Шенген аймағын құру үшін Еуропаның ірі мемлекеттері Еуропалық Одақ аясындағы интеграциялық байланыстарды нығайту мақсатында өз шекараларын қорғау мәселелерінде өздерінің егемендігіне жеңілдік жасады.

Қазақстан мен Ресей арасындағы қарым-қатынасына келетін болсақ, КСРО ыдырағаннан бері Ресей жаңа тәуелсіз мемлекеттердің егемендігін ерекше ескермей, посткеңестік кеңістікте үстемдік бағытты ұстанып келеді. Бұл ретте Қазақстан Ресей бастаған аймақтық ұйымдарға қосылу арқылы Ресейдің интеграциялық бастамаларын қолдайды, осы арқылы экономикалық пайдаға қол жеткізуге үміттенеді. Біздің сараптамалық сауалнамамыздың сарапшылары (36,5%) бұған назар аударып, Қазақстанның экономикалық пайдаға қол жеткізу үшін Ресеймен қарым-қатынасында егемендікке жеңілдіктер жасауы керек екенін атап көрсетті. Сонымен бірге, Қазақстан Ресейге ұсақ-түйек егемендігіне жеңілдік жасай отырып, ең бастысы, егемендігі мен территориялық тұтастығын қорғауда нық тұрғанын атап өткен жөн. Сарапшылардың көпшілігі Қазақстанның ішкі және сыртқы саясатының мәселелерін дербес шеше отырып, өз егемендігін берік қорғайтынына сенімді.

4 Әлемдік қазіргі геосаяси жағдайға байланысты Қазақстанның егемендік пен ұлттық мүдделеріне қауіп төніп тұр ма? (сурет 23).

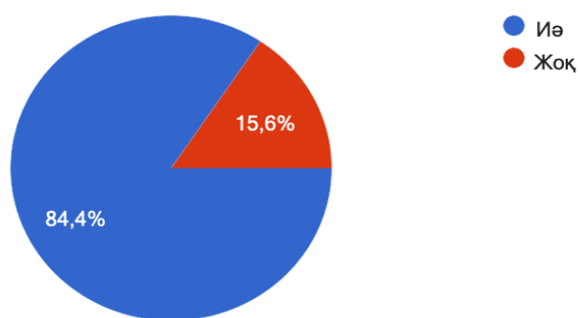
Сурет 23

Сурет 23 көрсеткендей, респонденттердің басым бөлігі (88,5) – әлемдік қазіргі геосаяси жағдайға байланысты Қазақстанның егемендік пен ұлттық мүдделеріне қауіп төніп тұр деген пікірде. Мұндай жауаптардың табиғи жаны

бар деп те тұжырымдауға болады. Ресей мен Украина Қазақстанға дәстүрлі тарих шеңберіндегі көршілес әрі дос әрі стратегиялық әріптес акторлар болып табылады. Украинада сияқты Қазақстанда да орыс ұлтының өкілдері екінші этносты құрауда.

Қазіргі халықаралық қатынастардың жүйесін сипаттай отырып, сарапшылар «геосаясаттың оралуы» туралы айтады. Бұл бірінші және екінші дүниежүзілік соғыстарда геосаясат өзінің ең биік шыңына жетті деген сөз. Қырғи қабақ соғыс кезеңін геосаяси тенденциялар әлемдік саясатты айқындайтын уақыт ретінде де анықтауға болады. Қырғи қабақ соғыстың аяқталуы, коммунистік жүйенің және оның әскери блогының күйреуі геосаясат өткеннің еншісінде және халықаралық қатынастар мемлекеттердің халықаралық мойындаған шекараларын бұзбай, халықаралық құқықпен реттеледі - деген үміт тудырды. Дегенмен, Ресейдің посткеңестік кеңістіктегі саясаты, Грузия мен Украинаға қарсы агрессиясы халықаралық құқық нормаларын өрескел бұзуға, егеменді мемлекеттердің территорияларын аннексиялауға және басып алуға әкелді. Басқаша айтқанда, Ресей халықаралық қатынастар жүйесін апат шегіне жеткізген дүниежүзілік соғыстар кезіндегі геосаяси тенденцияларды ең нашар күйінде әлемдік саясатқа қайтарды. Ресей Украинамен қақтығыса отырып, ядролық қаруды қолданамын - деп қорқытуда, бұл бүкіл әлемге, әлемнің барлық елдеріне, соның ішінде Қазақстанға да қауіп төндіреді. Тіпті Ресей Украинада кішігірім ядролық бомбаны қолданса да, бұл қолданудың салдары Қазақстан үшін үлкен қауіп төндіреді. Осы ұстанымдардан осы мәселе бойынша сараптамалық сауалнама нәтижелерін бағалай отырып, олар біздің диссертация тақырыбын зерттеу үшін қызығушылық тудырады - деп айта аламыз.

5 АҚШ, Қытай және Ресейдің геосаяси тікетіресі Қазақстанның егемендігі мен ұлттық мүдделеріне қауіп төндіреді ме? (сурет 24).

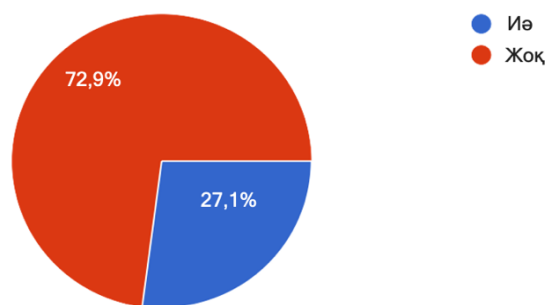
Сурет 24

Сурет 24 көрсеткендей, Қазақстанның көп векторлы сыртқы саясаты әлемдік геосаяси ойыншыларымен стратегиялық қарым-қатынастарды орната отырып, олармен сыртқы істер бастамалары аясында ынтымақтастықты нығайтуда. Респонденттердің 84,4%-ы – «иә» деген жауабымен қарым-қатынастардың жоғары деңгейдегі көрсеткішті анықтауда. Қазақстанның нарықтық экономикалық саясаты осы акторлармен тек қана сауда-саттық

ынтымақтастықты емес, сонымен қатар халықаралық қатынастардың маңызды серіктесі болып қарастырылады.

АҚШ, Қытай және Ресей арасындағы геосаяси текетірес жаһандық сипатқа ие, дүние жүзіндегі барлық мемлекеттерге, соның ішінде Қазақстанға өзінің егемендігі мен сыртқы саясаты тұрғысынан әсер етеді. Тәуелсіздік алғаннан бері Қазақстан барлық мемлекеттердің егемендігі мен территориялық тұтастығын құрметтейтін көпвекторлы сыртқы саясатты ұстанып келеді, бұл туралы Президент Қ.Қ. Тоқаев талай рет атап өтті. Дегенмен, геосаяси бәсекелестік жағдайында ұлы державалар аймақтарды және олардың құрамындағы мемлекеттерді өз жағына тартып, геосаяси жаһандық бәсекелес ықпалынан айыру үшін оларға ықпал етеді. Атап айтқанда, соңғы кездері Қазақстанға Ресей тарапынан қысым күшейіп, Қазақстанның ашық түрде өз жағына шығып, Украинамен қақтығысына көмектескенін қалайды. Бірақ бұл барлық мемлекеттермен, соның ішінде АҚШ, Қытай, Ресей сияқты ұлы державалармен терезесі тең қарым-қатынаста болғысы келетін Қазақстанның ұлттық мүдделеріне сәйкес келмейді. Сонымен, ұлы державалардың геосаяси текетіресінің Қазақстанның егемендігі мен ұлттық мүдделеріне қауіп төндіретінін айтқан сарапшылардың көпшілігімен келісуге болады.

6 Қазақстанның ұлттық күші оның ұлттық мүдделері мен егемендігін қорғауға жеткілікті ме? (сурет 25).

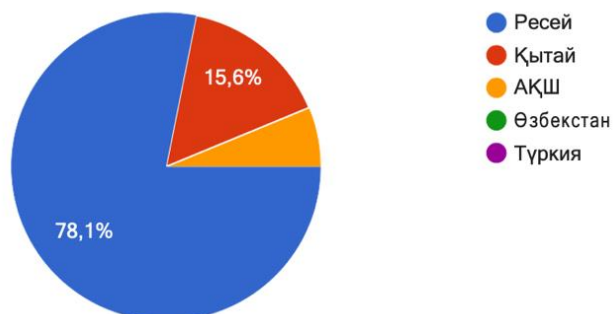
Сурет 25

Сурет 25 көрсеткендей, респонденттердің басым бөлігі (72,9%) – «жоқ» деген жауаппен Қазақстанның ұлттық күші оның ұлттық мүдделері мен егемендігін қорғауға жеткіліксіз деген пікірмен сенімсіздік танытуда. Оған көптеген факторлар әсер етуі мүмкін. Халық саны мен территорияның алуандылығының диспропорциясы мен қаңтар оқиғасындағы шетелдік әскердің шақырылуымен байланысты.

Бұл сұрақ белгілі бір дәрежеде Қазақстанның территориялық тұтастығының кепілі ретіндегі ұлттық қуат туралы бұрын қойылған сұрақты қайталайды. Ал сол сұрақта да, осы сұрақта да сарапшылар мемлекетіміздің ұлттық күшіне сенімсіздік пен күдік білдірді. Қазіргі халықаралық қатынастар жүйесіндегі ұлы державалар саналатын Ресей немесе Қытайға қарсы тұру үшін Қазақстанның ұлттық қуатының жеткіліксіздігі сарапшылардың назарында екені анық.

Қазақстан өзінің ұлттық күшіне ғана сүйене отырып, бұл ұлы державаларға қарсы тұра алмайды, әрине. Дегенмен, Украинаның Ресеймен қақтығысындағы мысалы одақтастардың көмегімен мұндай текетірестің болуы әбден мүмкін екенін және оның үстіне жеңіске жету мүмкіндігінің арта түсетінін көрсетеді.

7 Қай мемлекет Қазақстанның ұлттық мүддесі мен егемендігіне қауіп төндіреді? (сурет 26).

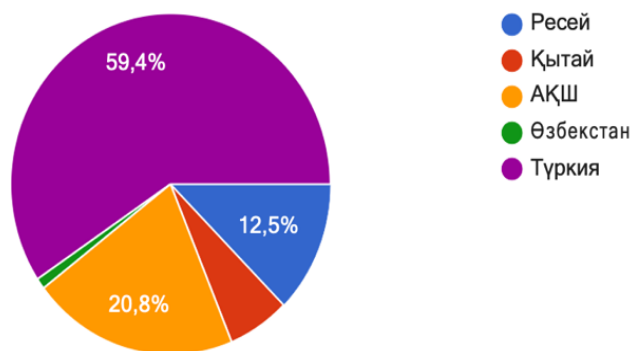

Сурет 26

Сурет 26 көрсеткендей, респонденттердің басым бөлігі (78,1%) – Ресейді атаса, екінші орында (15,6%) – Қытайды атап өтуде. Бұл өз кезегінде Ресейдің сыртқы саясатының агрессиялық сипат алуымен түсіндіріледі. Ресейдің көрші елдерге байланысты территориялық тұтастығы мен ұлттық мүдделеріне уақыт өткен сайын мемлекеттік дума тарапынан болсын, немесе қоғамдық белсенділердің оқтын-оқтын мәлімдеме жасауымен дәлелденеді.

Бұл сұраққа берілген жауаптар Ресейдің Қазақстанға, атап айтқанда, ұлттық мүдделері мен егемендігіне қауіп төндіретін басты қауіп ретіндегі пікірді тағы да растады. Дәл осылай сарапшылар Қазақстанға қауіп төндіретін тағы бір қауіп – әлдеқайда қауіпті болса да, Қытай екенін растады. Сарапшылардың пікірінше, Қазақстан үшін одан да аз қауіп – АҚШ. Біз Қазақстан үшін сыртқы қауіптердің осы иерархиясын сарапшылық сауалнамамыздың негізгі нәтижелерінің бірі ретінде түзете аламыз.

8 Қай мемлекет Қазақстанға өзінің ұлттық мүддесі мен егемендігін қорғауға көмектеседі? (сурет 27).

Сурет 27

Сурет 27 көрсеткендей, респонденттердің басым бөлігі (59,4%) – Түркияны атаса, екінші басым бөлігі (20,8%) – АҚШ-ты атап отыр. Атап өтетіні – екеуі де Қазақстанның территориялық көршісі емес және екеуі де НАТО-ның мүшесі екендігін естен шығармауымыз қажет. Яғни, Қазақстан НАТО-мен «Бейбітшілік үшін серіктестік» бағдарламасы аясында серіктестік орнатып ынтымақтастығын жалғастыруда.

Сарапшылардың осы сұраққа берген жауаптары мен ұқсас сұрақтардың жауаптарын салыстыра отырып, біз Қазақстанның ұлттық мүдделері мен егемендігін қорғаудағы одақтастарын атап көрсететін сараптамалық сауалнамамыздың тағы бір маңызды нәтижесіне келе аламыз. Бұл нәтиженің негізгі мазмұны сарапшылар мен елдің қоғамдық пікірі Түркияны Қазақстанның ұлттық мүдделері мен егемендігін қорғаудағы басты одақтасы - деп санайды, ал АҚШ мемлекетіміздің тағы бір одақтасы ретінде көрінеді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Зерттеу тақырыбының өзектілігі, ауқымы мен кешенді түрдегі сараптамалық зерттелу күрделілігіне қарамастан, Қазақстан Республикасының егеменділігін нығайту барысында халықаралық қатынастар актор ретіндегі ұлттық мүдделерді қамтамасыз ету бойынша жүзеге асырылып отырған Қазақстанның ұлттық саясаты жаңадан қалыптасып келе жатқан әлемдік тәртіптің маңыздылығын ескере отырып, Қазақстан Республикасының осы салаға байланысты тәжірибесін қолдану үрдісі өзекті мәселелердің бірі екендігі анықталды.

Қазіргі кездегі Қазақстан Республикасы мен Ресей Федерациясы арасындағы геосаяси және геостратегиялық қарым-қатынастардың тең құқықты, достық қарым-қатынастар негізінде қалыптасуымен қатар, іс жүзінде бұрынғы кеңестік кеңістіктегі барлық елдерге, оның ішінде Қазақстанға да Ресей басты әріптестердің бірі болып қала береді. Ресей - бұрынғы кеңестік кеңістіктегі мемлекеттердің ішіндегі аумақты және қуатты державаларының бірі. Сондықтан да Еуразия құрлығы кеңістігінде тұрақтылық пен қауіпсіздікті сақтауда Ресейдің де үлесі едәуір салмақты. Қазақстан Республикасы тәуелсіздігін жариялаған жылдардан бастап өзінің сыртқы саяси стратегиясында Ресей Федерациясымен қарым- қатынастарды басымды бағыт, - деп жариялады.

Қазақстан – Ресей қарым-қатынастарындағы егемендік пен территориялық тұтастық мәселелері бүгінгі халықаралық қатынастар жүйесіндегі күн тәртібінен түскен жоқ. Екі жақты стратегиялық ынтымақтастық шеңберіндегі мәселелер әрқашан да Қазақстанның ұлттық қауіпсіздік пен ұлттық мүдделерді нығайтумен қатар сыртқы істер ведомстволары арасындағы кеңейтілген әріптестікті дамыту бойынша іске асырылатындығы сөзсіз. Осы тұрғыда, «егемендік», «тәуелсіздік», «территориялық тұтастық», «ұлттық қауіпсіздік», «ұлттық мүдде» және сол сияқты мемлекеттілікке қатысты нышандар екі жақты қарым-қатынастардың шеберінде өзектілігін жоғалтқан емес және жақын және ұзақ мерзімді болашақта өзектілігін жоғалтпайды, - деген тұжырымдаға келдік.

Қазіргі әлемдік тәртіптің қалыптасуы жағдайындағы сын-тегеуріндер мен БҰҰ Жарғысына сәйкес келмейтін халықаралық құқықтың негізгі қағидаттарының бұзылуы арқасында тек Қазақстан емес, сонымен қатар басқа да халықаралық құқық субъектілері алаңдаушылық білдіруде. Осы тұрғыда диссертациялық жұмысымызда халықаралық құқықтың негізінде қалыптасқан әлемдік тәртіп әрі қарай түбегейлі реформасының ұшырауына әкелетіндігі сөзсіз. Алайда оның түбегейлі реформасы қалай және қандай бағытта өрбитіндігі беделді сарапшылардың, сонымен қатар шешім қабылдаушы акторлардың назарында болғанымен, оның әділетті және барлық халықаралық қатынастар акторлардың мүдделерін ескертетіндей мәселелер туындайтындығы сөзсіз. Дегенмен, халықаралық акторлардың бір-біріне деген сенімсіздігі мен ортақ ұстанымдардың қарама-қайшылықтары ұлттық мүдде тұрғысынан басым болғандықтан, жаңадан қалыптасып келе жатқан әлемдік тәртіптің шынайы

«жанартылған бейнесі» халықаралық қауымдастықтың мүдделеріне сәйкес келетіндігі мол сенім білдірумен шектелеміз.

Әлеуметтік сараптамалық сауалнамамыздың қорытындысы бойынша, респонденттердің жауаптары айтарлықтай зерттеу жұмыстың авторларын таң қалдырды - деген тұжырымдамаға келуге болады:

1) 30 жылдық тәуелсіздік пен егемендіктің нышаны болып келген Қазақстан Республикасының ішкі тұрақтылығы мен сыртқы саясаттағы бейбітсүйгіштік көпвекторлық сыртқы саясаты респонденттердің қарама-қайшы пікірлерімен тұспа тұс келді. Оның ішінде, егемендік пен ұлттық бірегейлікке күмәнмен қарайтындарды да еске салуымыз жөн.

2) Демек, ұлтымыздың байырғы тұрғындары «қазақ» пен «қазақстандықтардың» арасында алшақтық бар екендігін түсіне отырып, «Жаңа Қазақстан» тұжырымдамасы аясында бүгінгі халықаралық қатынастардағы сын-тегеуріндер мен қатерлерді еске ала отырып, президент Қасым-Жомарт Тоқаевтың «естуші мемлекет» тұжырымдамасын ескертуіміз әбден орынды, - деп ойлаймыз. Яғни, осы тұжырымдамалардың аясында шынайы бейнедегі ұлттық мүдделерді нығайту барысында егемендіктің тірегі болып есептелінетін «ұлттық бірегейліктің» жақындастыру мәселесі қолға алынады деген үмітпен қорытындылай келе, сыртқы саясатта белсенді рөлін әрі қарай дамытады – деген үміт басым.

3) Қазақстан-Ресей қарым-қатынасында Ресейдің «ұлтшылдық» сипаттағы саясаткерлердің Қазақстанға деген теріс пиғылдары еліміздің сыртқы істер министрлігі ұлттық мүдделерді нығайтумен қатар, тек қана хаттамалық бейнедегі дипломатиядағы қалыптасқан рәсімдерге сүйенбей, нақты іс-шаралар қолдануымен үміт артылады. Әрине геосаяси және геостратегиялық теңгерімінен ауытқушылық танытпай – мүдделерімізге қызмет етеді деген пікір басым.

Осы тұрғыда, диссертациялық жұмысымыздың қорытындысы ретінде, жұмыстың авторлары келесі ұсыныстарды ұсынады:

а) Қазақстанның заңнамалық актілерінде «Жаңа Қазақстан дәуіріндегі ұлттық қауіпсіздік стратегиясы» анықтамасын енгізу қажет. Біздің ойымызша, ғылыми әдебиеттерде және заңнамалық құжаттарда бұл анықтаманың болуы өз кезегінде, мазмұны ретінде көп қолданылуы нәтижесінде сала бойынша ұлттық мүдделердің қамтамасыз етілу маңыздылығын ашып көрсетеді. Мысалы, Жаңа Қазақстан қоғамындағы ұлттық қауіпсіздік кешенінде «мемлекеттік басқарудағы ұлттық мүдделер саласы» деген анықтама беруге болады. Бұл өз кезегінде, Қазақстанның тек қана сыртқы саяси ведомствосы аясында емес, сонымен қатар құзырлы органдардың сыртқы саясат пен елдегі ішкі тұрақтылық пен ұлттық бірегейлікті нығайтудағы жұмыстарын белсендірек атқаратындығы дұрыс.

ә) Қазақстан - Ресей қарым-қатынастарында болашақта мемлекеттеріміз бен халықтарымыздың ортақ тұстарын іздеу маңызды. Әлемдік геосаясат серпінді өзгеруде, мемлекеттің ұлттық мүдделерін нығайту мәселесінде - біздің елімізде ұрпақтар ауысып жатыр, жаңа көшбасшылар өсіп келеді. Осыған орай, екі елдің

жастары біздің одақтастық қарым-қатынастарымыздың не екенін, олардың стратегиялық маңыздылығын және неге негізделгенін жақсы түсінуі үшін қарым-қатынасты мемлекеттік деңгейдегі іс-шаралардың негізінде дамыту маңызды. Бірлескен, әрине, ұлы тарихымызбен мақтану ғана емес, болашаққа сеніммен қарау маңызды болумен қатар, тарихи шындықты қоғамдық пікірдің және ғылыми деректердің негізінде дамыту қажет.

б) Жаһандық күн тәртібі күрделене түсуде, көптеген сыртқы факторлар бар және олардың ықпалы көп қырлы. Жалпы, халықаралық дағдарыстар мен сыни өзгерістер әрқашан «кімнің кім екенін» жақсы көрсетеді. Егеменді даму жылдарында Қазақстан мен Ресей жай ғана тату көршілер емес, бір-бірімізді қолдауға дайын одақтастар екенімізге көз жеткізуге бірнеше рет мүмкіндік алды. Біздің тұрақты дамуымыз, қауіпсіздігіміз бен тұрақтылығымыз өзара тікелей байланысты ұғымдар. Ең бастысы, бүгінде әлемде болып жатқан өзгерістердің барлығы Қазақстан мен Ресейдің бір-бірі үшін айрықша маңыздылығын және мемлекеттеріміз арасындағы тығыз достық байланыстарды одан әрі дамыту қажеттігін ғана көрсетуі тиіс.

в) Қазақстанның Ресеймен және Қытаймен арасындағы байланыстар сарапшылар қауымдастығы мен азаматтық қоғам институттарының рөлі жоғары екені сөзсіз. Өйткені, кез келген мемлекетаралық қатынастардың негізінде адами байланыстар, адамдар арасындағы көп қырлы қарым-қатынастар мен интеллектуалдық алмасулар жатыр. Сонымен қатар, бір-бірін жақсы білу, елдерімізде болып жатқан үдерістерді түсіну, тікелей талқылаулар, тіпті сындарлы даулар – мұның бәрі саяси деңгейде түсіністікке және бірлескен дамудың жаңа мүмкіндіктерін іздеуге ықпал етуі тиіс.

г) Қазақстан мен Қытай - ШЫҰ, АӨСШК және БҰҰ сияқты аймақтық және жаһандық ұйымдар мен құрылымдарда жақсы қарым-қатынастар мен сындарлы диалогты сақтай отырып, бейбітшілік пен дамудың маңыздылығын түсінумен қатар осы көпжақты платформаларда стратегиялық ынтымақтастықты жандандыру керек. Көпжақты дипломатия платформалары тек жақын көршілес акторлармен емес, сонымен қатар басқа да акторлармен ЕО, АҚШ, Шығыс Азия және мұсылман әлемі сияқты акторларымен тығыз байланыс орнатумен көпвекторлы сыртқы саясат тұжырымдамасының негізінде қаланған беделі бар мемлекет пен азаматтық қоғамның әрі қарай дамуында болып отыр.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Токаев К. Важнее всего территориальная целостность и благополучие нашего народа <https://24.kz/ru/news/policy/item/565817-k-tokaev-vazhnee-vsego-territorialnaya-tselostnost-i-blagopoluchie-nashego-naroda> 27.09.2022.
- 2 Akiner S. The Formation of Kazakh Identity: From Tribe to Nation-State. - London: The Royal Institute of International Affairs, 1995. – 111 p.
- 3 Allison R., Bluth C. (eds.). Security Dilemmas in Russia and Eurasia. - London: The Royal Institute of International Affairs, 1998. – 131 p.
- 4 Allison R., Anchesci L. (eds.). Central Asian Security: The New International Context. - London: The Royal Institute of International Affairs, 1995. – 139 p.
- 5 Busygina I., Filippov M. Russia, Post-Soviet Integration, and the EAEU. Problems of Post-Communism. - 2020. – 141 p.
- 6 Dave B. Kazakhstan: Ethnicity, Language and Power. – London; New York: Routledge, 2007. – 211 p.
- 7 Idan A., Shaffer B. The foreign policies of post-Soviet landlocked states // Post-Soviet Affairs. – 2011. - Vol. 27, №3. - P. 241-268.
- 8 Ларюэль М., Пейруз С. «Русский вопрос» в независимом Казахстане: История, политика, идентичность. - М.: Наталис, 2007. – 138 с.
- 9 Olcott M.B. Central Asia: common legacies and conflicts / in: Allison R., Jonson L. (eds.). Central Asian Security: The New International Context. - London: The Royal Institute of International Affairs, 1995. - P. 24-48.
- 10 Stevens C.A. Russia-Kazakhstan relations in the early post-Soviet era: Explaining the roots of cooperation // Europe-Asia Studies. – 2020. - №7. - P. 1153-1185.
11. Hinsley F.H. Sovereignty. - London: Watts, 1966. – 126 p.
12. James A. Sovereign Statehood: The Basis of International Society. - London: Allen & Unwin, 1986. – 158 p.
13. Barkin J.S., Cronin B. The State and the Nation: Changing Norms and the Rules of Sovereignty in International Relations // International Organization. – 1994. - Vol. 48, №1. - P. 107-130.
14. Deyermond R. Security and Sovereignty in the Former Soviet Union. – Boulder; CO: Lynne Rienner, 2008. – 144 p.
15. Glanville L. The Myth of “Traditional Sovereignty” // International Studies Quarterly. - 2013. - Vol. 57, №1. – P. 18-29.
16. Krasner S.D. Sovereignty: Organized Hypocrisy. – Princeton; NJ: Princeton University Press, 1999. – 236 p.
17. Laidi Z. BRICS: Sovereignty, Power and Weakness // International Politics. - 2012. - Vol. 49, №5. – P. 11-22.
- 18 Казахстан и Россия: союзничество и экономическая конкуренция. Интервью с Султаном Акимбековым <https://www.caa-network.org/archives/21466/kazakhstan-i-rossiya-soyuznichestvo-i-ekonomicheskaya-konkurencziya-intervyu-s-sultanom-akimbekovym> 22.09.2022.

19 Алияров Е.К. Государственная информационная политика в Республике Казахстан в условиях глобальной информатизации: автореф. ... док. полит. наук: 23.00.02. – Алматы: Каз. нац. ун-т им. аль-Фараби, 2006. – 44 с.

20 Байдаров Е.У. Проблемы дихотомии «Запад-Восток», «Восток-Запад» в глобалистике // Credo New. - 2007. - №4. – С. 14-16.

21 Baizakova K., Kukeeva F., Zhigatov K. Западный вектор внешней политики Казахстана: состояние и перспективы // Вестник КазНУ. Серия международные отношения и международное право. - 2021. - Т. 96, №8-14. – С. 13-20.

22 Yermekbayev A. Issues of International Image of Russia in the Modern World // Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Хабаршысы, халықаралық қатынастар және халықаралық құқық сериясы. – 2021. - №2(94). – Р. 15-33.

23 Зардыхан Ж. Казахстан реагирует на «территориальные притязания» <https://www.eurasian-research.org/publication/kazakhstan-responds-to-recent-territorial-claims/?lang=ru> 20.11.2022.

24 Кадыржанов Р.К. Формирование гражданской национальной идентичности Казахстана сквозь призму теоретических концепции национального строительства // Адам Әлемі. – 2019. - №3(81). - С. 72-82.

25 Касенов У. Интеграционные и дезинтеграционные процессы на постсоветском пространстве: взгляд из Казахстана. - КИСИ при Президенте РК, 1994. – 100 с.

26 Стратегия национальной безопасности мобилизует всю систему государственного управления на ближайшие 5 лет - Санат Кушкумбаев // Strategy 2050 - Обзорно-аналитический портал <https://strategy2050.kz/ru/news/strategiya-natsbezopasnosti-mobilizuet-vsuyu-sistemu-gosupravleniya-na-blizhayshie-5-let-sanat-kushku/> 24.12.2021.

27 Тукумов Е. Открывая Америку: взгляд из Казахстана. – Бостон; Астана, 2017. – 102 с.

28 Sarolta Nemeth, Agnes Nemeth and Virpi Kaisto. Research design for studying development in border areas: case studies the big picture? // Belgeo. - 2013. - №1. – Р. 20-30.

29 Божко Л.Л. Концептуальные подходы к понятию «граница» в контексте институциональной парадигмы // Научно-технические ведомости СПбГПУ. Серия «Экономические науки». – 2011. - №1(114). - С. 47.

30 Қалиев Б. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. - Алматы, 2014. – 111 б.

31 Толковый словарь живого великорусского языка В.И. Даля. Репр. изд. – М.: Изд. гр. «Прогресс»; Универс, 1994. – Т. 1-4. - 178 с.

32 Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона // В 82 т. – М.: Терра, 2001. – Т. 4. – 845 с.

33 Болотов Д.А., Межевич Н.М., Шураев В.В. Приграничное (международное) сотрудничество в системе межмуниципального взаимодействия. - СПб.: Изд-во политехн. ун-та, 2015. – С. 2.

34 Леш А. Пространственная организация хозяйства / пер. с нем. А. Леш; под ред. акад. А.Г. Гранберга. – М.: Наука, 2017. – 265 с.

35 Кокошин А.А. Национальные интересы, реальный суверенитет и национальная безопасность // Вопросы философии. - 2021. - №10. - С. 5-19.

36 Evans G., Newnhan J. The Penguin Dictionary of International Relations. - London: Penguin Books, 1998. - 512 p.

37 Сарсембаев М.А. Казахское Ханство как суверенное государство средневековой эпохи. – Астана: ГУ «Институт законодательства Республики Казахстан», 2015. – 82 с.

38 Ланда Л.М., Турсунов Х.Т., Нурпеис К. История Казахстана: имена, события, факты <https://tarikh.kz/sovetskiy-period-istorii-kazahstana/nacionalno-gosudarstvennoe-razmezhevanie-turkestana-obedinenie-kazahskih-zemel/10.02.2021>.

39 Olcott Martha Brill. The Kazakhs: Second Edition // Paperback. - Hoover Institution Press Publication, 1995. – Vol. 427. - P. 184-189.

40 Худолей Д.М. Суверенитет или Автономия? // Вестник Пермского университета. Серия «Юридические науки». - 2011. – Вып.2(12). – С. 24-33.

41 Dodds Klaus. The New Border Wars: The Conflicts That Will Define Our Future. Hardcover. – Penguin Books, 2021. - 54 p.

42 Тоқаев Қ.К. Тәуелсіздік бәрінен қымбат // «Егемен Қазақстан» газеті. – 2021, қаңтар - 5. – Б. 1.

43 Жиренчин К. Политическое развитие Казахстана в XIX - начале XX веков. – Алматы: Жеті Жарғы, 1996. – С. 138-141.

44 Бекмаханов Е. Казахстан в 20-40-е годы XIX века / под общ. ред. д.и.н., проф. М.П. Вяткина. - Алма-Ата: Казахское объединенное государственное издательство, 1947. - С. 112-113.

45 Бекмаханов Е. Присоединение Казахстана к России. - М., 1957. - С. 121 – 161.

46 Brabaker R. Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe. - Cambridge: Cambridge University Press, 1996. - P. 32-36.

47 Ғали Ә. Кеңес дәуіріндегі Қазақстанның бірінші басшылары. - Астана, 2001. – Б. 24-28.

48 Магер Ю. Национальные интересы и международное признание // Газета «Казахстанская правда» <https://kazpravda.kz/n/natsionalnye-interesy-i-mezhdunarodnoe-priznanie/> 18.12.2021.

49 Шаяхметов Н.У., Байшов Б.Б., Четин Нур. Каспий теңізінің құқықтық мәртебесін айқындау: тарих және қазіргі кезен // Электронный журнал “edu.e-history.kz”. - 2020. - №2(22). – Б. 17-33.

50 Қазақстан Республикасының ұлттық қауіпсіздігі туралы Қазақстан Республикасының Заңы қабылданған // ҚР Президентінің ресми интернет ресурсы. – 2021, қаңтар – 6 https://www.akorda.kz/kz/security_council/national_security/kazakstan-respublikasynyn-ulttyk-kauipsizdigi-turaly-kazakstan-respublikasynyn-zany 21.12.2021.

51 Қазақстан Республикасының Мемлекеттіл шекарасы туралы Қазақстан Республикасының Заңы қабылданған // ҚР Президентінің ресми интернет

ресурсы. – 2013, қаңтар – 16
https://www.akorda.kz/kz/security_council/national_security/kazakhstan-respublikasynyn-memlekettik-shekarasy-turaly-kazakhstan-respublikasynyn-zany
21.12.2021.

52 Қазақстан Республикасының Әскери доктринасы қабылданған // ҚР Президентінің ресми интернет – ресурсы. - 2017, қыркүйек - 29
https://www.akorda.kz/kz/security_council/national_security/kazakhstan-respublikasynyn-askeri-doktrinasy 21.12.2021.

53 Мемлекет басшысы «Қазақстан Республикасының 2021-2025 жылдарға арналған Ұлттық қауіпсіздік стратегиясын бекіту туралы» Жарлыққа қол қойды // ҚР Президентінің ресми интернет-ресурсы <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kazakhstan-respublikasynyn-2021-2025-zhyldarga-arnalghan-ulattyk-kauiipsizdik-strategiyasyn-bekitu-turaly-zharlykka-kol-koymy-2154646> 23.12.2021.

54 Олеандров В.Л. Словарь «Что есть что в мировой политике» // Территориальная целостность http://www.wehse.ru/cgi-bin/wpg/wehse_wpg_show_text_print.pl?term1303900001 25.12.2021.

55 Декларация о принципах международного права, касающихся дружественных отношений и сотрудничества между государствами в соответствии с Уставом Организации Объединенных Наций // Принята резолюцией 2625 (XXV) ГА ООН от 24 октября 1970 года // Официальный интернет – ресурс ООН https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/intlaw_principles.shtml
26.12.2021.

56 Заключительный Акт Сопещения по безопасности и сотрудничеству в Европе от 01 августа 1975 года IV. Территориальная целостность государств // Официальный интернет – ресурс ОБСЕ https://www.osce.org/files/f/documents/0/c/39505_1.pdf 27.12.2021.

57 Хантингтон С. Кто мы? Вызовы американской национальной идентичности / пер. с англ. А. Башкирова. – М., 2008. - С. 49-50.

58 Айтымбетов Н.Ы. Қазақстандағы ұлттық бірегейліктің қалыптасу ерекшеліктері. - Алматы: ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, 2018. – Б. 115-116.

59 Казиев С.Ш. Советская национальная политика и проблемы доверия в межэтнических отношениях в Казахстане (1917-1991 годы): дис. ... док. ист. наук. - М.: Инст-т этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая РАН, 2015. - С. 195-201.

60 Назарбаев Н.Ә. «Қазақстан-2050» Стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты // Қазақстан Халқына Жолдауы – 2012 https://www.akorda.kz/kz/official_documents/strategies_and_programs 29.12.2021.

61 Бейсембаев С. Феномен казахского национализма в контексте сегодняшней политики: от отрицания к пониманию. – Алматы, 2015. - С. 31-34.

62 Kolsto P. (ed.). Nation-Building and Ethnic Integration in Post-Soviet Societies: An Investigation of Latvia and Kazakhstan. - Boulder: Westview Press, 1999. - P. 47.

63 Кадыржанов Р.К. Этнокультурный символизм и национальная идентичность Казахстана / под общ. ред. З.К. Шаукеновой. – Алматы: Инст-т философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, 2014. - С. 51-53.

64 Birimkulova G., Ibrayeva A., Duisenkozha Ye., Baydarov E. Kazakhstan in the system of Geopolitical and Regional Relations of the EU and PRC // Central Asia and the Caucasus. – 2020. - Vol. 21, №3. – P. 16-25.

65 Журасова А., Есеева Г. Вопросы национальной идентичности в Казахстане // Swiat Idei I Polityki. – 2021. – Т. 21, №2. - С. 77-91.

66 Машан М. Политическая система: трансформация, адаптация, целедостижение. – Алматы, 2001. – С. 60-68.

67 Қазақстан байлығының тең жартысы бар-жоғы 162 адамға тиесілі – Тоқаев <https://sputnik.kz/20220121/qazaqstan-baylygy-toqaev-19192031.html> 01.02.2022.

68 Жаңа Қазақстан: жаңару мен жаңғыру жолы // Мемлекет басшысы Қ.К. Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyyn-kazakstan-halkyna-zholdauy-1622340> 17.03.2022.

69 Тоқаев К.К. Меня не интересуют никакие привилегии и льготы https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/tokaev-menya-ne-interesuyut-nikakie-privilegii-i-lgotyi-468366/ 11.05.2022.

70 Alder S.P., Kwon S.K. Social Capital: Prospects for a new Concept // Academy of Management Review. – 2002. - Vol. 27, №1 <https://journals.aom.org/doi/epub/10.5465/amr.2002.5922314> 11.05.2022.

71 Тойкен С. В Нур-Султане антивоенный митинг не состоялся, власти оцепили место разрешенной акции // Радио «Азаттық» <https://rus.azattyq.org/a/31914778.html> 25.06.2022.

72 Кадыржанов Р.К. Национальная идентичность Казахстана и этнокультурный символизм <https://mysl.kazgazeta.kz/news/266> 11.05.2022.

73 Губогло М.Н. Идентификация идентичности: Этносоциологические очерки. - М., 2003. - С. 38.

74 Smith A. Kulturowe podstawy narodow. Przel. Wojciech Usakiewicz. - Krakow: Wydawnictwo Uniwersytetu Jadiellonskiego, 2009. - 76 p.

75 Caron J.F. (ed.). Kazakhstan and the Soviet Legacy. Between Countinuity and Rupture. – Palgrave, 2019. - P. 129-131.

76 Бекмурзаев Н. Положение русского языка в странах Центральной Азии <https://cabar.asia/ru/polozhenie-russkogo-yazyka-vstranah-tsentralnoj-azii/> 12.05.2022.

77 Халық санағының қорытындысы. – 2009; 2021 <https://stat.gov.kz/> 12.05.2022.

78 Shukuralieva N. Bezpieczenstwo regionalne – intergracja obronna panstw Azji Centralnej // Sprawy Miedzynarodowe. – 2018. - №4. - P. 179-194.

79 Shukuralieva N. The Family in Power: A New Past for an Old Country // Journal of Central Asian and Caucasian Studies. – 2012. - Vol. 7, №13. - P. 30-56.

80 Акылбаева И.М. Тренды этнической идентичности в истории казахского народа // Вестник КазНПУ. - 2016. - №3(51). – С. 18-27.

81 Королев А. Индикатор этнического самочувствия <https://nomad.su/?a=3%E2%80%93201410060020> 13.05.2022.

82 Morgenthau H.J. Politics among Nations. The Struggle for Power and Peace. - New York: Alfred A. Knopf, 1948. - P. 67-81.

83 Миньяр-Белоручев К.В. Ядро и периферия системы международных отношений: характер взаимодействия // Новая и Новейшая история. – 2019. – Вып. 6. - С. 5-18.

84 Мажиденова Д.М., Шерьязданова К.Г. Теория международных отношений: уч. пос. – Астана: Акад. гос. упр. при Президенте РК, 2016. – 104 с.

85 Стратегическое прогнозирование международных отношений / под. ред. А.И. Подберезкина, М.В. Александрова, А.И. Подберезкин и др. – М.: МГИМО; М-ва иностр. дел. Рос. Федерации; Центр военных исследований, 2016. – С. 158-161.

86 Юнгблюд В.Т. Мировой порядок 1945 г. – процесс с «открытым» продолжением // Вестник МГИМО-Университета. – 2020. - №13(4). – С. 52-79.

87 Шаклеина Т.А. Мировой порядок в XXI веке. Эволюция глобальной стратегии США (2001-2011) // Вестн. Моск. ун-та. Международные отношения и мировая политика. - 2011. - Серия 25, №3. – С. 16-35.

88 Лексютина Я. Китай создает новый мировой порядок <https://vz.ru/opinions/2019/5/13/977330.html> 17.05.2022.

89 Междисциплинарные проблемы международных отношений в глобальном контексте / науч. ред. А.У. Альбеков, А.М. Старостин. – Ростов н/Д: Изд-полигр. Комплекс РГЭУ (РИНХ), 2019. – С. 34.

90 Bakhtiyarova A. Avsu Seyit Ali. Поведение средней державы во время трансформации мирового порядка: на примере Казахстана // Вестник КазНУ. Серия. Международные отношения и международное право. - 2022. - Т. 97, №1. - С. 52-62.

91 Токаев К.К. Внешняя политика Казахстана в условиях глобализации. – Алматы: АО САК, 2000. - С. 13-19.

92 Токаев К.К. Внешняя политика Республики Казахстан в период становления нового мирового порядка: дис. ... док. полит. наук: 23.00.04. - М.: МИД РФ, 2001. - С. 272-278.

93 Хьюман Райтс Вотч. Политические свободы в Казахстане. – 2004. - Т. 16, №3 <https://www.hrw.org/sites/default/files/reports/kazakhstan0404rus.pdf> 19.05.2022.

94 Лаумулин М. Внешняя политика РК: достижения и перспективы // Strategy 2050 (обзорно-аналитический портал)

<https://strategy2050.kz/ru/news/vneshnyaya-politika-rk-dostizheniya-i-perspektivy/>
20.05.2022.

95 Маркова Е.А. Политика Китая в Центральной Азии (90-е годы XX века – начало XXI века) // Проблемы постсоветского пространства. – 2022. - №9(1). - С. 121-129.

96 Шайхутдинов М.Е. США, Китай и Россия в Центральной Азии: от стратегии соперничества к стратегии сотрудничества // Китай, Россия, США: интересы, позиции, стратегии и взаимоотношения в Центральной Азии на современном этапе: материалы III Ежегодной Алматинской конференции по вопросам безопасности и регионального сотрудничества / под ред. М.С. Ашимбаева. – Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2005, июнь 21. – С. 37.

97 Амребаев А.М. Политические трансформации в переходных обществах: опыт стран постсоветского пространства // XI Международная ежегодная летняя школа политологов. – Алматы: Ун-т Туран, 2021. – 123 с.

98 Тажин М. Астана не признает независимость двух сепаратистских республик Грузии. – Вашингтон: Фонд Карнеги, 2008. – 163 с.

99 Жумалы Р. Крым как испытание многовекторной политики Казахстана <https://rus.azattyq.org/a/kazakhstan-crimea-annexation-russia-ukraine/29822555.html>
20.05.2022.

100 Бейсебаев К. Крым как испытание многовекторной политики Казахстана <https://rus.azattyq.org/a/kazakhstan-crimea-annexation-russia-ukraine/29822555.html>
20.05.2022.

101 Кожирова С.Б. К вопросу о борьбе с терроризмом в Синьцзян-уйгурском автономном районе (СУАР). International Science Complex Astana <http://isca.kz/ru/analytics-ru/3601> 21.05.2022.

102 Умаров Т. Антикитайская осень. Почему власти Казахстана не справляются с протестами против Китая. Carnegie Endowment for International Peace <https://carnegiemoscow.org/commentary/80155> 22.05.2022.

103 Солженицын А. Как нам обустроить Россию // Специальный выпуск. Брошюра к газете «Комсомольская правда». - 1990, сентябрь - 18 <https://www.msk.kp.ru/daily/24141/359116/> 23.05.2022.

104 Камакин А. Точка возврата: стоит ли России добиваться возвращения территориальных «подарков» Казахстану <https://www.mk.ru/politics/2020/12/19/tochka-vozvrata-stoit-li-rossii-dobivatsya-vozvrashheniya-territorialnykh-podarkov-kazakhstanu.html> 23.05.2022.

105 Кулагин В. Русские здесь не дышат: как Казахстан отдаляется от России https://www.gazeta.ru/politics/2021/11/20_a_14226445.shtml 23.05.2022.

106 Makasheva Zh. Kazakhstan's National Identity in the context of Strategic Partnership with Russia // Қоғам және Дәуір. - 2021. - №3(71). – Р. 19-28.

107 Тлеуберди М. Казахстан не попадет под вторичные санкции – МИД <https://liter.kz/kazakhstan-ne-popadet-pod-vtorichnye-sanktsii-mid-1663138415/>
15.09.2022.

108 Умаров Т. Судьба многовекторности. Чем Казахстан заплатит России за поддержку. Carnegie Endowment for International Peace <https://carnegiemoscow.org/commentary/86249> 25.05.2022.

109 Кобринский А. «Многовекторность» приведет Казахстан к краху <https://regnum.ru/news/3649144.html> 20.07.2022.

110 Ерпылева С. Поддерживающие войну – кто они? <https://www.opendemocracy.net/ru/kto-podderzhivayet-voynu-s-ukrainoy-i-rochemu/> 02.05.2022.

111 Казахстанско-российские отношения // Сборник документов и материалов. – Алматы; М.: МИД РК, 1991-1995. - С. 135-182.

112 Мансуров Т.А. Казахстанско-российские отношения в эпоху перемен. - М.: Реал-Пресс, 1991-2001. - С. 29.

113 Казахстан // Официальный сайт Федерального агентства по обустройству государственной границы Российской Федерации <http://www.rosgranitsa.ru/ru/activity/international/countries/kazakhstan> 29.07.2022.

114 Сагиндыков Р.Е. Казахстан и Россия: грани сотрудничества // Среднерусский вестник общественных наук. – 2014. - №4(34). – С. 174-178.

115 Султанов Б.К. Политика России, КНР и США в Центральной Азии в новых геополитических реалиях // Казахстан – Спектр. – КИСИ при Президенте РК, 2006. - №4. – С. 18-22.

116 Иренов Г.Н., Иренов К.Н. Казахстан и Россия: многовековые традиции, преемственность и партнерские отношения. – Павлодар: Кереку, 2011. – 316 с.

117 Сагиндыков Р.Е. Исторический опыт сотрудничества Российской Федерации и Республики Казахстан в сфере экономической безопасности в 1990-е – 2010-е годы: дис. ... док. ист. наук: 07.00.02. - М., 2016. – 436 с.

118 Александров Ю.Г. Казахстан перед барьером модернизации. – М.: ИВ РАН; Ин-т востоковедения РАН, 2013. – 288 с.

119 Голунов С.В. Российско-казахстанские отношения: безбрежные горизонты и подводные камни // Полития. – 2008. – №4(51). – С. 49-57.

120 Конституционный закон Республики Казахстан «О государственной независимости Республики Казахстан». - Алма-Ата, 1991, декабрь - 16. - №1007-ХП // Информационная система «ПАРАГРАФ» [Zakon.kz](http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1000798) https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1000798 09.01.2022.

121 Договор между Казахской Советской Социалистической Республикой и Российской Советской Федеративной Социалистической Республикой. – М., 1990, ноябрь - 21 // Консультант Плюс <http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=ESU;n=4368#NQveWMTfaKQVPbm5> 09.01.2022.

122 Договор о дружбе, сотрудничестве и взаимной помощи между Республикой Казахстан и Российской Федерацией (с изменениями и дополнениями от 07.06.2012 г.). – М., 1992, май - 25 // Информационная система «ПАРАГРАФ» [Zakon.kz](http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1007137) https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1007137 10.01.2022.

123 Соглашение между Российской Федерацией и Республикой Казахстан о порядке использования космодрома «Байконур». Федеральное космическое агентство (Роскосмос). – М., 1992, май – 25 <http://www.federalspace.ru/2309> 11.01.2022.

124 Соглашение между Правительством Российской Федерации и Правительством Республики Казахстан о составе объектов космодрома «Байконур», передаваемых стратегическим силам Содружества Независимых Государств (военно-космическим силам), условиях их использования и обеспечения. Федеральное космическое агентство (Роскосмос). - Алма-Ата, 1992, октябрь – 2 <http://www.federalspace.ru/2299> 12.01.2022.

125 Договор аренды комплекса «Байконур» между Правительством Российской Федерации и Правительством Республики Казахстан. Федеральное космическое агентство (Роскосмос). – М., 1994 <http://www.federalspace.ru/2247> 12.01.2022.

126 Договор о совместной антимонопольной политике и развитии конкуренции на объединенном рынке Республики Казахстан и Российской Федерации (Москва, 01.07.1992 г.). Двусторонние международные договоры Республики Казахстан. Российская Федерация. - МИД РК, 2016 <http://www.mfa.kz/index.php/ru/vneshnyaya-politika/dogovorno-pravovaya-baza/dvustoronnie-mezhdunarodnye-dogovory-respubliki-kazakhstan/12-material-orys/577-rossijskaya-federatsiya> 13.01.2022.

127 Соглашение между Правительством Республики Казахстан и Правительством Российской Федерации о сотрудничестве в области горно-металлургического комплекса (Алматы, 23.07.1992 г.) Двусторонние международные договоры Республики Казахстан. Российская Федерация. - МИД РК, 2016 <http://www.mfa.kz/index.php/ru/vneshnyaya-politika/dogovorno-pravovaya-baza/dvustoronnie-mezhdunarodnye-dogovory-respubliki-kazakhstan/12-material-orys/577-rossijskaya-federatsiy> 13.01.2022.

128 Протокол о порядке урегулирования взаимных неплатежей и проведении согласованной денежно-кредитной политики и расчетов (Алматы, 23.07.1992 г.). Двусторонние международные договоры Республики Казахстан. Российская Федерация. - МИД РК, 2016 <http://www.mfa.kz/index.php/ru/vneshnyaya-politika/dogovorno-pravovaya-baza/dvustoronnie-mezhdunarodnye-dogovory-respubliki-kazakhstan/12-material-orys/577-rossijskaya-federat> 14.01.2022.

129 Соглашение между Правительством Республики Казахстан и Правительством Российской Федерации о сотрудничестве в отраслях топливно-энергетических комплексов (Москва, 24.12.1992 г.). Двусторонние международные договоры Республики Казахстан. Российская Федерация. - МИД РК, 2016 <http://www.mfa.kz/index.php/ru/vneshnyaya-politika/dogovorno-pravovaya-baza/dvustoronnie-mezhdunarodnye-dogovory-respubliki-kazakhstan/12-material-orys/577-rossijskaya-federatsi> 15.01.2022.

130 Соглашение о взаимных поставках продукции, производственно-технологических кооперированных и транспортных связях предприятий металлургического комплекса между Республикой Казахстан и Российской Федерацией на 1993 год (Москва, 24.12.1992 г.). Двусторонние международные договоры Республики Казахстан. Российская Федерация. - МИД РК, 2016 <http://www.mfa.kz/index.php/ru/vneshnyaya-politika/dogovorno-pravovaya-baza/dvustoronnie-mezhdunarodnye-dogovory-respubliki-kazakhstan/12-material-orys/577-rossijskaya-federatsiy> 15.01.2022.

131 Соглашение между Правительством Российской Федерации Правительством Республики Казахстан о сохранении специализации промышленных предприятий оборонных отраслей промышленности // Информационная система «ПАРАГРАФ» [Zakon.kz](http://zakon.kz). - Караганда, 1993 https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1010488 16.01.2022.

132 Соглашение между Правительством Республики Казахстан и Правительством Российской Федерации о производственной и научно-технической кооперации в оборонных отраслях промышленности (Караганда, 29.05.1993 г.) // Двусторонние международные договоры Республики Казахстан. Российская Федерация. - МИД РК, 2016 <http://www.mfa.kz/index.php/ru/vneshnyaya-politika/dogovorno-pravovaya-baza/dvustoronnie-mezhdunarodnye-dogovory-respubliki-kazakhstan/12-material-orys/577-rossijskaya-federatsiy> 17.01.2022.

133 Договор о дальнейшем углублении экономического сотрудничества и интеграции Российской Федерации и Республики Казахстан (Москва 28 марта 1994 г.) // Сборник документов по международному праву. – Алматы: АО Сак, 1998. – Т. 1. – С. 130-135.

134 Договор о дальнейшем углублении интеграции и экономического сотрудничества между Республикой Казахстан и Российской Федерацией (Москва, 28.03.1994 г.). Двусторонние международные переговоры Республики Казахстан. Российская Федерация. - МИД РК, 2016 <http://www.mfa.kz/index.php/ru/vneshnyaya-politika/dogovorno-pravovaya-baza/dvustoronnie-mezhdunarodnye-dogovory-respubliki-kazakhstan/12-material-orys/577-rossijskaya-federatsiy> 15.10.2022.

135 Договор между Республикой Казахстан и Российской Федерацией о военном сотрудничестве (Москва, 28.03.1994 г.). Двухсторонние международные договоры Республики Казахстан. Российская Федерация. - МИД РК, 2016 <http://www.mfa.kz/index.php/ru/vneshnyaya-politika/dogovorno-pravovaya-baza/dvustoronnie-mezhdunarodnye-dogovory-respubliki-kazakhstan/12-material-orys/577-rossijskaya-federatsiya> 10.09.2022.

136 Соглашение между Правительством Республики Казахстан и Правительством Российской Федерации о военно-техническом сотрудничестве (Москва 28.03.1994 г.) Двусторонние международные договоры Республики Казахстан. Российская Федерация. - МИД РК, 2016 <http://www.mfa.kz/index.php/ru/vneshnyaya-politika/dogovorno-pravovaya-baza/dvustoronnie-mezhdunarodnye-dogovory-respubliki-kazakhstan/12-material-orys/577-rossijskaya-federatsiya>

baza/dvustoronnie-mezhdunarodnye-dogovory-respubliki-kazakhstan/12-material-orys/577-rossijskaya-federatsiy 10.09.2022.

137 Соглашение между Республикой Казахстан. Российская Федерация. - МИД РК, 2016 <http://www.mfa.kz/index.php/ru/vneshnyaya-politika/dogovorno-pravovaya-baza/dvustoronnie-mezhdunarodnye-dogovory-respubliki-kazakhstan/12-material-orys/577-rossijskaya-federatsiy> 10.09.2022.

138 Соглашение между Правительством Республики Казахстан и Правительством Российской Федерации о сотрудничестве и взаимопомощи в таможенных делах. (Москва, 28.03.1994 г.). Двусторонние международные договоры Республики Казахстан. Российская Федерация. - МИД РК, 2016 <http://www.mfa.kz/index.php/ru/vneshnyaya-politika/dogovorno-pravovaya-baza/dvustoronnie-mezhdunarodnye-dogovory-respubliki-kazakhstan/12-material-orys/577-rossijskaya-federatsiya> 10.09.2022.

139 Соглашение о таможенном союзе // Консультант Плюс. – М., 1995 http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_6257/ 10.09.2022.

140 Декларация о расширении и углублении российско-казахстанского сотрудничества. – М., 1995 // Информационная система «ПАРАГРАФ» [Zakon.kz](http://online.zakon.kz/document/?doc_id=1010520) http://online.zakon.kz/document/?doc_id=1010520 10.09.2022.

141 Договор между Республикой Казахстан и Российской Федерацией о правовом статусе граждан Республики Казахстан, постоянно проживающих на территории Республики // ЗАО «Кодекс». – М., 1995 <http://docs.cntd.ru/document/1900500> 11.09.2022.

142 Соглашение между Российской Федерацией и Республикой Казахстан об упрощенном порядке приобретения гражданства гражданами Российской Федерации, прибывающими для постоянного проживания в Республику Казахстан, и гражданами Республики Казахстан, прибывающими для постоянного проживания в Российскую Федерацию // Консультант Плюс. – М., 1995 http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_15773/ 11.09.2022.

143 Соглашение между Правительством Российской Федерации, Банком России и Правительством Республики Казахстан, Национальным Банком Республики Казахстан о мерах по обеспечению взаимной конвертируемости и стабилизации курсов российского рубля и казахского тенге // Информационная система «ПАРАГРАФ» [Zakon.kz](https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1010530). – М., 1995 https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1010530 11.09.2022.

144 Декларация между Российской Федерацией и Республикой Казахстан о вечной дружбе и союзничестве, ориентированном в XXI столетие // ЗАО «Кодекс». – М., 1998 <http://docs.cntd.ru/document/901737420> 12.09.2022.

145 Наумкин В.В., Звягельская И.Д., Бойко Е.В., Малышева Д.Б. и др. Интересы России в Центральной Азии. Российский совет по международным делам. - М.: Спецкнига, 2013. - 64 с.

146 Договор между Республикой Казахстан и Российской Федерацией об экономическом сотрудничестве на 1998 - 2007 годы // Информационная система

- «ПАРАГРАФ» Zakon.kz. - Алматы, 1998
http://online.zakon.kz/document/?doc_id=1012701 12.09.2022.
- 147 Соглашение между Республикой Казахстан и Российской Федерацией об урегулировании взаимных финансовых вопросов // Информационная система «ПАРАГРАФ» Zakon.kz. - Алма-Ата; М., 1998
https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1016752 12.09.2022.
- 148 Бакас У.Б., Смагулов К. 20 лет независимого развития Казахстана и Кыргызстана: что важнее - политика или экономика? // Центральная Азия и Кавказ. - 2011. - Т. 14, №4. - С. 95-104.
- 149 Наумкин В.В., Ленке П., Звягельская И.Д. Годы, которые изменили Центральную Азию. - М.: ИВ РАН; ЦСПИ, 2009. - 332 с.
- 150 Рашидов Б. Россия в Центральной Азии: переход к позитивной внешней политике // Центральная Азия и Кавказ. - 2005. - №2(38). - С. 128-137.
- 151 Мустафаев Н. Восприятие России в Казахстане: политическое измерение // Вестник Евразии. - 2008. - №1. - С. 113-128.
- 152 Бурова Е. Казахстан: феномен «навязанной» идентичности // Центральная Азия и Кавказ. - 2011. - Т.14, №3. - С. 73-90.
- 153 Толипов Ф. Центральная Азия как пространство, политика, народ и судьба // Центральная Азия и Кавказ. - 2005. - №2(38). - С. 119-127.
- 154 Лаумулин М. Некоторые проблемы современной внешней политики Казахстана // Центральная Азия и Кавказ. - 2011. - Т. 14, №1. - С. 129-139.
- 155 Лаумулин М. Центральная Азия в современной политологии // Центральная Азия и Кавказ. - 2010. - Т. 13, №3. - С. 126-146.
- 156 Лаумулин М. Центральная Азия: основные подходы в современной политической науке // Центральная Азия и Кавказ. - 2010. - Т. 13, №1. - С. 90-110.
- 157 Толипов Ф. Центральная Азия - это пять «станов». Poleмика с казахскими евразийцами // Центральная Азия и Кавказ. - 2006. - №2(44). - С. 18-29.
- 158 Аймагамбетова Г.Т. Этнодемографическая характеристика населения Республики Казахстан на современном этапе развития // Вестник КарГУ. Сер. история. - 2008. - №3. - С. 81-88.
- 159 Шалгимбекова К.С. Функционирование русского языка в языковом пространстве Казахстана (на примере Костанайской области) // Вестник Челябинского государственного университета. - 2013. - №1(292). - С. 153-157.
- 160 Филиппов С.В. Положение русского населения в Республике Казахстан 1990-2000-е гг. (Северо-Восточный регион) // Известия Алтайского государственного университета. - 2013. - Т. 1, №4(80). - С. 214-218.
- 161 Алейников М.В. Русское население Казахстана: социально-демографические трансформации (90-е годы XX века) // Мир науки, культуры, образования. - 2013. - №3(40). - С. 332-334.

162 Филиппов С.В. Правовое положение русского населения в Республике Казахстан в конце XX - начале XXI в. // Известия Алтайского государственного университета. - 2013. - Т. 2, №4(80). - С. 207-210.

163 Гусякова А.В. Особенности этнической толерантности жителей приграничных районов // Известия Саратовского университета. - 2012. - Т. 12, №4. - С. 57-60.

164 Закон Республики Казахстан от 11 июля 1997 г., №151-І «О языках в Республике Казахстан» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 24.11.2015 г. // Информационная система «ПАРАГРАФ» Zakon.kz. https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1008034#pos=1;-325 12.09.2022.

165 Назарбаев Н.А. Стратегия становления и развития Казахстана как суверенного государства. - Алма-Ата: РГЖИ «Дәуір», 1992. - 56 с.

166 Назарбаев Н.А. Идейная консолидация общества - как условие прогресса Казахстана. - Алма-Ата: ФПИ «Казахстан XXI в.», 1993. - 32 с.

167 Хас К. Основные проблемы самоидентификации государств Центральной Азии в контексте дилеммы Восток-Запад (на примере Республики Казахстан) // Армия и общество. - 2014. - №3(40). - С. 32-40.

168 Мансуров Т.А. Казахстанской-российские отношения. - М.: Реал-Пресс, 2000. - 712 с.

169 Сотрудничество Республики Казахстан с Российской Федерацией. - МИД РК, 2015, сентябрь - 3 <https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa-index> 12.09.2022.

170 Основные показатели внешней торговли Республики Казахстан по странам // Комитет по статистике РК <https://stat.gov.kz/> 12.09.2022.

171 Гусев Л. Приграничное сотрудничество России и Казахстана в сфере экономики // Россия и новые государства Евразии. - 2014. - №4. - С. 66-73.

172 EU-Kazakhstan relations - Factsheet // European External Action Service. - 2015, декабрь - 21 http://eeas.europa.eu/factsheets/news/eu-kazakhstan_factsheet_en.htm 15.09.2022.

173 Парамонов В. Присутствие КНР в нефтегазовой отрасли Казахстана: настоящее и будущее // Новости - Казахстан. - 2015, октябрь - 22 <http://www.newskaz.ru/comment/20151022/10015998.html> 15.09.2022.

174 Маркетос Т. Энергетическая безопасность Европы и Балканы: борьба между США и Россией за геостратегический контроль над Евразией // Центральная Азия и Кавказ. - 2008. - №5(59). - С. 64-77.

175 Белоглазов А.В. Энергетическая политика России в Центральной Азии в начале XXI века (2000-2007 гг.) // Ученые записки Казанского государственного университета. - 2008. - Т. 150, №7. - С. 219-233.

176 Карачаганак Петролиум Оперейтинг Б.В <http://www.kpo.kz/ru.html> 16.09.2022.

177 Шапкин М.Н. Энергетическое сотрудничество России и Казахстана в новых геополитических реалиях // Мировая политика. - 2016. - №2. - С. 1-11.

- 178 Каспийский трубопроводный консорциум
<https://www.cpc.ru/RU/Pages/default.aspx> 17.09.2022.
- 179 ТОО «КазРосГаз» <https://kazrosgas.org/rus> 18.09.2022.
- 180 Шапкин М.Н. Энергетическое сотрудничество России и Казахстана в новых геополитических реалиях // *Мировая политика*. - 2016. - №2. - С. 1-11.
- 181 Рахматуллина Г. Проблемы энергетического взаимодействия стран Центральной Азии: некоторые пути решения вопроса // *Центральная Азия и Кавказ*. - 2007. - №4(52). - С. 7-18.
- 182 Шапкин М.Н. Энергетическое сотрудничество России и Казахстана в новых геополитических реалиях // *Мировая политика*. - 2016. - №2. - С. 1-11.
- 183 Гарашов С. О некоторых геополитических аспектах стратегии США и Каспийском регионе // *Кавказ & Глобализация*. - 2010. - Т. 4, №3-4. - С. 33-40.
- 184 Статусы трубопроводных проектов в Казахстане на декабрь 2015 года // *Нефть России*. – 2015, декабрь - 30 <https://oilru.com/news/494794/oilru.com> 18.09.2020.
- 185 Amiel G. How a Giant Kazakh Oil Project Went Awry / Geraldine Amiel, Justin Scheck, Selina Williams // *The Wall Street Journal*. - 2014. - №1. – P. 11-14.
- 186 Соглашение о сотрудничестве в строительстве Прикаспийского газопровода // Соглашение между Правительством Республики Казахстан, Правительством Российской Федерации и Правительством Туркменистана о сотрудничестве Прикаспийского газопровода. Посольство Республики Казахстан в Туркменистане. – М., 2007 <https://ashgabat.kz/article/103> 19.09.2022.
- 187 Кучук З.Ф. Энергетическая политика Китая в Центральной Азии и роль Казахстана // *Центральная Азия и Кавказ*. - 2009. - №3(63). - С. 36-52.
- 188 Казахстанской-Китайский Трубопровод <https://www.kcp.kz/> 19.09.2022.
- 189 Магистральный газопровод Бейнеу-Бозой-Шымкент введен в эксплуатацию // ИА *NewTimes.kz*. – 2015 <https://newtimes.kz/eshche/regiony/item/22493-magistralnyj-gazoprovod-bejneu-bozoy-shymkent-vveden-v-ekspluatatsiyu> 19.09.2022.
- 190 По трубопроводу «Туркменистан-Узбекистан-Казахстан-Китай» транспортировано более 125 млрд. кубометров газа // *Экономическое обозрение*. – 2015, сентябрь - 23 <https://review.uz/index.php/novosti-main/item/4659-po-truboprovodu-turkmenistan-uzbekistan-kazakhstan-kitaj-transportirovano-bolee-125-mlrd-kubometrov-g> 19.09.2022.
- 191 Средняя Азия - Центр // Газпром <https://www.gazprom.ru/about/production/projects/pipelines/central-asia> 20.02.2022.
- 192 Мадиев Э. Современная «битва титанов» или природа энергетической геополитики в Центральной Азии // *Центральная Азия и Кавказ*. - 2007. - №6 (54). - С. 77-88.
- 193 Чернинский О. Казахстан между Москвой и Пекином // *Pro et Contra*. - 2014. - Т. 17, №1-2. - С. 35-40.

194 Казахстан // Газпром <https://www.gazprom.ru/projects/kazakhstan/> 19.09.2022.

195 Казахстан // ЛУКОЙЛ <http://lukoil-overseas.ru/projects/kazakhstan> 20.09.2022.

196 Станьков Т.А. Модель баланса энергетических ресурсов стран Евразии // Вестник Финансового университета. – 2015. - №2. – С. 102-109.

197 Нурланова Н.К. Проблемы и перспективы научно-технологического сотрудничества Казахстана и России // Казахстан - Россия: экономические и политические факторы стратегического партнерства: материалы VI казахстанско-российской научно-практической конференции / ответ. ред. Б.К. Султанов. - Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2012. - 232 с.

198 World Uranium Mining Production // World Nuclear Association. – 2015 <https://www.world-nuclear.org/info/Nuclear-Fuel-Cycle/Mining-of-Uranium/World-Uranium-Mining-Production> 20.09.2022.

199 Uranium Mining Overview // World Nuclear Association. – 2015 <https://www.world-nuclear.org/info/Nuclear-Fuel-Cycle/Mining-of-Uranium/Uranium-Mining-Overview> 20.09.2022.

200 Международный центр по обогащению урана в Ангарске <http://www.iuec.ru/> 20.09.2022.

201 Мухаметкалиева Ф.К., Таласпаева А.Е. Сотрудничество Республики Казахстан и Российской Федерации в сфере образования и науки // Ассоциация «Евразийский экономический клуб ученых». – 2014 <http://gglob2.otgroup.kz/ru/publication/view/15356> 21.09.2022.

202 Соглашение о сотрудничестве в области образования между Государственным Комитетом Российской Федерации по высшему образованию и Министерством образования Республики Казахстан (Москва, 23 апреля 1993 г.) // Международные соглашения о сотрудничестве в сфере образования // Департамент международного сотрудничества в образовании и науке Минобрнауки России. - М.: Центр правовых прикладных разработок ГУ-ВШЭ, 2009. - 352 с. http://xn--80abucjiibhv9a.xn--p1ai/ministry/68/file/914/%D0%9C%D0%A1_%D0%9E%D0%B1%D1%80%D0%B0%D0%B7%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%B5.pdf 02.10.2022.

203 Соглашение между Правительством Республики Казахстан и Правительством Российской Федерации о сотрудничестве в области культуры, науки и образования (Москва, 28 марта 1994 г.). Международные соглашения о сотрудничестве в сфере образования. Департамент международного сотрудничества в образовании и науке Минобрнауки России. - М.: Центр правовых прикладных разработок ГУ-ВШЭ, 2009. - 352 с. http://xn--80abucjiibhv9a.xn--p1ai/ministry/68/file/914/%D0%9C%D0%A1_%D0%9E%D0%B1%D1%80%D0%B0%D0%B7%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%B5.pdf 02.10.2022.

204 Соглашение между Правительством Республики Казахстан и Правительством Российской Федерации о научно-техническом сотрудничестве // Консультант Плюс. – М., 1996 <http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=LAW;n=12988;fld=134;dst=100006,0;rnd=0.07966873678378761> 02.10.2022.

205 Соглашение между Министерством образования и науки Республики Казахстан и Министерством образования и науки Российской Федерации об условиях деятельности общеобразовательных учреждений с казахским языком обучения города Байконур // Министерство образования и науки Республики Казахстан. – 2006, ноябрь 21 www.edu.gov.kz/sites/default/files/baza_soglashenii_sokrashchennajaxlsx.xlsx+&cd=4&hl=ru&ct=clnk&gl=ru 02.10.2022.

206 Соглашение между Правительством Республики Казахстан и Правительством Российской Федерации о подготовке специалистов с высшим образованием в Казахстанском филиале Московского государственного университета имени М.В. Ломоносова. – Астана: Правительство Республики Казахстан, 2004 http://ru.government.kz/docs/p041037_20041007.htm 20.09.2022.

207 Кайгородцев А.А., Канапинов С.Б. Сотрудничество Казахстана и России в сфере образования и науки // Ассоциация «Евразийский экономический клуб ученых». – 2013, февраль 5 <http://gglob2.otgroup.kz/ru/publication/view/1999> 20.09.2022.

208 Международное сотрудничество Республики Казахстан в области образования и науки. - Министерство образования и науки Республики Казахстан, 2014, апрель - 18. - 71 с. <https://www.gov.kz/memleket/entities/edu> 20.09.2022.

209 Башмаков А.А. Межрегиональное и приграничное сотрудничество Казахстана и России // От приграничного сотрудничества к евразийской экономической интеграции: сборник научных трудов. - Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2013. - 208 с.

210 ОЭЗ Титановая долина <https://titanium-valley.com/> 20.09.2022.

211 Жундубаев М.К. Приграничное сотрудничество между Республикой Казахстан и Российской Федерацией на современном этапе: характер развития, проблемы и перспективы: дис. ... канд. полит. наук: 23.00.04. - М., 2015. - 240 с.

212 Притчин С.А. Приграничное сотрудничество России и Казахстана: положение и перспективы // Двусторонние политические и экономические отношения Казахстана и России: материалы VII научно-практической конференции КИСИ - ИМЭМО / под общ. ред. Б.К. Султанова. - Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2013. - 164 с.

213 Ювица Н.В. Опыт и перспективы приграничного сотрудничества Казахстана и России // Вестник ОГУ. - 2013. - №8. - С. 80-81.

214 Интеграционный барометр ЕАБР – 2017
<https://eabr.org/analytics/integration-research/cii-reports/integratsionnyu-barometr-eabr-2017/> 20.09.2022.

215 Buzan B., Waever O. *Regions and Powers: The Structure of International Security*. - Cambridge: Cambridge University Press, 2003. – 174 p.

216 «Территория Казахстана - подарок России»: МИД РК отреагировал на заявление российского депутата <https://rus.azattyq-ruhy.kz/politics/18537-territoriia-kazakhstanana-eto-podarok-so-storony-rossii-mid-rk-otreagiroyal-na-zaiavlenie-rossiiskogo-deputata> 20.09.2022.

217 МИД Казахстана передал ноту России в связи с высказываниями депутата Госдумы Никонова <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/10241035> 21.09.2022.

218 Токаев К.К. Независимость превыше всего <https://www.kazpravda.kz/news/prezident2/polnii-tekst-stati-tokaeva-nezavisimost-previshe-vsego> 21.09.2022.

219 «Это неизбежная часть демократической жизни». Сергей Лавров прокомментировал скандальные заявления в адрес Казахстана <https://rus.azattyq-ruhy.kz/politics/23829-eto-neizbezhnaia-chast-demokraticheskoi-zhizni-sergei-lavrov-prokommentiroval-skandalnye-zaiavleniia-v-adres-kazakhstanana> 22.09.2022.

220 Abdelal R. *National Purpose in the World Economy: Post-Soviet States in Comparative Perspective*. – Ithaca; NY: Cornell University Press, 2001. - P. 4.

221 Deyermond R. *The Uses of Sovereignty in Twenty-first Century Russian Foreign Policy*. - Europe-Asia Studies, 2016. - P. 19.

222 Brubaker R. *Nationalism Reframed. Nationhood and the National Question in the New Europe*. – Cambridge; New York: Cambridge University Press, 1996. - P. 32-35.

223 Устав СНГ <http://cis.minsk.by/reestr2/doc/187> 22.09.2022.

224 Hancock K.J. *The Semi-Sovereign State: Belarus and the Russian Neo-Empire // Foreign Policy Analysis*. – 2006. - №6. - P. 117-136.

225 Никаноров Алексей. Главные торговые партнеры Казахстана: 10 стран с наибольшим товарооборотом <https://inbusiness.kz/ru/news/glavnye-torgovye-partnery-kazahstana-10-stran-s-naibolshim-tovarooborotom> 22.09.2022.

226 Kassenova N. *Kazakhstan and Eurasian integration: quick start, mixed results and uncertain future / in: Dragneva R. and Wolczuk K. (eds.). Eurasian Economic Integration: Law, Policy and Politics*. – Cheltenham; UK; Northampton; USA: Edward Elgar, 2013. - P. 149-154.

227 Sultanov B. *Kazakhstan and Eurasian Integration / in: Dutkiewicz P., Sakwa R. (eds.). Eurasian Integration - The View from Within*. – London; New York: Routledge, 2015. - 106 p.

228 Панфилова В. Назарбаев решит проблемы «Байконура». Президент Казахстана сгладит разногласия по космодрому во время визита в Москву https://www.ng.ru/cis/2013-02-08/1_nazarbaev.html 22.09.2022.

229 25 лет идеи евразийской интеграции Н.А. Назарбаева (в оценках экспертов КИСИ при Президенте РК). - Нур-Султан: Казахстанский институт стратегических исследований при Президенте Республики Казахстан, 2019. - 296 с.

230 Ростовский М. Почему Назарбаев разлюбил Союз. Как замазать трещины в альянсе России и Казахстана <https://www.mk.ru/politics/2013/01/31/806106-pochemu-nazarbaev-razlyubil-soyuz.html> 23.09.2022.

231 Лукин А.Л. Теория комплексов региональной безопасности и Восточная Азия // Ойкумена. - 2011. - №2. - С. 8.

232 Stevens C.A. Russia-Kazakhstan relations in the early post-Soviet era: Explaining the roots of cooperation // Europe-Asia Studies. – 2020. - №7. - P. 1155.

233 Назарбаев Н.А. Казахстан 2030. Процветание, безопасность и улучшение благосостояния всех казахстанцев. Послание Президента страны народу Казахстана <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K970002030> 24.09.2022.

234 Menon R. In the shadow of the bear: Security in Post-Soviet Central Asia // International Security. – 1995. - Vol. 20, №1. - P. 158.

235 Kasenov O. Central Asia: national, regional and global aspects of security / in: Allison R. and Bluth C. (eds.). Security Dilemmas in Russia and Eurasia. - Royal Institute of International Affairs, 1998. – 200 p.

236 Breslauer G. Observations on Russia's Foreign Relations under Putin // Post-Soviet Affairs. - 2009. - Vol. 25, №4. - P. 370.

237 Мамашулы Асылхан. Нынешние границы и история не должны стать разменной монетой. Слова Путина вызвали возмущение <https://rus.azattyq.org/a/russia-putin-about-lands/30684930.html> 24.09.2022.

238 Шумов Я. Подарки от русского народа. Кто и как перекраивал карту СССР <https://www.svoboda.org/a/30686453.html> 24.09.2022.

239 Статья Владимира Путина «Об историческом единстве русских и украинцев» <http://www.kremlin.ru/events/president/news/66181> 25.09.2022.

240 Қасым-Жомарт Тоқаев ЛНР мен ДНР-ді мойындамайтынын ашық айтты <https://www.minber.kz/2022/06/qasym-zhomart-toqaev-lnr-men-dnr-di-mojyndamajtynyn-ashyq-ajtty/> 01.10.2022.

241 Путин пошутил о Саддаме Хусейне и ядерном оружии <https://ria.ru/20191003/1559415828.html> 01.10.2022.

242 Қазақстан Республикасының Конституциясы https://egov.kz/cms/kk/articles/gos_organ 12.10.2022.

ҚОСЫМША А

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ МҮДДЕЛЕРІ МЕН ЕГЕМЕНДІГІ ТАҚЫРЫБЫ БОЙЫНША ӘЛЕУМЕТТІК САРАПТАМАЛЫҚ САУАЛНАМА СҰРАҚТАРЫ

Құрметті респондент!

6D020200 – «Халықаралық қатынастар» мамандығы бойынша *«Әлемдік тәртіптің қалыптасу жағдайындағы Қазақстан Республикасының егеменділігін жүзеге асыру факторының ұлттық мүдделері»* тақырыбындағы докторлық диссертацияны қолданбалы зерттеу аясында әлеуметтік сараптамалық сауалнамаға қатысуыңызды сұраймын. Сіздің құнды сараптамалық жауабыңыз зерттелетін тақырып бойынша өзекті мәселелерді анықтау мақсатында ғылыми нәтижелерді қолданбалы қолдану ретінде қызмет етумен қатар, зерттеу жұмыстың авторлары даму үстіндегі әлемдік тәртіптегі Қазақстан Республикасының орны мен рөлі туралы қорытындылар мен нәтижелерді талдауға тырысады. Сондай-ақ, Сіздің тақырыптың бағытын одан әрі зерттеуге қосқан құнды үлесіңіз сарапшылар қауымдастығына кәсіби қызығушылық пен Қазақстан Республикасының сыртқы саяси мәселелерімен айналысатын сарапшылар қауымдастығының, сараптамалық орталықтардың, жас сарапшы-ғалымдардың және мемлекеттік мекемелердің өкілдерінің арасында сындарлы пікірталас тудыруға көмектеседі.

Зерттеу тақырыбының авторы: Макашева Жанат Становна, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлемдік тілдері университеті, жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру кафедрасының 6D020200 – «Халықаралық қатынастар» мамандығы бойынша PhD докторанты;

Отандық ғылыми кеңесшісі: Кадыржанов Рустем Қазақбаевич, философия ғылымдарының докторы, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлемдік тілдері университеті, аймақтану кафедрасының профессоры; Шетелдік ғылыми кеңесшісі: Ксавье Халлез/PhD, Орталық Азия аймағын зерттеу институтының ағы ғылыми қызметкері, Франция.

**Әлеуметтік сараптамалық сауалнамаға қатысқаныңыз үшін алдын
ала алғыс айтамыз!**

Сіздің мамандығыңыз:

- саясат
- білім беру
- журналистика
- халықаралық қатынастар
- ғылыми қызметкер
- қаржы
- тарих

- қызмет көрсету

Қазақстанның территориялық тұтастығы

1 Қазақстанның территориясы жалпы қазақтардың тарихи жерлерімен сәйкес келеді, сондықтан олардан басқа ешкімнің бұл жерлерді талап етуге құқығы жоқ, келісесіз бе?

- иә
- жоқ

2 Қазақстанның территориялық тұтастығына қауіп төніп тұр ма?

- иә
- жоқ

3 Басқа мемлекеттердің немесе олардың қандай да бір саяси күштердің Қазақстанға байланысты территориялық талаптары негізделген бе?

- иә
- жоқ

4 Халықаралық құқық - Қазақстанның территориялық тұтастығының сенімді кепілі ме?

- иә
- жоқ

5 Қазақстан өзінің территориялық тұтастығын дипломатиялық жолмен қамтамасыз ете ала ма?

- иә
- жоқ

6 Қазақстанның ұлттық қуаты оның территориялық тұтастығын қамтамасыз етуге жеткілікті ме?

- иә
- жоқ

7 Қай мемлекет Қазақстанның территориялық тұтастығына үлкен қауіп төндіреді?

- Ресей
- Қытай
- АҚШ
- Өзбекстан

8 Қазақстан өзінің территориялық тұтастығын қамтамасыз ете алады ма?

- иә

- жоқ

9 Қазақстанның территориялық тұтастығына нақты қауіп төнген жағдайда көмек алу үшін қай мемлекетке жүгіну керек?

- Ресей
- Қытай
- АҚШ
- Өзбекстан
- Түркия
- Ешқандай мемлекет
- Одақтас коалициялар
- Әлемдік қауымдастық

Қазақстанның ұлттық бірегейлігі

1 Ұлттық бірегейлік – өз Отанымен бірлесу сезімі ретінде, елдің барлық азаматтарын біріктіретін «біз» сезімі ретінде бүгінде Қазақстанда бар екендігімен келісесіз бе?

- иә
- жоқ

2 Ұлттық бірегейлік - осы мағынадағы Қазақстанның ұлттық қуатының нығаюына ықпал ете ме?

- иә
- жоқ

3 Қазақстанның ұлттық бірегейлігі **қазақ** бірегейлігімен негізделуі керек дегенге келісесіз бе?

- иә
- жоқ

4 Қазақстанның ұлттық бірегейлігі **қазақстандық** бірегейлігіне негізделуі керек деген пікірмен келісесіз бе?

- иә
- жоқ

5 Қазақстандағы әртүрлі этностар Қазақстанмен бірегейлік деңгейі басқаша, келісесіз бе?

- иә
- жоқ

6 Кейбір этникалық топтар өздерін тұтас Қазақстанмен, ал басқалары тек онда тұратын аймақпен ғана шектеліп бірігелігін сақтайды - деген пікірмен келісесіз бе?

- иә
- жоқ

7 Сіздің ойыңызша, басқа мемлекеттердің Қазақстанға территориялық талаптары қазақстандықтардың Қазақстанмен бірегейлігін күшейте ме, әлде әлсірете ме?

- күшейтеді
- әлсіретеді
- ықпал етпейді
- білмеймін
- екеуі де
- бірегейліктің түсінбеуі Бірегейліктің түсінуі
- еш ықпал етпейді

8 Қазақстандықтар мен Қазақстан арасындағы ортақтық сезімі ретіндегі ұлттық бірегейлікке басқа мемлекеттер тарапынан қауіп төніп тұр ма?

- иә
- жоқ

9 Төмендегі мемлекеттердің қайсысы Қазақстанның ұлттық бірегейлігіне қауіп төндіреді?

- Ресей
- Қытай
- АҚШ
- Өзбекстан
- Түркия

Қазақстанның ұлттық мүдделері және егемендігі

1 Егемендік – Қазақстандағы мемлекет пен қоғамның ең биік құндылығы деген пікірмен келісесіз бе?

- иә
- жоқ

2 Сіздің ойыңызша, ішкі аспектідегі егемендік – елдің территориясы мен халқына билікті бақылау ретінде берік бекітілген бе?

- иә
- жоқ
- кемшіліктер бар
- күш аппаратының бар болуы

- көбінесе жоқ
- көбінесе иә
- ЕАЭО шеңберінде болуы тиіс

3 Сіздің ойыңызша, егемендік сыртқы аспектіде – Қазақстанның тәуелсіздігін басқа мемлекеттердің мойындауы сияқты күмән тудырмайды ма?

- иә
- жоқ

4 Әлемдік қазіргі геосаяси жағдайға байланысты Қазақстанның егемендік пен ұлттық мүдделеріне қауіп төніп тұр ма?

- иә
- жоқ

5 АҚШ, Қытай және Ресейдің геосаяси тікетіресі Қазақстанның егемендігі мен ұлттық мүдделеріне қауіп төндіреді ме?

- иә
- жоқ

6 Қазақстанның ұлттық күші – оның ұлттық мүдделері мен егемендігін қорғауға жеткілікті ме?

- иә
- жоқ

7 Қай мемлекет Қазақстанның ұлттық мүддесі мен егемендігіне қауіп төндіреді?

- Ресей
- Қытай
- АҚШ
- Өзбекстан
- Түркия

8 Қай мемлекет Қазақстанға өзінің ұлттық мүддесі мен егемендігін қорғауға көмектеседі?

- Ресей
- Қытай
- АҚШ
- Өзбекстан
- Түркия